

ISSN 1563-0226
Индекс 75867; 25867

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Oriental Studies

№3(82)

Алматы
«Қазақ университеті»
2017

KazNU Science • ҚазҰУ Ғылымы • Наука ҚазНУ

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ № 3(82)

ISSN 1563-0226
Индекс 75867; 25867

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Күәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Көптілеуова Д.Т., филол.ғ.к., доцент
(Қазақстан)

Телефон: +77075005595

E-mail: dina0028@mail.ru

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Надирова Г.Е.,
филол.ғ.д., проф. – ғылыми редактор (Қазақстан)

Жұбатова Б.Н.,
филол. ғ.д. – ғылыми редактордың
орынбасары (Қазақстан)

Алдабек Н.А.,
т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ким Г.Н.,
т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Кудайбергенова Р.Е.,
т.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)

Мевлют Эрдем (Mevlut Erdem)
профессор (Түркия)

Роберт Эрмерс (Robert Ermers)
профессор (Нидерланды)

Чжао Цюань-шэн (Zhao Quan-sheng)
профессор (Вашингтон, США)

Анипина А.К.,
аға оқытушы, техникалық редактор

КАЗАК
УНИВЕРСИТЕТИ
Б А С П А У Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айша Калиева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мәлдір Әміртайқызы

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ №11584

Басуға 25.12.2017 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84^{1/8}. Көлемі 11,3 б.т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс №6882. Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017

1-бөлім
ТАРИХ

Раздел 1
ИСТОРИЯ

Section 1
HISTORY

Айтенов Н.Ж.

магистр гуманитарных наук, АО «Университет Нархоз», Республика Казахстан, г. Алматы,
e-mail: nurakhmet.aitenov@narhoz.kz

«ШАНХАЙСКИЙ ДУХ» НОВОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

В статье рассматривается роль Шанхайской организации сотрудничества в возрождении Шелкового пути. Раскрывается необходимость создания Шанхайской Организации сотрудничества и развитие ее деятельности на основе «шанхайского духа» – добрососедства, взаимного доверия и дружбы, значимость деятельности данной организации в системе международных отношений и сотрудничестве между государствами-членами ШОС, перспективы сопряжения деятельности Шанхайской организации сотрудничества и инициативы Экономического пояса Шелкового пути.

Ключевые слова: Шанхайская Организация сотрудничества, Новый Шелковый путь, «шанхайский дух», сотрудничество, безопасность.

Aitenov N.

MA International Relations, JSC «Narhoz University», Kazakhstan, Almaty,
e-mail: nurakhmet.aitenov@narhoz.kz

«Shanghai Spirit» of the New Silk road

The article considers the role of the Shanghai Cooperation Organization in reviving the Silk Road. The need to establish the Shanghai Cooperation Organization and develop its activities based on the “Shanghai spirit” – good-neighborliness, mutual trust and friendship, the importance of the organization’s activities in the system of international relations and cooperation between the SCO member states, the prospects for linking the activities of the Shanghai Cooperation Organization and the initiative of the Silk Road Economic Belt.

Key words: The Shanghai Cooperation Organization, the New Silk Road, «Shanghai spirit», cooperation, security.

Айтенов Н.Ж.

гуманитарлық ғылымдар магистрі, АҚ «Нархоз университеті», Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
e-mail: nurakhmet.aitenov@narhoz.kz

Жаңа жібек жолының «Шанхай рухы»

Мақалада Шанхай ынтымақтастық ұйымының Жібек жолын жандандырудағы рөлі қарастырылады. Шанхай ынтымақтастық ұйымын құру және оның қызметін тату көршілік, өзара сенімділік пен достық – «шанхай рухы» негізінде дамыту қажеттілігі, аталған ұйымның халықаралық қатынастар жүйесіндегі, ШЫҰ мүше мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықтағы маңызы, Шанхай ынтымақтастық ұйымының қызметін Жібек жолының экономикалық белдеуі бастамасымен үйлестіру келешегі ашылады.

Түйін сөздер: Шанхай ынтымақтастық ұйымы, Жаңа Жібек жолы, «шанхай рухы», ынтымақтастық, қауіпсіздік.

Введение

Идея возрождения Шелкового пути, инициатором которой является Лидер КНР Си Цзиньпин, дала новую тенденцию в мировой экономике и политике. Данная инициатива в Китае более известна под названием «Пояс и путь», что включает в себя «Экономический пояс Шелкового пути» и «Морской Шелковый путь XXI века». Что же дает реализация данной инициативы? Прежде всего, строительство инфраструктуры и взаимосвязанности мира. Несмотря на некоторые дезинтеграционные процессы, наблюдаемые, в частности, в Европе, на Востоке активно идет интеграционный процесс, где центром выступает Китай.

Китай, по мнению Г. Киссинджера, за последние 30 лет создавший экономическое чудо, на данный момент является фактором стабильности мирового развития. Это отражают признание юаня резервной валютой, инициативы КНР по созданию Азиатского банка инфраструктурных инвестиций, ЭПШП и др. Так, Китай выступает инициатором, участником глобальных проектов и событий, что подтверждает нарастание сил данной страны.

К настоящему времени к инициативе «Пояс и путь» подключились более 100 стран и международных организаций, 68 стран и международных организаций подписали с Китаем соглашения о сотрудничестве в производственной сфере, усилении экономической взаимосвязанности и финансовой поддержки в рамках инициативы. Было достигнуто более 270 договоренностей [1]. И отправной точкой данных достижений, конечно, явились интеграционные процессы Китая со странами Центральной Азии.

Создание Шанхайской организации сотрудничества

Одним из важных аспектов в успешности начала возрождения Шелкового пути является создание пространства безопасности, взаимного доверия и взаимовыгоды. Так, в 2001 г. была создана Шанхайская организация сотрудничества в составе Китайской Народной Республики, Российской Федерации, Республики Казахстан, Кыргызской Республики, Республики Узбекистан и Республики Таджикистан. На фоне преобразований системы международных отношений неизведанные последствия этих изменений подтолкнули вышеназванные страны к интегрированию для совместного противодействия вызовам и угрозам современного мира, способствуя добрососедству, взаимному доверию и

дружбе этих народов, становлению «шанхайского духа».

Создание ШОС было необходимостью заполнения вакуума на пространстве государств-членов после распада Советского Союза. Шанхайская организация сотрудничества – это международная региональная межгосударственная организация широкой компетенции, в сферу деятельности которой включаются военно-политические, экономические, культурные и др. аспекты.

В подписанной 15 июня 2001 г. Декларации о создании Шанхайской организации сотрудничества были намечены следующие цели:

- развивать отношения между странами-участницами на основе принципов взаимного доверия, дружбы и добрососедства;
- способствовать эффективному сотрудничеству в политической, экономической, научно-технической, культурной и других областях;
- объединить усилия по обеспечению и поддержанию стабильности, безопасности и мира в регионе, созданию нового справедливого и рационального политического и экономического международного порядка [2].

Несмотря на различия стран-участниц организации в экономическом, политическом, культурном, социальном аспектах, общее стремление к созданию коллективной безопасности в регионе, взаимовыгодному экономическому процветанию через взаимное доверие, равенство, взаимные консультации, уважение к многообразию культур – все это трансформирует международные отношения от конкуренции «за выживание» к сотрудничеству «ради выживания».

7 июня 2012 г. главы государств-членов ШОС подписали Хартию Шанхайской организации сотрудничества, где основными целями и задачами данной организации выступают:

- упрочение доверия, дружбы и добрососедства в отношениях между государствами-членами;
- выработать механизмы многостороннего сотрудничества для достижения и обеспечения мира, безопасности и стабильности в регионе, способствовать формированию нового мирового порядка, характерной чертой которого станет демократичность, справедливость и рациональность политического и экономического мироустройства;
- коллективная борьба с международным терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом во всех их проявлениях, препятствие незаконно-

му обороту наркотиков и оружия, других видов транснациональной преступной деятельности, а также незаконной миграции;

– стимулировать политическое, экономическое, культурное сотрудничество, а также взаимодействие стран-участниц в сфере безопасности, финансов, охраны природы, образования и других областях;

– способствовать равноправному сотрудничеству с целью сбалансированного и всестороннего экономического, социального и культурного развития государств-членов;

– согласовать подходы государств-членов при интеграции в мировую экономику, способствовать выполнению международных обязательств стран-участниц;

– содействовать установлению и развитию отношений с другими странами и международными организациями;

– способствовать предотвращению и мирному разрешению международных конфликтов;

– объединить усилия для решения новых проблем, которых преподнесет XXI век [3].

Эффективность деятельности ШОС

Деятельность ШОС в политической и военной сферах способствовала разрешению приграничных вопросов государств-членов, построению отношений между странами-участницами на основе взаимодоверия, дружбы и взаимной выгоды. Противодействие современным вызовам и угрозам является ключевым элементом деятельности ШОС, где особая значимость придается борьбе с международным терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. В этом направлении были разработаны и приняты более десятка нормативных документов, в числе которых имеются соглашения и программы, направленные на меры пресечения материальной базы терроризма. Практическая деятельность ШОС в борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом находит отражение в совместных военно-тактических учениях, которые приобрели регулярный характер. Также в своей деятельности в сфере политики и обеспечения безопасности ШОС способствовала координации позиций стран-участниц при возникновении новых вызовов и угроз, в разрешении международных проблем, своевременно реагируя на них. Так, политическая ситуация в Кыргызстане, вопросы Афганистана, война в Ираке, Южно-Осетинский конфликт и другие были рассмотрены Высшим органом ШОС – Советом глав государств-членов ШОС, и определены позиции стран-участ-

ниц, а также оказаны гуманитарная помощь пострадавшим сторонам. Органы ШОС активно ведут деятельность и способствуют взаимодействию соответствующих государственных структур стран-участниц в обмене информацией, мерах предупреждения терроризма, повышении эффективности международного сотрудничества в борьбе с терроризмом, обеспечении информационной безопасности и противодействию другим видам трансграничной преступной деятельности. В рамках ШОС создается единое пространство безопасности, которое будет противодействовать терроризму и иным негативным социальным явлениям. ШОС укрепляет взаимосвязи и взаимозависимости между компетентными органами стран-участниц в сфере борьбы с терроризмом, обеспечивает устойчивый диалог между государствами-членами организации, взаимодействует с другими региональными объединениями в сфере борьбы с международным терроризмом, что повышает эффективность ее деятельности в данном направлении.

Несмотря на различие в экономическом развитии, государства-члены активно сотрудничают в этой сфере, выдвигая и реализуя совместные проекты в данном направлении. Торгово-экономические взаимодействия стран-участниц в рамках ШОС преследуют цель создания благоприятных условий для торговли между данными странами и в далекой перспективе создания зоны свободной торговли на пространстве ШОС. На саммитах глав государств-членов определяются направления и пути, а на заседаниях Совета глав правительств (премьер-министров) государств-членов ШОС ведутся работы по реализации вышеназванной цели. Главная особенность экономического сотрудничества стран-участниц в рамках ШОС заключается в стабильной и постепенной работе по этому направлению.

Эффективность деятельности ШОС можно рассмотреть и в том, что государства-члены успешно преодолели мировой финансово-экономический кризис 2008 года, во время которого Китай оказал активную поддержку другим странам-участницам данной организации в виде предоставления финансирования для смягчения последствий вышеназванного кризиса. На данный момент для предотвращения в будущем негативных последствий возможных кризисов, а также с целью стабильного финансирования совместных проектов в рамках ШОС ведутся работы по созданию Фонда развития ШОС и Банка развития ШОС. К тому же разработка и осуществление программ и планов по их реализации

дают стабильность деятельности ШОС в экономической сфере.

Значимость ШОС в системе международных отношений

Значимость функционирования ШОС и эффективность ее деятельности демонстрирует недавнее присоединение в состав государств-членов организации Индии и Пакистана, тем самым создав «восьмерку» ШОС. Трансрегиональная организация объединяет около 44 % населения Земли, 4 ядерные державы. Также обсуждается возможность полноправного членства Ирана, разработана дорожная карта для будущего вхождения Афганистана в ШОС.

Суммарный ВВП после вступления в организацию Индии и Пакистана составил более 15 трлн. долл., и можно констатировать, что экономический потенциал ШОС огромен. Появился еще один ключевой центр силы на международной арене, наравне со странами Запада, регионом Азиатско-Тихоокеанского экономического сотрудничества (далее – АТЭС), претендующий на роль одного из лидеров, вокруг которого будут виться нити международных отношений.

Стремление государств-членов ШОС переустроить мир уже наблюдается в их деятельности. Учитывая, что лидеры стран-участниц ШОС с момента создания данной организации акцентировали внимание на несправедливый мировой порядок, можно наблюдать и их попытки повлиять на реформирование мировой финансово-экономической системы. Так, Президент Российской Федерации В.В. Путин в 2007 г. на саммите ШОС, состоявшемся в городе Бишкеке, отметил следующее: «Мир наблюдает появление качественно иной геополитической ситуации, с появлением новых центров экономического роста и политического влияния... Мы станем свидетелями и примем участие в трансформации глобальной и региональной систем безопасности и развитии архитектуры, адаптированной к новым реалиям XXI века» [4].

Изменения в международных отношениях происходят все нарастающими темпами. Нестабильность мировой финансово-экономи-

ческой системы влияет на все сферы международных отношений и подталкивает страны к сотрудничеству в преодолении этих трудностей. По итогам заседания глав государств 8–10 июля 2015 г. в г. Уфе была подписана Стратегия развития ШОС до 2025 г. [5], по итогам Астанинского саммита Совета глав государств 8-9 июня 2017 г. – «Конвенция ШОС по противодействию экстремизму», была утверждена «Программа по развитию сотрудничества государств-членов ШОС в сфере туризма на 2017–2018 гг.» [6].

Заключение

Таким образом, участники Шанхайской организации сотрудничества создали основу для сотрудничества на принципах добрососедства, взаимной дружбы и взаимовыгоды, относительно обеспечив пространство безопасности и стабильности, где минимизируются риски для реализации инициативы Экономического пояса Шелкового пути. При выдвигании инициативы возрождения Великого Шелкового пути, строительства Нового Шелкового пути и текущей реализации проекта «Экономического пояса Шелкового пути» главы стран ШОС поддержали и продолжают поддерживать китайского лидера Си Цзиньпина во время саммитов Совета глав государств-членов ШОС. Так, на данный момент продолжается поиск путей сопряжения стратегий развития государств-членов ШОС с инициативой «Один пояс, один путь».

Становление «шанхайского духа» и предоставленная платформа сотрудничества в рамках Шанхайской организации сотрудничества позволили запустить реализацию инициативы «Экономического пояса Шелкового пути». Если в рамках данной инициативы, в первую очередь, встают вопросы строительства инфраструктуры, торговли и инвестиций, то в рамках ШОС ведется работа по обеспечению безопасности и стабильности на территориях государств-членов, которые являются стержнем Нового Шелкового пути. Деятельность Казахстана в ШОС и ЭПШП укрепляет позиции страны на региональном и международном уровне.

Литература

1 Си Цзиньпин. Форум «Пояса и пути» прошел плодотворно [Электронный ресурс] // Синьхуа Новости: пресс-конференция по итогам форума [web-портал]. URL: http://russian.news.cn/2017-05/15/c_136286243.htm (дата обращения: 16.10.2017).

2 Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества от 15 июня 2001 г. // Президент России [Официальный сайт]. URL: <http://archive.kremlin.ru/articles/intevents2d.shtml> (дата обращения: 26.09.2017).

- 3 Хартия Шанхайской организации сотрудничества от 7 июня 2002 г. [Электронный ресурс] // Президент России [Официальный сайт]. URL: <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2002/06/106755.shtml> (дата обращения: 24.09.2017).
- 4 Шанхайская организация сотрудничества // Мировая экономика: сетевой журнал. URL: <http://www.ereport.ru/articles/ecunions/sco.htm> (дата обращения: 19.09.2017).
- 5 Информационное сообщение по итогам заседания Совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества от 10 июля 2015 г. [Электронный ресурс] // Президент России [Официальный сайт]. URL: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/LPPaehzsotSs5HmWzEzOAAz9HqAaTrgV.pdf> (дата обращения: 20.09.2017).
- 6 Информационное сообщение по итогам заседания Совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества от 9 июня 2017 г. [Электронный ресурс] // Президент России [Официальный сайт]. URL: <http://kremlin.ru/supplement/5208> (дата обращения: 20.09.2017).

References

- 1 Si Tszin'pin. Forum «Poyasa i puti» proshel plodotvorno [Elektronnyy resurs] // Sin'khua Novosti: press-konferentsiya po itogam foruma [web-portal]. URL: http://russian.news.cn/2017-05/15/c_136286243.htm (дата обращения: 16.10.2017).
- 2 Deklaratsiya o sozdanii Shankhayskoy organizatsii sotrudnichestva ot 15 iyunya 2001 g. // Prezident Rossii [Ofits. sayt]. URL: <http://archive.kremlin.ru/articles/intevents2d.shtml> (дата обращения: 26.09.2017).
- 3 Khartiya Shankhayskoy organizatsii sotrudnichestva ot 7 iyunya 2002 g. [Elektronnyy resurs] // Prezident Rossii [Ofits. sayt]. URL: <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2002/06/106755.shtml> (дата обращения: 24.09.2017).
- 4 Shankhayskaya organizatsiya sotrudnichestva // Mirovaya ekonomika: setevoy zhurn. URL: <http://www.ereport.ru/articles/ecunions/sco.htm> (дата обращения: 19.09.2017).
- 5 Informatsionnoe soobshchenie po itogam zasedaniya Soveta glav gosudarstv-chlenov Shankhayskoy organizatsii sotrudnichestva ot 10 iyulya 2015 g. [Elektronnyy resurs] // Prezident Rossii [Ofits. sayt]. URL: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/LPPaehzsotSs5HmWzEzOAAz9HqAaTrgV.pdf> (дата обращения: 20.09.2017).
- 6 Informatsionnoe soobshchenie po itogam zasedaniya Soveta glav gosudarstv-chlenov Shankhayskoy organizatsii sotrudnichestva ot 9 iyunya 2017 g. [Elektronnyy resurs] // Prezident Rossii [Ofits. sayt]. URL: <http://kremlin.ru/supplement/5208> (дата обращения: 20.09.2017).

Аубакирова А.А.

доктор географических наук, профессор ВАК МОН РК по экономике,
Университет «Нархоз», Республика Казахстан, г. Алматы

МЕСТО СТРАН АСЕАН В КИТАЙСКОМ ПРОЕКТЕ «НОВЫЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ» И ВОЗМОЖНЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ КАЗАХСТАНА

В Казахстане, активно участвующему в китайской инициативе «Экономический пояс Шелкового пути», менее известны планы Китая по строительству железных дорог в южном направлении – в страны Индокитая. В то же время регион Восточной и Юго-Восточной Азии является для Китая приоритетным. Регион связан с Китаем общей историей, корнями общей цивилизации. Во второй половине XX века регион привлек внимание мирового сообщества, продемонстрировав новые модели экономического развития, именно здесь появились новые индустриальные страны (НИС). К тому же регион является зоной усиленного внимания США. Здесь находятся его давние партнеры – Япония, Южная Корея, Австралия. В связи с усилением Китая, превращением его во вторую экономику мира противостояние между США и Китаем в регионе неуклонно нарастает. В этих условиях планы Китая по вовлечению стран Индокитая в сухопутные и морские инициативы возрождения Нового Шелкового пути могут существенно повлиять на расклад сил.

Методология исследования – общенаучные принципы познания экономических и политических явлений – диалектический, конкретно-исторический, системный, которые позволяют рассмотреть интересы Казахстана и стран Юго-Восточной Азии по Новому Шелковому пути,

Оригинальность / ценность данного исследования состоит в том, что рассматривается возможное участие стран региона в китайской инициативе «Экономический пояс Нового Шелкового пути» и использование ими территории Казахстана для транзитных перевозок в Европу.

Ключевые слова: Новый Шелковый путь (НШП), АСЕАН, интересы стран Юго-Восточной Азии, Китая, США, Казахстана в ходе НШП.

Аубакирова А.А.

география ғылымдарының докторы, экономика бойынша ҚР БҒМ ЖАК профессоры,
«Нархоз» университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Қытайдың Жаңа Жібек жолы жобасындағы АСЕАН елдерінің орны және Қазақстан үшін мүмкін перспективалар

Қытайдың оңтүстік бағыттағы – Үндіқытай елдеріне теміржол салу жоспарлары қытайлық «Жібек жолының экономикалық белдеуі» бастамасының белсенді қатысушысы – Қазақстанда аса танымал емес. Сонымен қатар Шығыс және Оңтүстік-Шығыс аймақтары Қытай үшін бастапқы маңыздылыққа ие. Ортақ тарихы, түбірі мен ортақ өркениеттің болуы аймақты Қытаймен байланыстырады. XX ғасырдың екінші жартысында экономикалық дамудың жаңа модельдерін көрсетіп, аймақ әлемдік қауымдастықтың назарын аудартты, дәл осында жаңа индустриалды елдер қалыптасты. Сонымен бірге аймақ АҚШ-тың аса назарында тұр. Мұнда оның дәстүрлі әріптестері – Жапония, Оңтүстік Корея, Аустралия орналасқан. Қытайдың күшеюімен, әлемнің екінші экономикасына айналуымен байланысты аймақтағы АҚШ пен Қытай арасында егестік өсіп келеді. Бұл жағдайларда Қытайдың Үндіқытай елдерін Жаңа Жібек жолының құрлықтық және теңіз бастамаларына тарту жоспарлары күштер балансына айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Зерттеу әдістемесі – экономикалық және саяси құбылыстарды танудың жалпы ғылыми қағидалары – диалектикалық, нақты-тарихи, жүйелік әдістер Қазақстан мен Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің мүдделерін Жаңа Жібек жолы бойынша қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу ерекшелігі / құндылығы аймақ елдерінің қытайлық «Жаңа Жібек жолының экономикалық белдеуі» бастамасында қатысу және Қазақстан территориясын Еуропаға транзиттік тасымалдау үшін қолдану мүмкіншіліктерін қарастыру болып табылады.

Түйін сөздер: Жаңа Жібек жолы, АСЕАН, Жаңа Жібек жолы шеңберіндегі Оңтүстік-Шығыс Азия елдері, Қытай, АҚШ, Қазақстан мүдделері.

Aubakirova A.A.

Doctor of Geographical Sciences, Professor of Economics,
The "Narkhoz" University, Almaty, Republic of Kazakhstan

The place of ASEAN countries in the Chinese New Silk road project and possible prospects for Kazakhstan

In Kazakhstan, which actively participates in the Chinese initiative "Economic belt of the Silk Road", China's plans to build railroads in the south direction to the countries of Indochina are less known. At the same time, the region of East and South-East Asia is a priority for China. The region is connected with China by a common history, the roots of a common civilization. In the second half of the 20th century, the region drew the attention of the world community, demonstrating new models of economic development, it was here that the newly industrialized countries (NIS) appeared. In addition, the region is a zone of intense US attention. Here are his long-standing partners Japan, South Korea, and Australia. In connection with the strengthening of China, its transformation into the second economy of the world, the confrontation between the US and China in the region is steadily growing. Under these conditions, China's plans to involve the Indochina countries in land and sea initiatives to revive the New Silk Road can significantly affect the alignment of forces.

The methodology of the research is general scientific principles of cognition of economic and political phenomena – dialectical, concrete historical, systemic, which allow us to consider the interests of Kazakhstan and the countries of Southeast Asia along the New Silk Road,

The originality / value of this study is that it considers the possible participation of the countries of the region in the Chinese initiative "The Economic Belt of the New Silk Road" and their use of the territory of Kazakhstan for transit transport to Europe.

Key words: New Silk Road (NSR), ASEAN, interests of Southeast Asian countries, China, USA, Kazakhstan in the course of the NSR.

Введение

Китайская инициатива «Один пояс – один путь» затрагивает интересы всего евразийского материка. В западном направлении это такие постсоветские страны, как Казахстан и Россия. В южном направлении это страны Юго-Восточной Азии. Первое направление в новую историческую эпоху не отличалось большой широтой и глубиной транспортных перевозок, в советское же время по идеологическим соображениям между СССР и Китаем доходило до полного закрытия пограничных переходов на границе, в частности станции Дружба на границе с Казахстаном. Второе же направление всегда оставалось важным для Китая – и в давние исторические времена, и в новейшее время как в экономическом, так и в цивилизационном плане.

Основная часть

Бурные успехи новых индустриальных стран (НИС) Юго-Восточной Азии начиная с 60-70-х годов XX века, затем феноменальные успехи модернизации китайской экономики начиная с конца 80-х годов прошлого века привели к теснейшим связям между ними. Роль экономических связей этого региона для Китая так велика, что позволила некоторым экспертам говорить, что именно регион Юго-Восточной Азии сделал Китай могущественной страной. Но мы твердо придерживаемся мнения, что Китай, китайская

цивилизация сделала себя сама. Уникальность китайской цивилизации именно в этом и состоит.

Юго-Восточная Азия является зоной интересов крупных держав – США, Китая, Японии, а также России, Индии, Австралии. Однако сам по себе регион в труднейших условиях 60-х годов прошлого века смог создать вначале политическое, а затем в 70-х годах экономическое интеграционное объединение – Ассоциацию стран Юго-Восточной Азии (АСЕАН), которое, в отличие от Европейского союза, показывает другую, довольно эффективную модель интеграции. В АСЕАН входят все государства полуострова Индокитай, а также Индонезия и Бруней. Страны достигли больших успехов в либерализации торговли, согласовывают совместные планы развития. В связях со странами вне региона АСЕАН предпочитает сотрудничество в форме зоны свободной торговли, так называемую ЗСТ+. Из стран СНГ пока только Россия развивает сотрудничество с АСЕАН по форме ЗСТ+1.

Политические и экономические связи Китая со странами АСЕАН осуществляются в самых различных формах. С 2002 г. действует зона свободной торговли между Китаем и странами АСЕАН. В 2010 г. было подписано Соглашение о всеобъемлющем экономическом партнерстве АСЕАН-КНР. В результате объем товарооборота неуклонно растет и к 2020 г. планируется довести до \$1 трлн. Китай, не входя в АСЕАН, очень

тесно сотрудничает с организацией через «АСЕАН+1» (Китай), «АСЕАН+3» (Китай, Южная Корея, Япония), а также через «АСЕАН+6» (Китай, Южная Корея, Япония, Индия, Австралия и Новая Зеландия). В формате «АСЕАН+3» Китай ведет работу по созданию ЗСТ, именно в его рамках создан Азиатский валютный фонд, основными донорами которого в равных долях стали Китай и Япония. В формате «АСЕАН+6» Китай продвигает свою инициативу – соглашение по Всеобъемлющему региональному экономическому партнерству (ВРЭП). Если все 16 государств региона, которые предварительно дали согласие на участие, подпишут его, то это объединение будет одним из крупнейших в мире. На него будет приходиться свыше 30 % мирового товарооборота.

При таких разносторонних экономических связях какое же место занимают страны АСЕАН в китайском проекте Новый Шелковый путь? Традиционно место стран Юго-Восточной Азии в проекте ассоциируется с морскими путями, так как они расположены на пересечении оживленных морских путей. В 2013 году в Джакарте (Индонезия) Си Цзиньпин предложил проект «Морской Шелковый путь XXI века», который начинаясь в Шанхае, далее через Малаккский пролив, Калькутту и Индийский океан, Красное море, Средиземное море выйдет к Венеции в Италии [1].

В 2014 г. Пекин объявил о планах выделения почти 70 млрд. долл. на проекты развития инфраструктуры в АТР (в том числе: 40 млрд. – Фонду «Экономического пояса Шелкового пути» в Центральной и Восточной Азии и 20 млрд. – странам ЮВА).

Интересно, что еще до объявления инициативы НШП в Джакарте, Китай уже с 2000-х годов начал налаживать железнодорожное сообщение со странами АСЕАН. Эти проекты менее известны странам на постсоветском пространстве, занятым продвижением транспортных путей на запад, в Европу. Планы Китая по строительству железной дороги в регионе впечатляют: через весь полуостров Индокитай от Китая (Куньмин) до самой южной оконечности полуострова – Сингапура. Дорога пройдет через территории Лаоса, Вьетнама, Тайланда, Камбоджу, Малайзию. Строительство первого участка трансконтинентальной индокитайской дороги протяженностью 400 км началось весной 2011 г., а конец строительства ожидают к 2020 г. Стоимость строительства оценивается в 40 млрд. юаней, 70% из которых намерена предоставить китайская сторона [2].

При успешном окончании строительства именно из-за перегруженности морских путей все страны Индокитая, получив сухопутный выход в Китай, заинтересованы в налаживании связей в Европу через китайский порт Ляньюньгань и далее через территорию Китая и Казахстана.

Так, в начале марта 2017 года делегация вьетнамских железнодорожников во главе с заместителем Генерального директора ГК «Вьетнамская железная дорога» Фан Куок Анем побывали в Казахстане на инфраструктурных объектах СЭЗ «Хоргос – Восточные ворота» и станции Алтынколь [3]. Заинтересованность именно Вьетнама объясняется тем, что он первым из стран Индокитая в 2015 году официально подписал Соглашение о свободной торговле со странами ЕАЭС. В случае положительного опыта данное соглашение может послужить началом переговоров других стран АСЕАН о заключении подобных соглашений с ЕАЭС о свободной торговле, что позволит повысить общий уровень экономической интеграции со странами ЮВА.

В нынешнем году будет сформирован первый грузопоток из Вьетнама через Хоргос в Казахстан и другие страны Центральной Азии и Европы. «Планируем доставлять зерно и другие казахстанские товары полностью континентальным маршрутом железнодорожным транспортом, без перегрузки в порту Ляньюньгань, напрямую в нашу столицу – Ханой. Возможно, введем в текущем году первый демонстрационный поезд, а затем сделаем его регулярным», – сказал господин Фан Куок Ань.

Транзитные перевозки по территориям Казахстана, Китая, Вьетнама с использованием пограничных переходов Дундань (СРВ) – Пэнсян (КНР) – Достык и Алтынколь (РК) имеют большие перспективы. Казахстану очень интересен рынок Вьетнама. Экономики двух стран не являются конкурентами, а расположенные в диаметрально противоположных природных зонах они интересно дополняют друг друга.

Страны Юго-Восточной Азии имеют, как уже было отмечено, длительную историю взаимоотношений с Китаем. Китай твердо придерживается в своей внешней политике сформулированных в 50-х годах прошлого века пяти принципов мирного сосуществования. Эти принципы основаны на уважении суверенитета и невмешательстве во внутренние дела других стран. На примере стран Юго-Восточной Азии можно заметить, что они не видят в Китае врага. Это вынуждены признать и реально оценивающие ситуацию западные ученые. Так, американский политолог Дэвид

Кан пишет, что восточно-азиатские страны не видят в Китае угрозы и им выгодно развивать с ним дружественные отношения (Kang : 206).

Вероятно, одной из причин такого отношения надо искать в интенсивных экономических связях стран Восточной и Юго-Восточной Азии с Китаем. Реализация Морского Шелкового пути XXI века позволяет Китаю развить более углубленные отношения со странами данного региона. Стоит отметить, что 80 % поставки энергоносителей в КНР идет через Малаккский пролив Юго-Восточной Азии. Тесные экономические связи являются надежной основой для сохранения и политической стабильности в регионе. Для государств Центральной Азии это хороший пример.

Однако, хотелось бы отметить, что на современном этапе интеграционного процесса в АСЕАН специалисты отмечают активизацию процессов, препятствующих дальнейшей интеграции. Преобладание формы ЗСТ+, в отличие от традиционной модели интеграции, преобладающей в ЕС и ЕАЭС, то есть от ЗСТ к таможенному союзу, общему рынку и далее к экономическому союзу вызывают определенные трудности в развитии экономических связей со странами. Большое количество двусторонних преференциальных торговых соглашений и неоднородность правил торговли значительно усложнили взаимодействие в регионе (Изотов: 67).

Но в регионе есть и другие, более существенные причины, влияющие на интеграционные процессы. Естественно, нельзя сказать, что в отношениях стран региона с Китаем все безоблачно. Так, получили широкую известность территориальные споры между Китаем и странами региона в акватории Южно-Китайского моря (ЮКМ). Однако, конфликт из регионального в последнее время превращается в глобальный, когда вмешиваются внерегиональные игроки, и в первую очередь, США. Проблема здесь стоит шире – это соперничество за влияние в регионе между США и Китаем, что, помимо других негативных сторон, напрямую препятствует, во-первых, полноценной региональной интеграции, а во-вторых, участию других стран, например Казахстану, в работе АСЕАН.

В соперничестве с Китаем США в период администрации Обамы, чтобы продвинуть свои интересы и привязать страны региона к своей экономике, предприняла поистине глобальный шаг. Так, 4 февраля 2016 г. по инициативе США было подписано соглашение о создании Транстихоокеанского партнерства (ТТП), в ко-

торое ожидаемо не был приглашен Китай. После ратификации соглашения всеми странами, на которую уйдет как минимум два года, в АТР должна была появиться огромная зона свободной торговли, объединяющая 12 стран – Австралию, Бруней, Вьетнам, Канаду, Малайзию, Мексику, Новую Зеландию, Перу, Сингапур, США, Чили и Японию. Однако пока шел процесс ратификации парламентами стран, новая администрация США во главе с президентом Трампом весьма негативно отнеслась к данному проекту и по существу отказалась от него. В данной ситуации, как отмечают эксперты, Япония пытается спасти ситуацию. Ею инициированы два мероприятия: саммит в Ханое, проведенном 21 мая по инициативе Токио с лидерами 11-и (то есть без США) участников ТТП и через полтора месяца в Японии прошла встреча ответственных представителей 11-и стран [6]. С другой стороны, Япония, интересуясь китайской инициативой возрождения “Великого Шелкового пути”, проявляет чудеса внешнеполитической эквилибристики – теперь она не исключает подключения Китая к проекту “ТТП без США”. Аналитики считают, что для этого предполагается использовать площадку очередного форума АТЭС, который состоится в ноябре с. г. во Вьетнаме. К тому же без участия США заинтересованность ТТП некоторыми странами Юго-Восточной Азии явно упала, так как возможность беспошлинной торговли с первой экономикой мира трудно возместить.

Интересна на данный момент позиция Тайланда, который вслед за Вьетнамом проявляет интерес к сотрудничеству с ЕАЭС. В апреле 2016 г. премьер-министр Тайланда генерал Прают Чан-Оча посетил Россию. Тогда он заявил о желании Таиланда создать с ЕАЭС зону свободной торговли. Судя по заявлениям СМИ, такие переговоры ведутся.

Выводы

Политическая ситуация в регионе чрезвычайно противоречивая. Обстановку накаляют действия КНДР и ответные действия США. К тому же многие эксперты склонны видеть в действиях США по отношению к КНДР, как и во многих его действиях в Азии, как направленные именно против Китая. На этом фоне инициатива Китая по строительству Нового Шелкового пути выглядит как взвешенный шаг по налаживанию экономических отношений со всеми странами Евразии. Китай демонстрирует добрую волю и,

что очень важно, выделяет внушительные средства для успешной реализации проекта. К тому же Китай в своем проекте не предполагает переход к наднациональному регулированию, что также привлекает страны региона. Также стоит отметить, что Китай в своих инициативах больше, чем США учитывает особенности азиатских стран. Так, в проекте ВРЭП Китай предлагает более мягкий подход к либерализации, чем США, который исходит из более высоких требований

уровня ВТО. Можно с уверенностью констатировать, что при успешном переговорном процессе подключение стран Евразии к китайским проектам сухопутных и морских путей Нового Шелкового пути может стать драйвером развития не только экономики Китая, но и всех стран-участниц проекта. Для Казахстана же подключение стран Юго-Восточной Азии к сухопутным проектам через его территорию сулит дополнительные выгоды.

Литература

- 1 Tiezzi S. China's 'New Silk Road' Vision Revealed. Available at: <http://thediplomat.com/2014/05/chinas-new-silk-road-vision-revealed/> (accessed 02.07.2014).
- 2 <https://ru.journal-neo.org/2017/08/28/novy-j-shelkovy-j-put-sblizit-strany-asean-s-kitaem/>
- 3 <http://www.kazpravda.kz/fresh/view/tranzit-iz-hanoya-v-evropu/>
- 4 Kang D. China Rising: Peace, Power and Order in East Asia. – NY: Columbia University Press, 2007. – P. 296
- 5 Изотов Д. Россия АТР: Перспективы либерализации торговли // Ж. МЭ и МО. – 2017. – №5. – С. 67.
- 6 Терехов В. Большие манёвры вокруг интеграционных проектов // Ж. Новое восточное обозрение. <https://ru.journal-neo.org/2017/07/24/bol-shie-manyovry-vokrug-integratsionny-h-proektov/>

References

- 1 Tiezzi S. China's 'New Silk Road' Vision Revealed. Available at: <http://thediplomat.com/2014/05/chinas-new-silk-road-vision-revealed/> (accessed 02.07.2014).
- 2 <https://ru.journal-neo.org/2017/08/28/novy-j-shelkovy-j-put-sblizit-strany-asean-s-kitaem/>
- 3 <http://www.kazpravda.kz/fresh/view/tranzit-iz-hanoya-v-evropu/>
- 4 Kang D. China Rising: Peace, Power and Order in East Asia. – NY: Columbia University Press, 2007. – P. 296
- 5 Izotov D. Rossiya ATR: Perspektivy liberalizacii trgovli // Zh. MJe i MO. – 2017. – №5. – S. 67.
- 6 Terehov V. Bol'shie manjovry vokrug integracionnyh proektov // Zh. Novoe vostochnoe obozrenie. <https://ru.journal-neo.org/2017/07/24/bol-shie-manyovry-vokrug-integratsionny-h-proektov/>

Ахапов Е.А.

Ph.D докторы, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz

ЖАПОНИЯНЫҢ БОЛАШАҚТАҒЫ ЭКО-МОДЕЛЬ ҚАЛАСЫ: КИТАКЮСЮ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚОРШАҒАН ОРТА САЯСАТЫ

Қазіргі таңда қоршаған орта мәселелерін шешу үшін сауатты экологиялық саясат қажет екені барлығына мәлім. Зерттеу жұмысында Жапонияның Китакюсю қаласының болашақтағы экологиялық модель қала жолындағы экологиялық саясатының жүзеге асуын анықтап, соған жалпы шолу жасалады. Китакюсю қаласының осы күнге дейінгі төрт әкімшілігі тұсында атқарылған қоршаған орта мәселелерін шешу жолындағы негізгі реформалары сарапталып, басты мәселелер мен оны шешу жолы айшықталады. Жапонияның экологиялық модель қала пионері, әрі халықарық деңгейде БҰҰ тәрізді ұйымдармен дамыған мемлекеттерде танылған Китакюсю қаласының мысалы кейс стади тәсілімен таныстырылады.

Жапонияның Китакюсю қаласының экологиялық модель қаласы мысалы индустриалды экономикалық дамыған мемлекеттердің қатарына қосылуды көздеп, осы орайда үдемелі индустрияландыру мен жасыл экономика тұжырымдамасын жүзеге асырып келе жатқан Қазақстан Республикасы үшін құнды дерек көзіне айналады деп саналады. Экологиялық саясат аясында жүргізілетін мемлекеттік бағдарламалардың сапасын жақсартуға тәжірибелік тұрғысынан өте маңызды қызмет атқарады деп болжанады.

Түйін сөздер: экосаясат, эко-модель, болашақ қала, Жапония, Қазақстан.

Ахапов Е.А.

Ph.D, senior lecturer, Far East Department Oriental studies faculty al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz

The Model of Environmental Future City of Japan: Environmental Policy of Kitakyushu City

The article examines the environmental problems of the city of Kitakyushu since the second half of the twentieth century to the present, and reviews the main reforms of the four city administrations regarding environmental policies to prevent industrial pollution and improve the state of the city's environment. Particular attention was paid to the process of transformation from an industrially polluted city to the transition to the environmental future city of Japan.

An example of the Kitakyushu environmental future city model is considered to be a source of valuable data for the Republic of Kazakhstan, which implements the state program of forced industrial-innovative development and the concept of a green economy for entry into the industrial-economic developed states (OECD). It is assumed that this article, from a practical point of view, plays an important role in improving the quality of state programs in the framework of the state environmental policy pursued by the Government of the Republic of Kazakhstan.

Key words: environmental policy, environmental model, future city, Japan, Kazakhstan.

Ахапов Е.А.

доктор Ph.D, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы,
e-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz

Экомодель города будущего в Японии: экополитика города Китакюсю

В статье рассматриваются проблемы окружающей среды города Китакюсю со второй половины двадцатого века по настоящее время и проводится обзор четырех основных реформ администрации касательно экологической политики по предотвращению индустриального загрязнения и улучшению состояния окружающей среды города. Особенно было обращено внимание

на процесс трансформации от индустриально загрязненного города и до перехода к экомодели города будущего Японии.

Пример экомодели города Китакюсю считается источником ценных данных для Республики Казахстан, которая реализует государственную программу форсированного индустриально-инновационного развития и концепции зеленой экономики для вхождения в число индустриально-экономически развитых государств (ОЭСР). Предполагается, что данная статья с практической точки зрения играет важную роль в улучшении качества государственных программ в рамках государственной экологической политики, проводимой правительством Республики Казахстан.

Ключевые слова: экополитика, экомодель, город будущего, Япония, Казахстан.

Қазіргі таңда қоршаған орта мәселелері жаһандық деңгейдегі мәселелердің біріне айналып отыр. Халықаралық ұйымдар, жеке мемлекеттер мен сол елдердің саясаткерлері, экобелсенділер мен ғалым зерттеуші мамандарына дейін қоршаған орта мәселелерін жан-жақты қарастырып жүр. Соның ішінде Қазақстан Республикасында да қоршаған орта мәселелеріне ерекше көңіл бөлініп келеді. Мысалы, қоршаған орта мәселелерін заңды нормативті құжаттармен реттеуге мүмкіндік беретін қоршаған орта кодексі (1997 ж.) Қазақстан Республикасының экологиялық кодексі (2008 ж.) деп өзгертіліп, түзетулер енгізіліп қайта қабылданды.

2012 жылы желтоқсанда Мемлекет басшысының ел халқына Жолдауында Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы таныстырылды. Осы стратегия арқылы индустриалды экономикалық дамыған 30 мемлекеттің (OECD) қатарына ену мақсат болып отыр. Ал қоршаған орта мәселелеріне қатысты OECD сұраныстары мен стандарттарына сәйкестіру жолында «Қазақстан Республикасының жасыл экономика саясатына көшу» атты концепциясын 2013 жылдан бері мемлекет деңгейінде жүзеге асыруға кірісіп отыр. «Жасыл экономикаға» көшуді іске асыру мәселелері «жасыл экономикаға» көшу мәселелері жөніндегі Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерімен реттеледі. Осы концептіде индустрияландыру Қазақстан Республикасын үдемелі индустриялық-инновациялық дамыту жөніндегі 2010-2014 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында жүзеге асып отыр. Алайда, жоғарыда аталған концепция мен бағдарламада үлкен қалалардың қоршаған орта мәселелері, нақтырақ айтсақ, индустриалды ластануы мәселесі тереңірек қарастырылмаған. Мысалы, Алматы, Астана тәрізді үлкен мегаполистердің, индустриалды Өскемен, Зыряновск қалалары тәрізді т.б. моноқалалардың экологиялық жағдайы жеке қарауды қажет етіп, толықтыру енгізуді қолға алуды күтіп отыр.

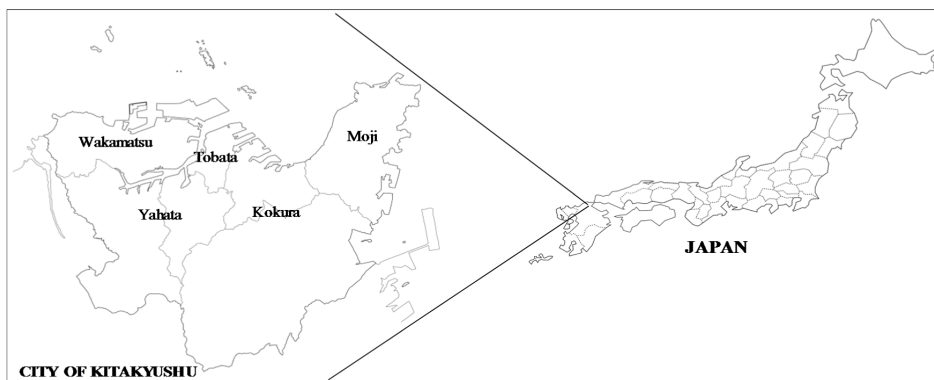
Жоғарыда аталған моноқалаларға қатысты «Қазақстан Республикасының моноқалаларды дамыту бағдарламасы» немесе мегаполистің бірі Алматы қаласының «Алматы-2020» жылға даму бағдарламасы қабылданған. Бірақ, бұл бағдарламаларда көбіне аталмыш объектілердің әлеуметтік-экономикалық жағына аса көңіл бөлінген. Атап айтқанда, осы бағдарламаларда қаланың қоршаған орта мәселелерін шешу жолында қандай экологиялық саясат жүргізу керектігі, қандай реформаларды іске асыру қажеттігі туралы маңызды стратегиялық бағыттар, өзекті мәселелер тереңінен және толығымен әлі қарастырылмаған. Қазіргі қалалардың осындай қоршаған орта мәселелеріне қатысты тақырыпқа OECD мүшелері арасында Германия, Жапония тәрізді мемлекеттердің тәжірибесі мол және жақсы мысал деп айтуға болады. Әсіресе, осы елдерде қоғамдық санада кеңінен қалыптасып, үрдіске айналған болашақтағы экологиялық модель қаласы концепциясы жүзеге асып, мегаполистердің қоршаған орта мәселелерін шешуге үлкен үлес қосып отыр.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері

Зерттеу жұмысының мақсатына Жапонияның Китакюсю қаласының болашақтағы экологиялық модель қала жолындағы экологиялық саясатының жүзеге асуын анықтап, соған жалпы шолу жасау болып табылады. Зерттеу жұмысының міндетіне Китакюсю қаласының осы күнге дейінгі төрт әкімшілігі тұсында атқарылған қоршаған орта мәселелерін шешу жолындағы негізгі реформаларына талдау жасау, басты мәселелер мен оны шешу жолын айшықтап көрсету жатады.

Зерттеу жұмысының методологиясы

Осы орайда, Жапонияның болашақтың экологиялық модель қаласының пионері, әрі халықарық деңгейде БҰҰ тәрізді ұйымдар (UNEP, UNDP) мен дамыған мемлекеттерде танылған Китакюсю қаласының (1-сурет.) мысалын, кейс стади (case study) тәсілімен таныстырып өтіледі.

Дерек көзі: <http://www.google.kz/maps/place/Китакюсю,+Фукуока,+Япония>

1-сурет – Китакюсю қаласының картасы.

Осы тақырыпқа қатысты бастапқы ғылыми зерттеулерге келсек, Жапонияның National Institute of Informatics орталығының CiNii ғылыми-ақпарат базасынан келесі кілт сөздер арқылы «индустриалды ластану (公害) – 26402», «индустриалды ластану мәселелері (公害問題 – 998)», «индустриалды ластану сырқаты (公害病 – 127)» библиографиялық материал анықталып, алғашқы еңбектер 1955 жылдан бастау алады. Жалпы алғашқы жылдардағы мақалалардың көбі сол жылдарғы индустриалды ластануды негізгі мәселе ретінде көтеріп, оны шешу жолдары қарастырылады. Ал соңғы жылдарғы еңбектерде индустриалды ластану мысалын басқа даму жолындағы мемлекеттердегі қоршаған орта мәселелерімен салыстырып, оны шешу жолдарына нұсқау ретінде қарастырылады.

Китакюсю қаласының құрылуы.

Жапония екінші дүниежүзілік соғыстан кейін экономикасын түзеп, дамыған мемлекеттердің қатарына ену үшін мемлекет деңгейінде экономикалық реформалар жүргізіп, соның ішінде, алдымен кең көлемде үдемелі индустрияландыруды іске асырды. Нәтижесінде, Жапон экономикасы әлемде АҚШ-тан кейін екінші экономикаға айналып, күншығыс елі дамыған мемлекеттердің қатарына еніп, мамандар арасында «жапон экономикасы – жапон жұмбағы» – деп аталып жүргені бәріне белгілі. Алайда, осының екінші көлеңкелі жағы болды. Үдемелі индустрияландыру барысында ауа, су және топырақ ластануы әсерінен қалалардың қоршаған орта жағдайы күрт төмендеп, индустриялық ластану кеңінен тарады. Жапон мамандары арасында осы ластануды – коугай (ағылш. – kougai, жапон – 公害) деп атап, бүгінгі күні халықаралық терминге айналып отыр. Осы терминмен бірге Жапонияда үлкен төрт ластану сырқаты (ағылш.

– The four big pollution diseases of Japan, жапон – 四大公害病) деген атаумен Жапонияның Тоёма префектурасында Итай-итай (Itai-itai), Куамамото мен ниигата префектурасында Минамата (Minamata), Миэ префектурасында Ёккаичи (Yokkaichi) астма ауру түрлері пайда болды.

Жапон экономикасының шарықтау кезеңінде Китакюсю қаласы да индустриалды ластанудан зардап шегіп, оны жеңіп шықты. Соның нәтижесінде, қаланың қоршаған орта мәселелеріне қатысты соңғы ноухауы мен жаңа инновациялық технологиялары пайда болды. Қазіргі таңда осындай жетістіктерін даму үстіндегі мемлекеттердің қоршаған орта мәселесін шешуге өз үлесін қосып отыр.

1963 жылы ақпан айында Китакюсю қаласы бес кіші қаланың (Кокура, Модзи, Тобата, Вакамацу, Яхата) бірігуінен пайда болды. Кюсю аралының солтүстігінде орналасып, халық саны – 951336 адам (2017 ж.), жапон үкіметінен ерекше статусы бар миллион тұрғынды қалалардың қатарына кіреді.

Осы өңірдің индустриялануы 1901 жылы жапон үкіметінің үкімімен Яхата металл өндіру зауытының (Yahata Steel Works) негізі қалануынан бастау алады. Қазіргі таңда ауыр өнеркәсіп саласының шоғырланған орталығының бірі ретінде танымал.

Китакюсю қаласында жүргізілген қоршаған орта саясаты қала әкімшілігімен тығыз байланысты. Әсіресе, әкімнің лидерлік келбеті және көзқарасы қоршаған орта саясатын іске асыруда үлкен әсерін тигізді деп болжанады. Китакюсю қаласы құрылғаннан бері осы күнге дейін төрт рет қала әкімі ауысқаны Жапония үшін айырықша деп айтуға болады. Алдымен, қаланы Ёсида (1963-1967 ж.), Тани (1967-1987 ж.), Сыеёши (1987-2007 ж.), соңғы жылдары Китахаси

(2007 ж. – қазіргі күні) басқарып келеді. Төменде осы төрт әкімшілік тұсында жүргізілген қаланың индустриалды ластанумен күресі және қала қоршаған ортасына қатысты саясаты нәтижесінде қандай өзгерістер болғанын Китакоюсу қала әкімшілігі ресми сайты мен Жапон мамандарының еңбегіне сүйене отырып қарастырып өтейік.

Ёсида әкімшілігі (1963-1967 ж.)

Китакоюсу қаласы пайда болуымен бірге, индустриалды ластану мәселесін шешу үшін қала әкімшілігі қоғамдық санитарлық эпидемиологиялық департаментінде индустриалды ластанумен айналысатын төрт қызметкерден бөлім жасақтады. Осы жылы Китакоюсу қаласында индустриалды ластануды тоқтату мен оған қарсы күрес комитеті құрылады. Сонымен қатар, қаланың су құбырларын қайта жөндеу жұмыстары басталды. 1964 жылдан бастап тұман (смог) туралы ақпарат қала тұрғындарына таратыла бастады. Бұл ақпарат Яхата, Вакаматцу, Тобатада аудандарында орналасқан денсаулық сақтау бөлімшелерінің бақылау орны сынақтарымен ақпаратына сүйене отырып жасалынды.

1965 жылы қала әкімшілігінің индустриалды ластанумен айналысатын қызметкерлер саны 7-ге дейін көбейіп, бөлімше департаментке дейін өседі. Кюсю өңірі өнеркәсіптерінің индустриалды ластанумен күрес комитеті, Доукайван бұғазының су ластануын тоқтату комитеті құрылып, ауа ластануын бақылайтын Китакоюсу қаласы комитеті құрылып, қала аумағындағы 30 завод бақылауға алынады. Бақылауға алынған объектілерге кіріп, сынақтарды алып тексеру хұқығы префектура басшылығынан тікелей қала әкімшілігіне берілді.

Тани әкімшілігі (1967-1987 ж.)

1970 жылы әкімшіліктегі индустриалды ластанумен күрес департамент қызметкерлері 20-ға дейін ұлғайды. Оның себебі, осы жылдары жоғарыда аталған Минамата сырқаты тәрізді индустриалды ластану мәселесі жапон қоғамында үлкен резонанс туғызып, өңірлік деңгейдегі экологиялық мәселеден мемлекеттік деңгейге дейін көтерілгенінде жатыр. Осыған байланысты Жапонияның парламент палаталарында индустриалды ластануды реттейтін заң қарастырылып, 1967 жылы ең алғашқы индустриалды ластанудың алдын алу бастапқы заңы қабылданды.

Осы жылдары қала ауасының ластануы біршама төмендеп, 1959 жылы қала бойынша аспаннан жерге түсетін лас заттар (күйе, шаңтозаң т.б.) орта мөлшері 23,72 грам/м²/ай болса,

1968 жылы 17,99 грам/м²/ай мөлшерді көрсеткен. Осыған төмендегі бірнеше себептер әсер етті.

Біріншіден, 1960 жылдары қалада отын ресурсына көмірдің орнына мазут қолдана басталуы және жергілікті заводтарда ауа тазарту қондырғылары (шаң сорғыш) орнатылуы.

Екіншіден, 1965 жылы Тобата ауданының үй шаруасындағы әйелдер қауымының түсірген фильмі «Көк аспанды қалаймыз» қала тұрғындары арасындағы қоғамдық қозғалыстың жандануына әкеліп, жоғарыда аталған ауа ластануының біршама өзгеруіне себепкер болды.

Үшіншіден, қала әкімшілігі жанындағы ауа ластануын бақылайтын комитетке жергілікті университет мамандарының сараптамалары мен ұсыныстары қомақты үлес қосты.

1971 жылы қала әкімшілігі ішіндегі құрылымдық өзгерістерден кейін индустриалды ластану мәселесімен айналысатын қызметкерлер саны күрт көбейіп 45 адамға өсті. Соның нәтижесінде Кюсю өңірі индустриалды ластанудың алдын алу 1-ші жоспары (1972-1981 ж.) қабылданды. Жоспарда қала су құбыры мен канализациясын түзетіп қалпына келтіру, көгалдандырылатын жерлерді дайындау (қоғамдық демалыс паркі т.б.), тұрмыстық және өндірістік қалдықтарды сақтайтын орын дайындау белгіленді.

1974-1977 жылдар аралығында тұрғын үйлермен қатар орналасқан кіші және орта заводтар Вакаматцу ауданында орналасқан аралдарға көшіріліп, Яхата батыс ауданы тұрғындары басқа орынға көшіп, Широяма бастауыш мектебі (城山小学校) жабылды. Осы іс-шараға жұмсалған жалпы қаржы шығыны 51 млн иенді құрап, сол өңірдің компаниялары, қала әкімшілігі және мемлекет тарапынан бөлінген субсидия көмегімен қаржыланды. Нәтижесінде, 14 га жердегі 268 жанұя саны көшіп, бос орындардың бір бөлігі қоғамдық демалыс орны, яғни демалыс паркіне айналған. Осыған қоса, Китакоюсу жасыл жоспары (Kitakyushu green plan) қабылданып, алғашқы бесжылдық (1972-1976 ж.), екінші бесжылдық жоспарымен (1977-1981 ж.) жалғасты.

1960-1970 жылдар аралығында ірі компаниялардың көбі индустриялық ластануды тоқтатуға оң көзқараста болды. 1969 жылы басты қоршаған ортаны ластаушы заводтарда индустриялық ластанудың алдын алу бөлімі құрылып, лас қалдықтарды өңдеу технологиялары және қоршаған ортаға тиімді экотехнологияларды жасау қолға алынды.

1972-1974 жылдары қала әкімшілігі мен ірі компаниялар және заводтар арасында ауа ластану

мөлшерін төмендетуге қатысты келісімшарт жасалынып, соның ішінде күндік нормалары, ластағыш заттар, отын түрлері т.б. туралы мәселелер айшықталып, жіті қарастырылды.

1973 жылы қала әкімшілігі мен заводтар арасында завод территориясын көгалдандыру туралы келісімшарт жасалынып, 5 жыл ішінде завод территориясының алқабын 10%-ке көгалдандыруға келісілді.

Китакюсю қаласының индустриалды ластанудан қатты зардап шегу шыңы 1955-1975 жылдар аралығы деп саналады. Осы жылдар аралығында, әсіресе Тани әкімшілігі индустриалды ластануға белсене кірісіп, негізгі іс-шаралар жүзеге асып, жетістіктер осы әкімшілік тұсында көзге көріне бастады деп айтуға болады. Осындай қысқа уақытта жақсы нәтиже шығаруға бірнеше себептер бар.

Біріншіден, қала әкімшілігі мен ірі завод иелерінің арасында қайшылық немесе қарсыластық болмай, керісінше бірлесе жұмыс жасау арқылы қысқа мерзім ішінде жетістікке жетіп отыр. Екіншіден, Синнихонсейтецу (Nippon Steel Corporation), Мицубисикасей (Mitsubishi Chemical Corporation), Сумитомоджюкинзюку Кокура (Sumitomo Metals Kokura) және т.б. тәрізді ірі компаниялар иеленетін 15 завод индустриалды ластанудың 95%-ын қамтып отырды. Яғни, осы компаниялар шұғыл түрде индустриялық ластанудың алдын алуға мүмкіндігі болды. Ірі компания болғандықтан көп мөлшерде қаржы құю арқылы ластануды тоқтатуға кететін шығын қаржысы болуы және өте жоғары деңгейдегі технологияларды енгізуге мүмкіндігі болуын айтуға болады.

Екіншіден, қала тұрғындары қала әкімшілігіне ұсыныс пікірлерін айтып, әкімшілік тарапынан компаниялармен бірлесе алдын ала келіссөздер жүргізіліп, өте маңызды рөл атқарды. Соның нәтижесінде қоршаған ортаны жақсарту мақсатындағы нормалар, іске асыру әдіс-тәсілі, тәртібі т.б. бекітіліп жүзеге асырылып отырды. Яғни, қала тұрғындары әкімшілік компаниялар арасындағы серіктестік болғанын көрсетіп отыр.

Китакюсю қаласының әкімі Тани сол жылдары қоршаған орта мәселесіне қатысты халықаралық ынтымақтастықты да жоспарға енгізіп отырды. Нәтижесінде, 1980 жылы КИТА (Kitakyushu International Techno-cooperative Association) ұйымының негізі қаланды. Алғашында халықаралық ынтымақтастық және экономикалық жандану мәселелері көзделді. Ал қазір даму үстіндегі мемлекеттерге қоршаған орта мен өндірістік технологиялардың соңғы ноухауы

мен жаңа инновациялық технологияларын көшіру, JICA тәрізді ұйымның халықаралық тағлымдамадан өтушілерін қабылдау, мамандарды іссапарға шетелге жіберу, сараптамалық зерттеулер мен консалтинг қызметі басты мақсатқа айналып отыр. Соңғы кездері жаһандандудың әсерінен шығыс Азия елдерінің экономикалық ынтымақтастықты нығайту ұйымы және Азияның қоршаған орта ынтымақтастығы қалаларының жүйесімен байланыс қаланып отыр.

Тани әкімшілігінің жетістіктерін сол жылдарғы жапон үкіметінің қоршаған орта комитеті бағалап, 1987 жылы жапон қалаларының ішінде ауа тазылығы бойынша тәуір қаланың бірі ретінде «аспан жұлдызды қала» атағына ие болды.

1980 жылдардың екінші жартысынан бастап, қоршаған ортаны индустриялық ластанудан тазарту және қорғау мәселелерінен қаланың инфрақұрылымын түзеу және оны қоршаған ортаға сәйкестіру тәрізді іс-шараларға көңіл бөлініп, қоршаған орта саясатының басты бағыты халықаралық ынтымақтастық деңгейіне ауысып, келесі қала әкімшілігі саясатында жалғасты.

Сыеёши әкімшілігі (1987-2007 ж.)

Сыеёши әкімшілігі кезеңі Жапон экономикасының шарықтау шегіне жетіп, оның стагнациясы, жапон өңірлерінің экономикалық тұрақсыздануы тәрізді мәселелермен ерекшеленеді. Сол себепті, 1988 жылы қала әкімшілігі «Китакюсю қаласының Ренесанс тұжырымдамасы» атты бағдарламасын қабылдайды. Бағдарлама мақсатына мемлекет бюджеті қаражатынан бөлінетін субсидияға қала инфрақұрылымын қайта өңдеу және жақсарту жатады. Murasakigawa My Town My River project (1987 ж. басталды), Hibiki Container Terminal (2005 ж. ашылған), New Kitakyushu Airport (2006 ж. ашылған) соған мысал бола алады.

1990 жылдың сәуір айында әкімшілік құрылымындағы өзгерістерден кейін индустриялық ластану және тұрмыстық және т.б. қалдықтар мәселесімен айналысатын индустриялық ластану департаменті мен қоршаған орта мәселелерімен айналысатын департаменті біріктіріліп, қоршаған ортаны қорғау департаменті болып қайта құрылды. Бұл қоршаған орта саясатын қоршаған ортаны кешенді басқаруға жәрдемі тиеді деп жоспарланды. Сол жылы маусым айында БҰҰ-ның ЮНЕП-і (UN UNEP) тарапынан қоршаған ортаны қорғау саласындағы индустриялық ластануды жетілдіру және халықаралық ынтымақтастыққа қосқан үлесі үшін Китакюсю қаласы «Global 500» жүлдесіне ие болып,

қала тұрғындары арасында қоршаған ортаға көзқарасы жоғарылауына әсер етті.

Қала әкімшілігі қоршаған ортаны қорғау департаментінде қоршаған орта саласындағы жаңа инновациялық жобаларға қолдау көрсету және жаһандық деңгейде қоршаған ортаға қатысты бизнес жобаларды халықаралық бизнеске айналдыру тәрізді бағыттарға акцент қойылды. Қытай Халық Республикасындағы (ҚХР) Далайянь және т.б. бірнеше қаламен атқарылған жобасын мысалға жатқызуға болады. Китаюсю қаласы ҚХР Далянь қаласымен 1979 жылы достастық меморандумына қол қойылады. 1990 жылдары Далянь қаласында ауа ластануы басты мәселелердің бірі болды. Сол себепті, Китаюсю қаласы Далянь қаласында қоршаған ортасы таза модель ауданды құру жоспарына көмектесіп, 1994 жылы қала әкімшілігі осы проектін қабылдап, нәтижесінде жоспар жүзеге асады.

1997 жылы мемлекет тарапынан «Ecotown тұжырымдамасы» атты бағдарламасы қабылданып, жалпы Жапония бойынша 26 проект қабылданады. Тұжырымдама мақсаты – қоршаған орта саласындағы бизнеске қолдау көрсету және рециркуляцияға негізделген өңірлердің негізін қалау болып табылады. Китаюсю қаласында «Ecotown тұжырымдамасы» бойынша теңізге жақын орналасқан Хибикинада ауданынан 2000 га жер бөлініп, қоршаған орта және өндірістік қалдықтарын жинау және өңдеу басталады. Осы жоба бойынша оқу ағарту және зерттеулер жүргізуге арналған Китаюсю ғылыми-зерттеу паркі (Kitakyushu Science Research Park), техникалық және эмпирикалық зерттеулерге арналған 40-қа жуық зертханалар, қоршаған орта саласындағы бизнес проекттерімен айналысатын компаниялар жинақталды. Китаюсю қаласы «Ecotown» жобасына қала әкімшілігі, мемлекет және компаниялардың қаржысымен 120 млрд. иен жұмсалып, 1200 адам жұмысқа орналастырылды. Сонымен қатар, жобаға компанияларды тартуға және олардың кедергісіз ілгерілеуіне және қызмет етуіне қала әкімшілігі қоршаған орта департаментінің бірыңғай сервис көрсету әдісі (the one-stop service) әсерін тигізді. Китаюсю қаласы «Ecotown» жобасының артықшылығына қолдануға берілетін жердің ауқымды және арзан болуы, жоғары технологиялары, өндіріс-үкімет-академиялық топтардың коллаборациясы (Industry-academia-government collaboration), ауқымды территорияда қалдықтарды қабылдау мүмкіндігі, инфрақұрылымдық жетістіктері, қала тұрғындарының қоршаған орта мәселелеріне түсіністікпен қарауын жатқызуға болады.

2004 жылы қала әкімшілігі Яхата шығыс ауданын қайта жандандыру мақсатында «Yahata Higashida Green Village Concept» тұжырымдамасын жүзеге асырды. Осы жоба арқылы қоршаған ортаға таралатын көмірқышқыл газын 30%-ға азайту көзделді.

Китахаси әкімшілігі (2007 ж. – қазіргі күні)

Китахаси әкімшілігі тұсында да алдыңғы әкімшіліктің экологиялық саясаты жалғастырылды. Әсіресе, қоршаған орта саласындағы халықаралық ынтымақтастық аясында Japan-China recycling-based urban cooperation project (Eco-town cooperation) жүзеге асып, ҚХР Циндао (2007 ж.) және Тяньдзин (2008 ж.) қалаларымен меморандум алмастырылды.

2007 және 2008 жылдары Китаюсю қаласы Жапонияның экологиялық астанасы конкурсында 1-ші орынды иеленеді. Бұл конкурс алғашында Германияда пайда болып, Жапонияда 2001 жылдан бері өткізіле бастаған.

2008 жылы жапон үкіметі болашақтың экологиялық модель қаласы жобасына (Eco-model city project) Китаюсю қаласын таңдады. Бұл жобаның мақсаты төмен көміртекті қоғам құру және жаһандық жылу мәселесіне қарсы шара қолдану болып табылады. Жапонияда Китаюсю қаласынан басқа бірнеше қалалар да тізімге ілініп отыр.

Китаюсю қаласы болашақтың экологиялық модель қаласы тұжырымдамасы бойынша 2030 жылы парникті газдарды (2005 жылмен салыстырғанда) 30% азайту, 2050 жылға дейін парникті газдарды 50% азайту, 2050 жылға дейін қоршаған ортаға бейімделген жоғары технологияларға көшу арқылы Азия өңірінде парникті газдарды барынша азайту жоспарланып отыр. Сонымен қатар, Kitakyushu City Environmental Model Urban Action Plan (Green Frontier Plan) қабылданып, Asia Low Carbon Center (2010 ж.), экобілім және экологиялық паспортты енгізу тәрізді іс-шаралар жоспарға енгізіліп отыр.

Қазіргі таңда қоршаған орта мәселесін шешу үшін сауатты экологиялық саясат қажет екені баршаға мәлім. Алайда, осындай реформаларды жүзеге асыруға қомақты қаржы, еңбек күші және т.б. жұмсалады. Мысалы, Жапонияның тек Китаюсю қаласының 1972-1991 жылдар аралығындағы индустриалды ластануға жұмсаған жалпы қаржысы – 804 млрд. иен құрап, қаржы үлесінің көрсеткіші қала әкімшілігі тарапынан – 68,6 %, компаниялар – 31,4% құраған. Сонымен қатар, үкімет тарапынан да қаржы бөлініп, тек қаланың индустриялық ластануын шешу үшін бір триллион иен асып түсетін қаржы

жұмсалғанын көруге болады. Нәтижесінде, Китакюсю қаласының жағдайы жақсарып, бүгінгі күні болашақтың экологиялық модель қаласына айналып, даму жолындағы мемлекеттердің мегаполистеріне үлгі болып отырғанын көруге болады.

Қорытынды. Ғылыми жұмыста Жапонияның Китакюсю қаласының 1963 жылдан осы күнге дейінгі индустриалды ластануға қарсы жүргізілген экологиялық саясатына жалпы шолу жасалынды. Әсіресе, Китакюсю қаласының төрт әкімшілігі тұсындағы индустриялық ластану және қоршаған орта мәселелерін шешу жолындағы жүргізілген реформаларына сараптау жасалынып, оның негізгі нәтижелері көрсетілді. Нақтырақ айтсақ, алғашқы екі әкімшілік тұсында индустриалды ластанудың алдын алу, оны шешу жолдары, қала әкімшілігі-компаниялар-жергілікті тұрғындар арысындағы коллабацияны байқауға болады. Келесі, екі әкімшілік тұсында

индустриялық ластануды және басқа қоршаған орта мәселелерін шешіп, қала жетістіктерімен жаһандық деңгейде бөлісу, халықаралық ынтымақтастық мәселелері және соңғы жылдары қоршаған орта саласындағы жобаларды, жоғары технологиялар мен ноухауды бизнеспен байланыстыру мәселелерін көруге болады.

Қорытындылай келе, кейс стади тәсілімен қаралған Жапонияның Китакюсю қаласының экологиялық модель қаласы мысалы индустриалды экономикалық дамыған мемлекеттердің қатарына қосылуды көздеп, осы орайда үдемелі индустрияландыру мен жасыл экономика тұжырымдамасын жүзеге асырып келе жатқан Қазақстан Республикасы үшін құнды дерек көзіне айналады деп саналады. Осы жұмыс экологиялық саясат аясында жүргізілетін мемлекеттік бағадарламалардың сапасын жақсартуға тәжірибелік тұрғысынан өте маңызды қызмет атқарады деп болжанады.

References

- 1 Basic Environment Law (1993). Available at: http://elaws.e-gov.go.jp/search/elawsSearch/elaws_search/lsg0500/detail?lawId=405AC000000091&openerCode=1 (accessed 15 November 2017).
- 2 CiNii bibliographic database of Japan National Institute of Informatics. Available at: <http://ci.nii.ac.jp/search=□□> (accessed 15 November 2017).
- 3 Concept Of “FutureCity” Initiative/FutureCity Eco-model City (2008). Available at: <http://future-city.jp/> (accessed 15 November 2017).
- 4 Ecologicheski Kodeks Respubliki Kazakhstan [Environmental Code of the Republic of Kazakhstan] (2007). Available at: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070000212> (accessed 15 November 2017).
- 5 Fukai, J. (1999). Political economics of Minamata disease. Tokyo: Toyokeizasinbunsha.
- 6 Katou, H. (2001). Recommendation of New Environmental Ethics. Tokyo: Yuhikaku.
- 7 Kazakhstanski put' 2050: edinaya tsel', edinye interesy, edinoe budushee [The Strategy for development of the Republic of Kazakhstan until the year 2050] (2014). Available at: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400002014> (accessed 15 November 2017).
- 8 Kitakyushu International Techno-cooperative Association. Available at: <http://www.kita.or.jp/english/kita/index.html> (accessed 15 November 2017).
- 9 Kitoh, S. & Fukunaga M. (2009). Environmental ethics. Tokyo: Tokyo University press.
- 10 Kuriyama, K. (2008). The Essentials of Environmental Economics. Tokyo: Yuhikaku.
- 11 Nomura, M. (2011). Kitakyushu city's environmental policy Kyushu International University Studies on Business Economics Bulletin, 17(3), 13-21.
- 12 Nomura, M. (2012). The formation of the environmental industry in Kitakyushu. Kyushu International University Studies on Business Economics Bulletin, 18(3), 55-65.
- 13 Ob utverzhenii programmy razvitiya monogorodov na 2012-2020 gody [On the Approval of the Program for the Development of Monocities for 2012-2020] (2014). Available at: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000683> (accessed 15 November 2017).
- 14 O Gosudarstvennoi programme po forsirovannomu industrialno-innovatsionnomu razvitiyu Respubliki Kazakhstan na 2010-2014 gody [On the State Program for the Forced Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014] (2010). Available at: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U100000958> (accessed 15 November 2017).
- 15 O Kontseptsii po perekhodu Respubliki Kazakhstan k zelenoy ekonomike [On the Concept on the transition of the Republic of Kazakhstan to the green economy] Available at: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/T1300000577> (accessed 15 November 2017).
- 16 Oku, M. edit. (2009). Environmental problem data book. Tokyo: Gakuyoushobo.
- 17 Programma razvitiya Almaty-2020 [The Almaty-2020 Development program] (2015) Available at: http://almaty.gov.kz/page.php?page_id=5091&lang=1 (accessed 15 November 2017).
- 18 Matsushita K. (2000). Introduction to environmental politics. Tokyo: Heibonsha.
- 19 Matsushita, K. (2007). Recommendation of environmental policy. Tokyo: Maruzen.
- 20 Research group on global environmental economy edit. (1991). Japan's pollution damage experience - economically unecomic. Tokyo: Goudoushuppan.

- 21 Sakai, H. (2006). Environmental theory based on history recognition. Tokyo: Gendaitosho.
- 22 Sakamoto, M. (1999). Environmental policy. Tokyo: Gyousei.
- 23 Suzuki, T. (2009). New Encyclopedia of Global Environmental problems. Tokyo: Surugadaishuppansha.
- 24 The City of Kitakyushu official website. Available at: <http://www.city.kitakyushu.lg.jp> (accessed 15 November 2017).
- 25 The Kitakyushu Science and Research Park. Available at: <http://www.ksrp.or.jp/e/info/index.html> (accessed 15 November 2017).
- 26 Ueta, K. (2001). Environmental economics. Tokyo: Iwanamitosho.

Әмірбекова С.К., Байдаров Е.У.

филос.ғ.к., доцент,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
e-mail: travelagencysagynysh@mail.ru

«АРАБ КӨКТЕМІ» ТӨҢКЕРІСТЕРІНЕН КЕЙІНГІ ТУНИС ХАЛҚЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК, ЭКОНОМИКАЛЫҚ, САЯСИ АХУАЛЫ

Бұл мақалада «Араб көктемі» атты атаумен араб елдеріндегі саяси тұрақсыздық пен шиеленістердің әрқилы қырларымен байқалған Тунис Республикасындағы саяси дағдарыстардың нәтижесін анықтауға арналған. Мұнда көрші сыртқы күштердің ықпалы, исламистік күштерді қолдану арқылы тікелей елдің ішкі саясатына араласуына шешуші рөл атқарғаны белгілі. Тунисте үкіметке қарсы наразылық, қиын-қыстау қақтығыстар мен қарсылық шаралары барысында ширыға дамыды. Оған басты әлеуметтік-экономикалық себеп: ішкі саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайдың барынша шиеленісуі, бұқара халқының бұрынғы езгіде, жоқшылықта өмір сүргісі келмеуі, жұмыссыздық, өмір сүру сапасының төменділігі, жастарға әлеуметтік көмектің және айқын болашаққа жіті көз тіккен бағдарлардың жоқтығы. Халық наразылығының негізгі факторы ретінде билік басындағылардың жемқорлығы, авторитарлы билік жүйесі және сол билік басындағылардың елдің қаржы-экономикалық байлықтарын пайдалану арқылы байыған үстіне байып, саяси билікті пайдалану арқылы полиция басқармасының құлқынының одан бетер ашыла түсуі дер едік. Сонымен қатар, демократиялық елде демократиялық еркіндіктің болмауы ашындырды. Қазіргі елдің қиын әрі күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдайды қалай түзетуге болатынын, Бен Алидің билігін құлатып, орнына қандай игіліктер, жетістіктерге қол жеткізгені және Тунистің болашаққа алған бағыты қандай деген сұрақтар қарастырылады.

Түйін сөздер: Тунис кешегі мен бүгіні, Тунистегі шиеленістері, Араб көктемі, қарулы төңкерістер, саяси өмір, әлеуметтік жағдай.

Amirbekova S.K., Baydarov E.U.

Candidate of Philosophy, Associate Professor, Kazakhstan, Almaty
e-mail: travelagencysagynysh@mail.ru

Social, economic and political situation Tunisian people after the “Arab Spring”

The country with more vived display of different variations of the “Arab spring” protests was chosen for the research in the article. Tunisia is a country where the main reasons for the protests were internal factors, in which external interference and support for oppositional Islamist movements from outside were the determining factors. The deep causes of the crisis phenomena in Tunisia are connected, first of all, with the presence of such acute social and economic problems as unemployment, a low standard of living and its quality, the lack of social mobility and life prospects for a large part of the young people. Important factors of discontent were also the corruption of the ruling regime, the authoritarian rule of one leader for many years, the use by his clan and the environment of all the financial and economic advantages associated with the possession of political power, abuse and the absolute power of the police apparatus. And also the absence of real democratic freedoms by their formal proclamation. Nowadays Tunisia worries about such issues as is it possible to live with dignity in such difficult economic conditions? Who came to power after the overthrow of Bin Ali achieve and what he do? Where are their achievements? And the direction in which Tunisia moves?

Key words: Tunisia yesterday and today, developments in Tunisia, Arab Spring, armed conflicts, political life, social situation.

Амирбекова С.К. Байдаров Е.У.

к.филос.н., доцент, Республика Казахстан, г. Алматы
e-mail: travelagencyagynysh@mail.ru

Социальная, экономическая и политическая ситуация Тунисского народа после «арабской весны»

Для исследования в статье выбрана страна, в которой наиболее ярко проявились различные варианты «арабской весны». Тунис – страна, где главными причинами протестных выступлений явились внутренние факторы, в которых определяющими стали внешнее вмешательство и поддержка оппозиционных исламистских движений извне. Глубинные причины кризисных явлений в Тунисе связаны, прежде всего, с наличием таких острых социально-экономических проблем, как безработица, низкий уровень жизни и ее качество, отсутствие социальных лифтов и жизненных перспектив для значительной части молодежи. Важными факторами недовольства были также коррупция правящего режима, многолетнее авторитарное правление одного лидера, использование его кланом и окружением всех финансово-экономических преимуществ, связанных с обладанием политической властью, злоупотребления и всевластие полицейского аппарата. А также отсутствие реальных демократических свобод при формальном их провозглашении. Сейчас Тунис волнует такие вопросы, как можно прожить достойно в таких сложных экономических условиях? Чего достигли те, кто пришел к власти после свержения Бин Али, где их достижения? И направление, в котором двигается Тунис?

Ключевые слова: Тунис вчера и сегодня, события в Тунисе, Арабская весна, вооружённые конфликты, политическая жизнь, социальное положение.

Тунистегі саяси дағдарыстың басты себебі ол – ішкі саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайдың ықпалы сөзсіз. Сонымен бірге, бұл қақтығыстардың етек алуына ең әуелі жаппай жұмыссыздық себепші, лайықты өмір сүру деңгейінің халықтың көңілі толмауы, әсіресе, жастардың қалыпты тұрмыстық сұранысының қанағаттандырылмауы, қарсылық күшін шиырықтыра түсті. Оған қоса басқарушы биліктің жемқорлыққа құнығуы, көпжылдық авторитарлық басқарудың шегіне жетті. Қаржылық-экономикалық айналым тек бірінші басшының төңірегіндегілер мен туған-туысқандарының қолымен жүзеге асуы саяси-ахуалды шиеленістіре дамытты. Сөз жүзінде ғана қалған демократиялық еркіндік шаралары елдің ашұызасын барынша ушықтырды.

Тарихқа үңілсек, Тунис 1956 жылы тәуелсіз ел боп жарияланыпты. Ал келесі жылы монархия жойылып, билік басына Хабиб Бургиба келіп, жаңа заң негізінде өзін «мәңгілік президент» деп жариялайды. 30 жылдың билігінен соң, халық төңкерістерінен тақтан түссе де, бұқара елдердің көңілінен шықпаса да, бірақ қарапайым тунистіктер оның есімін құрметпен атайды. Елдегі оның енгізген оң өзгерістеріне – жалпыға ортақ ақысыз бастауыш және орта білім алу мүмкіндігі және жоғары білімді болуға да ақысыз-пұлсыз мүмкін жағдайының жасалуы болды. Көп жылдар француздардың қоластында болған Тунисте экономикалық ахуалдың дамып өсуі де Хабиб Бургибаның еткен еңбегінің жемісі. Францияда

білім алған ол тунистіктердің жаппай жақсы өзгерістерге қол жеткізіп, еуропалық ағарту тәлім-тәрбиесін алуына барынша ықпал жасады. Көп әйел алу үрдісін жойғызды. Нәтижесінде қыз-келіншектердің еркіндік құқығының сақталуы заңдастырылды. Мемлекет жастарды жұмыспен қамтамасыз ету, кедейшіліктен құтылу және өсіп келе жатқан ұрпақты жаңа бағалы рухани рухпен тәрбиелеу арқасында шеттете білді.

1987 жылдың 7 қарашасында Тунистің премьер-министрі Зин әл-Абидин бен Али қартайған президенттің тағына отырды. Сөйтіп әділдікке, өзара түсіністікке негізделген ашық, бейбіт ниетті қоғам орнатуға ниетті екенін жариялады. Және негізгі мақсаты болып тәуелсіз Тунис елінің егемендігін сақтап, елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту еді. Осы мақсатта күшіне еңбеген, өзінің дұрыс даму жолын таппаған саяси бағыт көппартиялық плюрализм қолға қайтадан алынды.

Тунисте плюрализмді орнату процестерінен Президент Зин әл-Абидин бен Алидің қызметінің ашық бағыты елді даму үрдісіне бағытталды. Ол да Бургиба секілді еліне көп жақсылықтар жасады. Елдің экономикасы жақсарып әлеуметтік-тұрмыс сапасы артты. Статистикаға сүйенсек, елдегі ЖІӨ айналымы 10,66 млрд. доллардан 44,05 млрд. долларға дейін өсті. Сыртқы қарыз 1991 жылы 66,4 пайыз құрасы, 2011 жылы 40,7 пайыз құрады. Адамның өмір сүру жасы 67 жастан 74,6 жасқа ұзарды. Халық саны өсті: 7,6 млн.-нан 10,5 млн.-ға жетті. Басқа елдерге

қарағанда жұмыссыздық деңгейіде 3,4 пайызға қысқартылды (1). Көптеген өндіріс орындары ашылды, елдің экономика саласындағы басты жетекшілікті химия өнеркәсібі құрады. Әсіресе, фосфор және минералды тыңайтқыштарды өндіру болды.

Бұрын Тунистен мұнай-газ шикізаты ғана сыртқа шығарылса, Бен Әли тұсында тігін, азық-түлік, құрма, зәйтүн өнімдері сауда айналымына түсті. Теңізден қашық өңірлерге тегін бассейндер салынды. Коммуналдық төлемдер арзандап, газ тегін болды, өйткені Тунис арқылы өтетін газ құбыры үшін Алжир төлеуші еді. Сөйте тұра, бұл әлеуметтік игіліктер Тунис төңкерістерін болдырмауға шамасы жетпеді.

Осы аймақтағы ең жайлы, тұрмыс жағдайы бірқалыпты елде қарулы күштің етек алуы кімкімді де бей-жай қалдырмай шошындырған. Шарифат заңдылықтары ұсталмайтын бірақ ағарту саласы жете дамыған бұл елде тунистіктердің жаппай ереуілге шығып, билікке қарсы күш көрсетуіне 2010 жылдың 17 желтоқсанында, Сиди Бузид ауылды қалашығындағы көшелердің бірінде жеміс-жидек сатумен айналысатын, өзін-өзі өртеген 26 жасар Мұхаммед Буазизи басты себепші еді. Бұл нақақтан-нақақ тауарын кәмпескелеген полиция қызметкерлеріне көрсеткен қарсылығы еді. Бір апта өтпей-ақ, жаппай ереуілге шамамен екі мыңдай адам көшеге шықты. Ереуілшілер билік иелерінен әділ шешімді талап етті. Жаппай жұмыссыздыққа, жемқорлыққа, азық-түліктің қымбаттауына қарсылығын білдірді.

Сиди Бузидтегі жаппай қарсылық шеруі ақпарат құралдары арқылы жер-жаһанға жария болды. Катардың «әл-Жазира» телеарнасы да көтеріліс барысын барынша сәт-сәтімен көрсетіп отырды. Қаржының құнсыздануы, саяси көзқарас еркіндігінің болмауы, жұмыссыздық елдегі басқа қала, кенттерде қозғалыс толқындарын туғызды. Сөйтіп әйгілі «Араб көктемі» сөз тіркесі ауыздан-ауызға, халықтан халыққа ауыса отырып жетті. Халық өздеріне үстемдік еткен бей-берекет тәртіпті жойғысы келеді. Негізгі ұйымдастырушылары – белсенді жастар легі. Блогерлер мен Интернетті пайдаланушылар сан мың замандастарын бір мақсатқа жұмылдырды. Соның бірі жастар мен спорт ісі жөніндегі министрі болған Слим Аман. Төңкеріс алдындағы кезеңде «Alixus» компаниясында веб жүйелерімен бірлесе еңбек еткендіктен, жиырма мыңдық Интернет қолданушылармен тікелей байланысу мүмкіндігі болған (2).

Халық толқындары, әсіресе 8-9 қаңтарда ерекше күш алып, соңы жаппай ереуілдерге, би-

лік басындағылармен қақтығысқа ұласып, қарсылық екпіні ел астанасына да жетті. Мемлекет басшысы қаңтардың 13-де телеарналардан сөз сөйлеп, қайта сайлануға ықыласты еместігін жар сала жариялады. Азық-түлікті арзандататынын, түрлі тыйым-қысымды үзілді-кесілді тоқтататынын телеарналардан үзбей беріп жатты. Шеруге шығушыларға қару қолдануға тыйым жасады. Солай бола тұрса да, ел басшысы бір түнде Сауд Арабия еліне қашып құтылды. Шамамен 300-дей шеруші қайтыс болды. Сөйтіп, бір түнде билік ауысты. Тунис жаңа басшылығы бұрынғы басшы Зин әл-Абидин бен Алиді жемқорлыққа, мемлекеттік қорды талан-тараж еткені үшін және есірткені сақтағаны үшін ұзақ жылдарға сырттай соттады. Сонымен бірге, 2012 жылы 338 шеруге шығушының өмірін қиғаны үшін өмір бақи бас бостандығынан айыру жазасын сырттай берді (3). Аяқ асты болған оқиғалар легі ширыққандай көрінгенімен бұл қарулы төңкерістің артында шын мәнінде елдің әскери топтары мен зиялы қауымының ақылды шешімі жүзеге асқан еді. Басқа төңкерістер жаулап өткен елдерге қарағанда Тунисте адам өлімінің саны көп болмады. Өйткені 1983 жылдан бастап қару-жарақ, оқ-дәрі, тіпті аңшы мылтығын ұстауға тыйым салынған. Мысалы, көрші Ливияда керісінші әр үйде қару бар болатын. Жаппай қару жоюдың жүзеге асуының соңы әрине өте ауыр қайғы-қасіретке ұласқан.

Бен Алидің билік жүйесі күшін жойғанымен, ел іші әлі дүрбелеңде еді. Қайта-қайта жаппай шерулер ұйымдастырылып, полициямен қақтығыстар көбейді. Шерушілер елде әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің жасалуын, саяси реформалар, яғни бұрынғы мемлекеттік жүйе құрамы ескі тәртіпті қолданушылардан арылуын талап етті. Сөйтіп халық сайлауларының нәтижесінде «ан-Нахда» партиясы жеңіске жетті. Жетекшісі 1991 жылдан бері қуғында жүрген, Лондонда тұрып жатқан Рашид Ғаннуши еді. Екінші, үшінші орындарды Мунсеф Марзуқи бастаған «Республикалық конгресс» және Мұстафа бен Жафар бастаған «Демократия, еңбек пен еркіндік форумы» партиялары иеленді (4). Ал билік басына келген исламистер әйелдер құқығын қорғауды және Тунисте демократиялық мемлекеттің орнауына белсене атсалысатынына уәде етті.

Сонымен қатар, сайлау нәтижесінде «Үш-жақты одақ» құрылып, «Үштік» атауы берілді. Оған «ан-Нахда», «Республикалық конгресс» және «Демократия, еңбек пен еркіндік форумы» партияларының мүшелері кірді. Солай бола тұра

үшжақты көзқарастың бірлесе жұдырық болып жұмылуы қиын тиді. Әлеуметтік-экономикалық дағдарыс онсыз да күш алған, қоғамдық қауіпсіздік мәселесі де қиын жағдайда еді. «Ан-Нахда» қозғалысы Тунис қоғамының бір бөлігі болса да, 2013 жылдың шілде айында Туниске сапары барысында Францияның президенті Ф. Олланд «Ислам демократияға қайшы келмейтінін» мәлімдесе де (برکات, 36), ақыры, «ан-Нахда» қозғалысы одақтан кетіп тынды. Халық исламистердің саяси билікті алуына қарсы болып, исламистік, оның ішінде «ан-Нахда», «Ансар аш-шариа» сияқты партияларға қарсы шерулер ұйымдастырды. Радикалды исламистердің көзін құрту үшін 2014 жылы зайырлы демократияшыл «нидаа Тунис» ағартушылық партиясының жетекшісі Беджи Қаида ас-Себси Тунис президенті болып сайланды. Елде демократиялық заңнама қабылдап, европалық стандартқа жақын және орнықты мемлекет болуға талпынды. «Ан-Нахда» партиясы доктриналық түсініктерін өзгертті. Оның басшысы Рашид әл-Ғаннушидің пікірінше, 2016 жылы бұл өзгерістерді «мұсылмандық демократия дәуіріне кіру үшін саяси исламнан бас тарту қажет-ті» деп анықтады [6, 69 б.].

Қазіргі уақытта, Тунис Мағриб елдері арасындағы демократиялық үлгідегі алғашқы мемлекет. Алайда бүкіл шығыс араб аймағындағы алдыңғы қатарлы дамушы ел десе де болады. Анығырақ айтсақ, Тунис қоғамының қалыптасуына Еуропаның, оның ішінде Францияның ықпалы басымдау десе, дегендей. Әйтсе де, қатардағы тунистіктер үшін соңғы демократия жолындағы 7 жыл сонша жақсылықтар да әкелмегендей де. Экономикалық ахуал жақсармай тұр. ЖІӨ сол 2011 жылғы көрсеткіштей 44,27 млрд. доллар өзгеріске аса ұшырамады. Кедей кедей қалпы, бай байлығын үстемелеуде. Ақша 5 пайызға құнсызданды, сырт елге мемлекеттік қарыз 54 пайызға өскен. Алты мың тунистік жауынгер ДАИШ қатарында Ливия, Сирияға қарсы соғысуда. 2015 жылы Тунисте екі рет террорлық акт жасалды. Наурыз айында қарулы адамдар ел астанасындағы Ұлттық Бардос мұражайына шабуыл жасап, 23 адам өлімге кесілді, ал маусым айында елдің тарихындағы ең қатыгез террорлық шабуыл Соус қаласының маңындағы әл-Кантауи курортында өтті. 39 адам қаза тауып, 39 адам жарақат алды. Бұл шабуылдар туристік индустрияға, әсіресе жұмыссыздыққа елеулі соққы болды. Сол 2015-2016 жылдары елдің әр аймағында оқ атылуда. Адам шығыны да кемімеді. Жарылыстар соңы туризм саласының мұнда да мүлдем жойылуына

әкелді. Жаппай жұмыссыздық ел экономикасын да тоқтатып қойғандай.

Қуаты алапат қос террактіден кейін Тунис НАТО-дан тыс АҚШ-тың одақтасына айналды. Тұралаған елге қауіпсіздігі үшін жаңа одақтас тек 2016 жылы ғана қосымша 100 млн доллар артық қаражат ұсынды. Нәтижесінде Ливиямен арадағы шекарада 200 шақырымға жуық биік қоршау қабырға көтерілді. Бақылау камералары, дыбыстық ескерту, дабыл нүктелері де жоқ емес. Бүгінде Тунис бақылау жүйесін әлдеқашан күшейткен. Тіпті ең соңғы үлгілі қару-пилотсыз ұшатын «Апачи» тікұшақтарына да ие.

Тунис демократиясы үшін террорлық әрекеттерімен күрес аса көп қаражатты қалайды. Әйтпегенде ол қаржы елдің әлеуметтік ахуалын, экономикасын көтеруге, оқу-ағарту, медицина саласын жақсартуына, жұмыссыздықты жоюға жұмсалуды тиіс еді. Реформа кешеуілдетіліп, сөз еркіндігі аясы барынша тарылуда. Ел президенті ас-Себси тек террорлық әрекетпен күреске жылына орта есеппен төрт миллиард доллар жұмсалатынын алға тартады. Ал Тунистегі ислам партиясының басшысы елдегі жаппай жұмыссыздық пен кедейшілік жастардың террорлық топқа қосылуына ықпал ететінін айтады (6). Бүгінгі таңда 6 мыңға жуық тунистік жас Ирак, Сирия, Ливия жеріндегі террористердің қатарында екені мәлім болып отыр. Бүгінде Тунис жастарының жаппай джихадқа шығу ықпалын бастан кешуде.

Әйтсе де, ел ішіндегі жергілікті ассамблея мүшелері жаңа заңнама негізін жан-жақты талдап, түзеуге белсене атсалысуда. Баспасөз, парламент, телеақпарат желісі билікке ашық сын айта алатындай жағдайда. Бұл құқықпен, әсіресе, кәсіподақтар үйлесімді пайдаланып, мәселелердің оң шешімді болуына ықпал етуде. Нақты жұмыс орындарын ашуды үкіметке талап етіп қоюда. Дегенмен, Тунистің экономикасын туризм емес, ауыл шаруашылығының жедел қарқынмен дамып көтеретінін олар ашық айтуда.

Көп ғалымдардың пікірінше Тунистегі қарама-қайшылықты, наразылық егесті қалыпты жағдайға дейін жеткізе алғанын қуатты азаматтық ортаның болуын алға тартады. Мәселен, Қоғамдық диалог төрттігі – соның бір үлгісі. 2015 жылы «төрттік» одақтың басын біріктіретін, «Жалпыға ортақ еңбек» ұйымы, «Заңгерлер ордені», «Адам құқығын қорғау» ұйымы мен «Өнеркәсіп, сауда, кәсіпкерлік конфедерациясы» – плюралистік демократияны қалыптастыруда қосқан үлесі үшін Нобель сыйлығын иеленді (7). Соның нәтижесінде Ту-

нис тұтастығына іріткі түспеді. Саяси жаңғырудың жаңа саяси күштің мықтылығын танытты, сол себепті де бүтін Тунистік саяси топ елдегі сайлаудың аздық ететінін бірауыздан қабылдады. Әрине, қазіргі өтпелі кезеңде 2011 жылғы төңкеріс барысында мақсат етілген, орындалуы тиісті міндеттердің бәрі жүзеге асқан жоқ. Біраз бөлігін ғана жүзеге асыра алғанына негізгі себептері де жоқ емес. Мысалы, қоғамның қым-қиғаш мүдделілігі, екіншіден, бұрынғы билік жүйесі әлі де күшінде болғандықтан. Өтпелі кезең – ол, Тунистің бұрынғы, ескі басқару жүйесінен жаңа, демократиялық қалыпты жүйеге толайымен өтуі уақыт аралығын құрайды. Саяси түсінікте өтпелі кезең дегеніміз – ескі тәртіптің әлі күшінде екені, бірте-бірте жаңашыл кезеңге өтуі аралығындағы уақыт мерзімі. Әрине, әзірге «араб көктемінің» қарулы көтерілістері өз мүддесіне әлі жетпеді. Өтпелі кезең «араб көктемінің» мақсаттарын орындауға әзірге қабілетсіз. Сол себепті сайлау, сайлауалды әзірлік әзірше сөз жүзінде ғана айтылуда. Іс жүзіне асуы үшін алдымен жаңашыл саяси қоғам іргетасы қалануы тиіс. Халықтың әлеуметтік ахуалы жақсартылып, сөз, көзқарас еркіндігі оң жолға қойылғаны керек. Мұның бәріне өтпелі кезеңде қол жеткізу аса күрделі, қиындау мәселелер. Халық елді жаңаша басқарудың жүйесін сайлау арқылы жүзеге асыруға болатынын айтқанда қателескендей де еді.

Өтпелі кезең өзінің тарихи белестерінен табиғи қалыпта қадам басуда. Уақыты жетіп, пісіп-жетілген сәтте, өз жолын өзі табады. Тунистегі тарихи оқиға кезең-кезеңімен, діттеген бағытымен бейне кемедей «жүзіп» келеді. Өйткені қарулы көтерілістің де бастапқы мақсаты еркіндік, бостандық болатын. Демократиялық негіздегі жаңа мемлекет қалыптастыру арқылы әр азамттың құқығы қорғалуы тиісті. Белгілі бір дәрежеде мақсат жүзеге асқандай да. Оның белгісі ретінде тунистіктердің өз президентін сайлау учаскесіне жаппай ағылып, дауыс беруге асығуы кейпін алға тартса болады.

Дегенмен, Ресей шығыстанушы Г. Мирский ««Араб көктемі», сол 2011-2012 жылдары көптеген араб елдерінде өлі боп көрінген» – деп төңкерістерден пайда болмайтынын айтса да (8), әйтсе де Тунис еліне берген жетістіктерін, жаңа биліктің жетістігін ешкім жоққа шығара алмайды. Бұрынғы авторитарлық, жеке адамның басқаруы құрдымға кеткен. Сайлау жүйесі оң

жолға қойылды. Демократиялық негізде өтті. Президентті исламистерден емес, демократиялық өзгерістер жасауға ықыласты адамды, жасы 88-де болса да, зайырлы партияның жетекшісін Бежи Қаида ас-Себсиді арнайы таңдап сайлады. Бүгінде тунистіктер «адам өлімі босқа кетпеді, оң өзгеріс жасауға ықыласты басшы таңдағанымызға ризамыз» деп айтады (9, 5). Алда игілікті жақсылықтар, түбегейлі оң өзгерістер болады деп сенеді, сендіреді. Тунисте адам шығыны көрші Ливия, Сириямен, тіпті Мысыр елімен салыстырғанда анағұрлым аз. Әрине түрлі қиындықтар әлі де көп. Тунис халқының тұрмыс-тіршілігі, әлеуметтік-экономикалық ахуалына жету оң өзгерістерді әлі талай жыл жұмыс жасауға керектігі белгілі. Дегенмен, «Жасмин көтерілісінен» кейінгі жеті жыл өтсе де тунистіктер әлеуметтік-экономикалық ахуалды барынша көтеруге атсалысуда екенін көріп тұрмыз. Адам құқығын сақтау, демократияны тұрақтандыру – әрине шешімін күткен мәселелер қатарында екені анық. Ал нәтижелері жайлы біраз жылдар өте келе ғана әңгімелей аламыз.

Қорыта келе, спутниктік телевидение, ғаламтор еншілеген заманда Тунис халқы шын мәнісінде еркіндікке, әсіресе, экономикадағы, қоғамдық өмірдегі ерік құқығын иеленуге барынша ықыласты. Олар Батыстағы қараша халықтың тұрмыс-тіршілігін үлгі етеді және ежелден сақталған діни наным-сенімін, салт-дәстүрін де мықтап ұстайды. Жаппай қараңғылық, экономикалық жетістіктердің жетімсіздігі, жұмыссыздық, жоқшылық араб халқын әбден қажытқан. Сонда Тунис халқының бай, қуатты, көзі қарасы жан-жақты жетілген үлгідегі жағдайға қалай жетуге болатынын талдап, нақтыланбаған. Әйтсе де, батыстық демократия үлгілерін өз елінде орнатып, одан әрі жетілдіре дамытқысы келетін тунистік зиялылар аз емес.

Тунис өз аймағындағы көптеген көршілермен қарым-қатынасы біршама ілгері өрлеу үстінде. Бүгінде тунистіктер үшін ерекше күш, айырықша ерік-жігер қажетті. Өйткені, олар алдымен ел бірлігін сақтауы тиіс. Қажетті реформа, қайта құруларды жүзеге асырып, жемқорлықтың тамырына балта шабуы тиіс. Исламның салафиттік-джихад ағымының одан әрі елді шарпуына тоқтау салып, кедей-кепшіктердің әл-қуатын көтеру, жұмыссыздықпен, сауатсыздықпен жаппай күрес бастау, тағы сол сияқты туниске бүгінде саяси ерік-жігер ауадай қажет, егер күш біріктірсе, тунистіктердің алмайтын қамалы жоқ.

Әдебиеттер

- 1 CIA-Central Intelligence Agency. The World Factbook. Country Comparison/ Washington, DC:CIA, URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2129rank.html>.
- 2 فنانون وصحافيون يتظاهرون.. وانتحار شاب آخر قرب سيدي بوزيد تونس: سقوط مزيد من القتلى والجرحى برصاص الجيش العنف يمتد للعاصمة وانباء عن 1. AL-QUDS AL-ARABI 12 Januray 2011. «فوضى عارمة» في «القصرين»
- 3 Tunis snova na grani revoljutsii: besporjadki vspykhnuli na rodine "arabskoy vesny", 2011 <http://www.newsru.com/world/28oct2011/tunis.html>
- 4 نوال السعداوى "الثورات العربية" شركة المطبوعات للتوزيع و النشر، ٢٠١٣:٢٢١ ص
- 5 تحرير: أ.د نظام بركات، د.خالد شنيكات التحولات والتغيرات في الوطن العربي، ٢٠١٣:٢١٦ ص
- 6 <https://www.occrp.org/ru/daily/6061-tunisia-10-more-years-for-ex-president-already-sentenced-to-life-in-prison>
- 7 <https://www.foreignaffairs.com/articles/tunisia/political-islam-muslim-democracy october 2016>
- 8 Мирский Г.И. «Что происходит в арабском мире?», 2011 <http://www.lenta.ru/conf/gmirsky/?qall=yes>
- 9 الثورات العربية ومستقبل التغيير السياسي، ٢٠١٣:٢١٦
- 10 Жумалы Р.Б. Арабский пасьянс. Хроника столетия. – Астана: КИСИ при Президента РК, 2016. – 508 с.
- 11 Лаумулин М.Т. «Арабская весна» 2011 года: социально-политические изменения на Арабском Востоке и их международные последствия. – Алматы: КИСИ, 2011. – 236 с.
- 12 <http://aangirfan.blogspot.be/2012/06/what-really-happened-to-ben-ali.html>

References

- 1 CIA-Central Intelligence Agency. The World Factbook. Country Comparison/Washington, DC:CIA,URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2129rank.html>.
- 2 فنانون وصحافيون يتظاهرون.. وانتحار شاب آخر قرب سيدي بوزيد تونس: سقوط مزيد من القتلى والجرحى برصاص الجيش العنف يمتد للعاصمة وانباء عن 1. AL-QUDS AL-ARABI 12 Januray 2011. «فوضى عارمة» في «القصرين»
- 3 Tunis snova na grani revoljutsii: besporjadki vspykhnuli na rodine "arabskoy vesny", 2011 <http://www.newsru.com/world/28oct2011/tunis.html>
- 4 نوال السعداوى "الثورات العربية" شركة المطبوعات للتوزيع و النشر، ٢٠١٣:٢٢١ ص
- 5 تحرير: أ.د نظام بركات، د.خالد شنيكات التحولات والتغيرات في الوطن العربي، ٢٠١٣:٢١٦ ص
- 6 <https://www.occrp.org/ru/daily/6061-tunisia-10-more-years-for-ex-president-already-sentenced-to-life-in-prison>
- 7 <https://www.foreignaffairs.com/articles/tunisia/political-islam-muslim-democracy october 2016>
- 8 Mirskiy G.I. «Chto proiskhodit v arabskom mire?», 2011 <http://www.lenta.ru/conf/gmirsky/?qall=yes>
- 9 الثورات العربية ومستقبل التغيير السياسي، ٢٠١٣:٢١٦
- 10 Zhumaly R.B. Arabskiy pas`yans. Khronika stoletiya.-Astana KISI pri Prezidente RK, 2016,-508s.
- 11 Laumulin M.T. «Arabskaya vesna» 2011goda: sotsial`no-politicheskie izmeneniya na Arabskom Vostoke I ih mezhdunarodnye posledstviya. almaty KISI pri Prezidente RK, 2011, – 236 s.
- 12 <http://aangirfan.blogspot.be/2012/06/what-really-happened-to-ben-ali.html>

Жанатаева К.Б.

аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
e-mail: Guljan73@inbox.ru

**АЙМАҚТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ МЫСЫР БАҒЫТЫ
(1980-2000 ж.)**

XX ғасырдың соңғы ширегінде діни экстремизмнің күшеюі жалпы араб елдерінің, соның ішінде Мысырдың да саяси жағдайына әсер ете бастады. Діни экстремизм және лаңкестік мәселесі Араб Шығысы аймағында толғантқан өзекті мәселелердің біріне айналды. Қазіргі кезде әлемнің 70-ге жуық елдерінде өздерінің қызметін лаңкестік қимылдармен ұштастырып отырған мыңдаған топтар мен ұйымдар бар. Бақылаушылардың бағамы бойынша, олардың шамамен 200-ге жуығы исламды өздерінің қызметінің идеологиясы ретінде қолданады. Египеттегі лаңкестіктің дамуына саяси тұрақсыздық пен экономикалық қиындықтар түрткі болып отырғаны сөзсіз. Елдегі ішкі жағдайды тұрақтандыру үшін ел басшылығы қоғамды «біртіндеп демократияландыру» бағытын ұстанып отыр. Бұл бағыт либерализация белгілерін қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: Египет Араб Республикасы, лаңкестік, діни экстремизм, жемқорлық, күрес.

Жанатаева К.Б.

старший преподаватель кафедры Тюркской,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: Guljan73@inbox.ru

Проблема региональной безопасности и деятельность Египта (1980-2000 гг.)

Возрастающий религиозный экстремизм в последней четверти XX века повлиял на политическую ситуацию арабских стран, включая Египет. Вопрос о религиозном экстремизме и терроризме стал одной из самых насущных проблем в арабском регионе. В настоящее время в 70 странах насчитываются тысячи групп и организаций, которые объединяют свою деятельность с террористическими атаками. По мнению наблюдателей, около 200 из них используют ислам в качестве своей идеологии. Развитие терроризма Египта, несомненно, обусловлено политической нестабильностью и экономическими трудностями. Чтобы стабилизировать внутреннюю ситуацию в стране, руководство страны проводит «постепенную демократизацию» общества. Этот курс предусматривает признаки либерализации.

Ключевые слова: Египетская Арабская Республика, терроризм, религиозный экстремизм, коррупция, борьба.

Zhanataeva K.B.

Senior Lecturer Department of the Turksoy Al-Farabi KazNU
e-mail: Guljan73@inbox.ru

The Regional security problem and course of Egypt (1980-2000).

The growing religious extremism in the last quarter of the 20th century influenced the political situation of the Arab countries, including Egypt. The issue of religious extremism and terrorism has become one of the most pressing problems in the Arab region. Now in 70 countries there are thousands of groups and organizations that combine their activities with terrorist attacks. According to observers, about 200 of them use Islam as their ideology. The development of terrorism in Egypt is undoubtedly due to political instability and economic difficulties. To stabilize the internal situation in the country, the country's leadership is conducting a "gradual democratization" of the society. This course provides for signs of liberalization.

Key words: Arabic Republic of Egypt, terrorism, religious extremism, corruption, struggle.

Египет Араб Республикасы лаңкестікпен күресте айтарлықтай табыстарға жеткен Таяу Шығыс аймағындағы бірден бір мемлекет саналды. 80-шы жылдардың басы және 90-шы жылдардың ортасы Мысыр басшылығын бұл мәселеге жаңа көзқараспен қарауға мәжбүр етті. 1981 жылы қазан айындағы әскери шеруде ел президенті Әнуар ас-Садаттың мұсылман экстремистік топтарының қолынан қаза табуы және 90-шы жылдардың ортасында жаңа президент Хосни Мұбарак өміріне жасалған қастандық әрекет, елдің әлеуметтік-саяси өміріне қанағат тұтпай заңсыз түрде ереуілдерге шығу, шетелдік туристерге жасалған лаңкестік актілер елдің ұлттық қауіпсіздігінің басты қатері болып табылды. Бұл исламшылдардың елдегі үстемдік етіп отырған конституциялық құрылымды шарифатқа негізделген билікке ауыстыруды талап етуімен де түсіндірілді.

Заңды оппозиция тарапынан билеуші ҰДП мен үкіметті сынға алу күшейіп кетті. Әсіресе 1988 жылы наурыз айында төтенше жағдай туралы заңды тағы үш жылға созылғаннан кейін тіпті үдей түсті. 1988 жылы бұқараны тәртіпсіздікке итермелегені және лаңкестік әрекеттер жасағандығы үшін экстремистік мұсылман ұйымдарын айыптаған сот процестері жүрді.

Қауіпсіздікті нығайту мақсатында тәртіп сақтау және құқық қорғау органдарының өкілеттіліктері кеңейтілді. Египет мемлекеті ислам фундаменталистерімен ұзақ жылдар бойы күресіп келді. Елдегі исламдық қозғалыста әуел бастан екі негізгі бағыт қалыптасқан болатын. Бірқалыпты саналатын қанаттағылар қоғам мен мемлекеттің біртіндеп реформалануы жолын таңдаса, радикалды топтар билеуші тәртіпті күштеп құлатуды көздейді (Борисов, 1991:57).

Жаңа президент билікке келісімен заңсыз оппозицияға қатысты, ең алдымен экстремистік бағыттағы ислам топтарымен күресуді бастаған еді. Садатты өлім жазасына бұйырған және оған қатысқандарды жазалағаннан кейін, елде «әл-жихад» сынды жасырын ұйымның 500-ге жуық мүшелеріне қатысты жаппай тұтқындау әрекеттері басталды. Ислам фундаменталистері билеуші тәртіпке қарсы соғыстың себептері жеткілікті деп санайды. Біріншіден, модернизациялаудың батысшыл түрі және социалистік-экономикалық саладағы капиталистік даму түрі болса, екіншіден, египет үкіметінің мәдени салаға, қоғам санасына Батыстың біртіндеп енуі үрдісіне салқын қарауы түрткі болды. Олар бұл үдеріс египет қоғамының күйзелісіне

әкеліп, халық толықтай исламнан қол үзеді деп санайды (Трофимов, 1992:121).

Сондай-ақ Хосни Мұбарак билікке келе салысымен билікте және қоғам ішінде жайлаған жемқорлық, ұйымдасқан қылмыспен күресуді жөн көрді. Ол осы мақсатта билікте тазартулар жүргізді. Билеуші партия ішінде тазартулар жүргізіп, саяси билік күштерін теңестіруді көздеді. Ол ҰДП-ның жаңа бағдарламасын қабылдап, партия бас хатшылығының құрамын өзгертуге тырысты. 1984 жылы шешім қабылдап, партияның бұрынғы 23 мүшесінің 15 мүшесін жанартты. Бас хатшылықтың бұрынғы хатшысы М. Хасанға жемқорлыққа қатысы бар деген айып тағылып, қызметтен босатылды.

Жемқорлықпен күресу жолында біртіндеп «десадатизациялау» саясатын жүргізді. Ең алдымен үкімет басында ең жоғарғы орындарда отырған Садаттың жақтастары мен ағайындарын біртіндеп мемлекеттік аппараттан алыстатумен айналысты. Биліктен консультативті кеңес істері жөніндегі мемлекеттік министр М. Раушан ығыстырылды. Садаттың ағасы Исмаил Садат пен оның ұлдары мемлекетті тонау әрекеттерді жүргізгені үшін түрмеге жабылып, олардың дүние-мүлкі мемлекет тарапынан тәркіленді.

Өткен ғасырдың 90-шы жылдары Египет Араб Республикасында құрылған экстремизммен күресу жүйесі заң шығарушы және атқаршы билік органдарын өздеріне топтастырды. Ең маңыздысы бұл сала бойынша барлық мемлекеттік органдармен өзара әрекетті жандандыруға көбірек мән берілді. Осы мақсатта елдің үкіметінде құқық қорғау ұйымдарының қызметін үйлестіру бойынша құрылым аралық жұмыс тобы құрылды. Оның құрамына үгіт насихат мекемелері, ағарту ісі, министрліктер, үкіметтің әлеуметтік және экономикалық құрылымдары кірді. Бұл жүйеде қауіпсіздік жоғары соты маңызды рөл атқарды. Оның мүшелігіне әскери офицерлер тағайындалды. Аталған соттың шешімі мен үкімі талқылауға жатпады. Әрекеті және құзіреті бойынша ол төтенше трибуналға сәйкес келді. Лаңкестік сипаттағы қылмыстың ең жоғарғы жазасы жер аударылу жұмыстары немесе өлім жазасы саналды.

1993 жылы қазанда ел президентіне қайта сайланған Х. Мұбарак лаңкестік және діни экстремизммен аяусыз күресуге уәде берді. 1995 жылы қараша-желтоқсанда өткен Халық жиналысына кезекті сайлауда «ағайынды мұсылмандар» ассоциациясына сайлау науқанына қатысуға тыйым салынды. Бәсекелес партиялар мен үміткерлер жақтастары арасындағы қақты-

ғыс барысында шамамен 70 адам өліп, 800-ге жуығы жарақаттанды. Сайлау қорытындысының бір бөлігі сот органдарының шешімі бойынша жоққа шығарылды. Сайлаудың нәтижесіне қанағаттанбаған оппозиция үкіметті жемқорлыққа белшесінен батқан деп айыптады. Олар сайлаудың жүру барысына зиян келтіргені үшін премьер-министр А. Сидкиді айыптап, қызметтен кетуін талап етті (Шаракшанэ, 1999:26).

1995 жылы мамырда Халық жиналысы баспа туралы заңды қабылдады. Онда ресми тұлғаларға жалған жала жапқандар және өтірік мағлұматтар таратқандардың түрмеге қамауға алынатыны қарастырылды. Оппозиция бұл шараны қатаң сынға алды. 1996 жылы желтоқсанда үкімет әртүрлі оппозициялық партия мүшелелерін «билікті құлату мақсатында қастандық ұйымдастырды» деп тұтқынға алды. Баспа мен сөз бостандығына шектеу қойылды. 1999 жылы парламент үкіметтік емес ұйымдарға мемлекеттік бақылау орнату туралы заң қабылдады.

1990 жылдар бойы египет үкіметі ислам экстремизмімен күресін жалғастырып келді. 1990 жылы қазанда парламенттің төрағасы Рифаат әл-Махджу өлтірілгеннен кейін шамамен мыңдаған фундаменталистер тұтқындалды. 1992 жылы наурызда билік «ағайынды мұсылмандарды» саяси тәртіпті құлату мақсатындағы қастандықтары үшін айыптады. 1992 жылы шілдеде исламшылдардың топтарға қарсы әрекетінен кейін Халық жиналысы бірқатар лаңкестікке қарсы заңдар қабылдады. Онда қауіпсіздік күштерінің өкілеттілігі күшейтілді. Елдің түпкір-түпкірінде 300-ден астам фундаменталистер тұтқындалды. Қараша айында Асьют қаласы мешітінің өкілі «әділетсіз және жемқор» тәртіпке қарсы қарулы күреске шақырып, қасиетті Құран негізінде ислам мемлекетін құруға әрекет етті. Үкімет 430-дан астам фундаменталистерді тұтқындап, оларға лаңкестік актілерді дайындады деген айып тағылды. Барлық мешіттер мен намаз оқитын орындар бақылауға алынды. 1993 жылдың қаңтарынан 1995 жылдың қаңтарына дейін елде барлығы 74 адам өлім жазасына бұйырылды. 1995 жылдың қаңтарынан бастап үкімет сондай-ақ «ағайынды мұсылмандарға» қатысты қуғын-сүргін жүргізді. Елде ассоциацияның 17 көрнекті қайраткерлері тұтқындалды. Оларды Египеттің қауіпсіздігіне мен тұрақтылығына қарсы лаңкестік ұйымдастырды деп айыптаған болатын. Сондай-ақ ассоциацияның жүздеген мүшесі тұтқындалып, оның 54-іне ұйымға заңды түрде тіркелмегендері үшін кінә тағылды. Қуғын-сүргінге қарамастан, фундаменталистер

туристер мен мемлекеттік мекемелерді басып алууды жалғастырды. Сондай-ақ 1997 жылы қопт шіркеуіндегі жарылыс кезінде 9 адам қаза тапты. Сол жылдың қараша айында Луксордағы туристерге қарсы «әл-Гамаа әл-исламийя» ұйымының әскери қанаты лаңкестік ұйымдастырды. Елде қайтадан жаңа тұтқындау және өлім жазасына бұйыру әрекеттері басталды. Үкімет шетелде ұсталған «жихад» және «әл-Гамаа әл-исламийя» мұсылман топтарының өкілдерін қайтарып алуға қол жеткізді. 1999 жылдың басында 107 исламшылдарға қатысты жаппай тұтқындау әрекеті жүргізілді. Оның 9 өлім жазасына, 11-і өмір бойы түрмеге жабылды.

1997 жылы экстремистермен күресте әскерді қатыстыру қатаң қарастырылды. Өйткені АҚШ-тың орталық барлау басқармасының (ОББ) құпия мәліметтері бойынша дүние жүзі бойынша шамамен 120-ға жуық «лаңкестік ислам топтары» 1997 жылы 4,5 млрд. доллар көлемінде қаржылай көмек алған (59:2000 *فاطمة أحمد سيد*).

Шетелден келетін көмек каналдары жабылды. Нәтижесінде экстремистілер әлсіреп, олардың ішінде өзара қайшылықтар туындай бастады. 1997 жылы жазда түрмеде жазасын өтеп отырған египет фундаменталистерінің 6 көсемі билікпен қарулы қақтығыс жүргізуден бас тартты. 1999 жылы «әл-Гамаа әл-исламийя» ұйымы қарулы күресін тоқтатқаннан кейін оның мыңдаған мүшелері түрмеден босатылды. 2000 жылы көктемде оның мүшелері мен жақтастары бостандыққа шықты.

Дегенмен әлі де болса үкімет пен экстремистер арасындағы қарсылық жалғаса берді. 2000 жылы исламшыл топтардың наразылығына қарамастан Халық жиналысы әйелдерге сотта түсінік берместен некелерін бұзуға мүмкіндік беретін ажырасу туралы заң қабылдады. Бұл ислам заңына қайшы келетіндіктен исламшылдар наразылық тудырды. 2000 жылы мамырда «ағайынды мұсылмандармен» бірігіп, «әл-Азһар» университетінің студенттері ереуілге шықты. Бұған жауап ретінде үкімет СЕП мен «аш-Шааб» газетінің қызметіне тыйым салды. Партия басшылығына ресми тыйым салынған «ағайынды мұсылмандармен» ынтымақтастық жасағаны үшін айып тағылған болатын.

Үкімет елде мемлекеттік қауіпсіздіктің қызметін күшейтті. 1998 жылы қызметке келген Египет ПМ мемлекеттік қауіпсіздігі басқармасының жаңа басшысы Х. Албери Египеттегі лаңкестікке қарсы шараларды жүргізуді қолға алды. Оның бұйрығы бойынша мысыр-ливия шекарасынан күмәнданған тұлғалардың

өтіп кетпеуін қадағалайтын шараларды күшейтті. Сонымен қатар елдің теңіз порттары мен әуе жайларына жарылғыш заттарды табу үшін АҚШ-тан сатып алынған қондырғыларды орналастырды.

Дегенмен 90-шы жылдар Египет үшін ауыр сын болды. Исламшылдар қайтадан қолдарына қару алып, лаңкестік әрекеттерге барды. 90-шы жылдардың екінші жартысы Ніл бойындағы бұл араб елінде бірқатар лаңкестік актілер ұйымдастырылды. Ал бұл өз кезегінде Египет президентін елдегі төтенше жағдай туралы заңды жалғастыруға итермеледі.

Осыған дейін лаңкестікке қарсы қолданылатын ең маңызды шара ретінде «төтенше жағдайлар туралы заң» саналып келген болатын. Бұл заң 1981 жылы Мысыр президенті Әнуар Садат мұсылман экстремистері тарапынан қаза тапқаннан кейін қабылданған болатын. 2000 жылы Мысыр үкіметі аталған заңның әрекет ету қызметін тағы да кезекті үш жылдық мерзімге ұзартқан еді. Бұл заң бойынша ұсталған күдікті сот шешімі шыққанға дейін қамауда болады. Кейбір төтенше жағдайларда бұл мерзім бірнеше жылдарға созылатын да еді. Дегенмен күдікті ұсталғаннан кейін 30 күн ішінде сот тыңдауын өткізуді, шешім қабылдауды және шығарылған үкімді қайта қарастыруын талап етуге құқығы бар деп саналады.

«Төтенше жағдай туралы» заңнан басқа, елде мемлекеттік емес ұйымдардың (МЕҰ) қызметін реттестіретін заң жұмыс істейді. Осы заңға сәйкес, қоғамдық ұйымдарға қандайда бір саяси және кәсіподақтық іспен шұғылдануға тыйым салынады. Сонымен бірге, олардың басқарушы құрамы әлеуметтік істер министрлігі арқылы бекітіледі. Олар шетелдік қолдаушыға ие болуы үшін рұқсат алуы тиіс және үнемі өздерінің қызметтері туралы қаржы есебін беріп отыру міндетті. Осы заңға сәйкес, егер де қоғамдық ұйымдардың қызмет туралы тәртібі бұзылатын болса, әлеуметтік істер министрі МЕҰ-ны таратуға құқығы бар және олардың мүліктері мен активтерін тәркілеуге құқылы.

Бұған батыс құқық қорғаушылары қарсы шығып, аталмыш Заң барлық мемлекеттік емес ұйымдардың қызметін толықтай бақылап, олардың тәуелсіз жұмыс істеуі үшін мүмкіндіктерін жояды деп есептейді. Адам құқығын қорғаушы Париждік бақылаушы топ, бұл заң ережелері адам құқығы бойынша халықаралық келісімдерге толықтай қайшы келетіндігін мәлімдейді (Тыссовский, 1999:66).

Египет ресми басшылығы, атап айтқанда, әлеуметтік істер министрі А. Гинди, заң министрі Ф. Сейфул Насыр және парламент істері бойынша министр Қ. Шазли керісінше, бұл заңға сәйкес МЕҰ жұмыс істеуі үшін барлық шарттар жасалғандығын нақтылай отырып, оларға салық төлеуде және кедендік салықтар алуға жеңілдіктер берілетіндігін атап көрсетеді.

Сондай-ақ мұсылман экстремистерімен күрес жүргізуде ресми исламның атқаратын орны бөлек. 1997 жылы радикализммен күресте басты рөлді Египеттің жоғарғы діни өкілдері, яғни мемлекеттің бас муфтиі, әл-Азхардың бас шейхі, вакуф министрі атқарды. 103-ші нөмірлі заң бойынша әл-Азхардың бас шейхі аталған мекемені басқарады және барлық істерді қадағалап отырады.

Осылайша, елдегі ресми ислам өкілдерімен біріге отырып, кешенді шаралар қолдану нәтижесінде 90-шы жылдары үкімет фундаменталистер позицияларының әлсіреуіне және олардың белсенділіктерінің айтарлықтай төмендеуіне қол жеткізді. 1998 жылы ешқандай елде террорлық акт тіркелмеді. Ал 1999 жылы ірі «әл-Гамаа әл-Исламия» жасырын ұйымы өзінің қарулы күресін тоқтататындығын жариялады (Ражбадинов, 2003:214).

Шындығында да 2000 жылдардың басында Египетте айтарлықтай тыныштық орнаған болатын. Египет саясаттанушылары мен сарапшылары Каирдің ресми саясатын саралай отырып, Мысырда ислам қозғалыстары мемлекеттің барлық құрылымдары тарапынан жүргізіліп отырған қатаң идеологиялық дағдарысты бастарынан кешірді деген болатын. Дегенмен Египеттің көптеген халықтары 90-шы жылдардың аяғында-ақ елде лаңкестік ұйымдар жетекшілері тұтқындалып, бірқатар мысырлық журналдар мен газеттер жабылғанда және Жоғары Египет Каир мен Александрияда «тазартулар» жүргізілгенде терроризммен іс аяқталған деп санаған болатын.

Әрі елдегі діни мекемелер үшін мемлекеттік бақылау күшейтілген еді. Египетте діни экстремистердің елдегі мешіттерді өз мақсаттарына қолданбауы үшін шаралар қолданылды. Шамамен 30 мыңға жуық мешіттерді вакуф министрлігінің бақылауына өткізу жоспары қабылданды. Тіпті ислам топтарын қаржыландырудың негізгі көздері саналатын құрбандықтар мен пітір-садақаларға да бақылау орнатылды. Әрі «ағайынды мұсылмандар» ассоциациясы, дәрігерлер, адвокаттар, инженерлер кәсіподақтарының қаржы істеріне аудиторлық

тексерулер жүргізілді. Өйткені үкімет олардың исламшылдармен байланысы бар деп санаған болатын.

Әрі кейінгі кезде үкімет экстремистермен тіл табысуды да, оларға қарай қауіп төндіруді де құптамайды. Египет басшылығы бір жағынан олармен тіл табысу олардың билікті жаулап алуына әкеледі деп сескенді. Египет үкіметінің осындай бағыты билік органдарына 1998 жылы ел ішіндегі экстремистердің белсенділігін айтарлықтай төмендетуіне септігін тигізді. Осы жерде египет үкіметінің діни экстремизммен күрестегі тактикалық жетістіктерін ескерген жөн. Керісінше стратегиялық жоспар бойынша күштеу актілерінің қолданылуы үкіметке исламшылдарды қарама-қарсы қоюға мүмкіндік туғызды.

Мысыр мұсылман елі екендігін есепке алсақ, үкімет үшін құқықтық негізде бірқалыпты исламдық ағымдарға қарсылық көрсету оңай емес. Кейбір заңдар дегенмен белгілі деңгейде елдің ішіндегі исламшылдардың саяси-идеологиялық қызметін реттестіріп отырады. Үкімет заң актілерінің ережелеріне сүйене отырып, исламдық саяси ұйымдардың тіркелуіне тыйым салады, исламдық бағыттағы оппозициялық партиялардың әрекетін тоқтатып, қоғамдық және мемлекеттік емес ұйымдардың құрылуына шектеу қоя алады. Сонымен бірге, экстремистік қызметке қатысты басылымдық органдардың жабылуын қатаң қадағалайды.

ЕАР үкіметі өз елінен шеткері жерлерде де діни экстремистер және лаңкесшілермен күресті белсенді жүргізуде. Ел басшылығы шетелдерде де египеттік лаңкестік ұйымдардың бөлімшелерін жою мақсатында әлемнің көптеген елдерінің арнайы қызметтерімен тығыз ынтымақтастық орнатқан. Үкімет елге және оның ұлттық қауіпсіздігіне негізгі қатер Еуропа және АҚШ-тағы шетелдік террористік құрылымдардан келетіндігін жақсы түсінді. Египет соңғы жылдары әлемнің көптеген елдерімен діни экстремизммен қарсы бірігіп күресу туралы екіжақты келісімдер орнатты. 90-шы жылдарының өзінде-ақ қауіпсіздік туралы Болғария, Венгрия, Румыния және Пәкістанмен ынтымақтастық келісіміне қол қойылған болатын.

Осылайша Каир діни экстремизм, фундаментализм және лаңкестікпен күресте халықаралық және аймақтық ынтымақтастықты орнатуға тырысты. Таяу Шығыстағы шеиеденісті реттестіру және ислам экстремизміне қарсы біріккен әрекеттерді үйлестіру үшін әлемдік қауымдастық күшін біріктіру мақсатында Х.

Мұбарак 1996 жылы 13 наурызда Египеттің саяжай қаласы Шарм аш-Шейхте халықаралық конференция шақырды. Конференцияға таяушығыстық елдердің басшыларымен қатар, АҚШ және Ресей президенттері қатысты. Самитте палестина-израиль мәселесімен бірге лаңкестікпен күрес туралы мәселе кеңінен талқыланды. Кездесуге қатысушылар халықаралық лаңкестікпен күрес бойынша күшті бірігіп жұмылдыруға келісті. Лаңкестік мәселесін жік-жігімен талқылау үшін көпжақты жұмысшы топтарын құру шешімі қабылданды. Конференцияға қатысушылар Палестинаны азат ету ұйымы (ПАҰ) басшылығын палестина лаңкесшілерімен күрес бойынша шараларды қатаңдата түсуге шақырды. Шарм аш-Шейхте өткен лаңкестікпен күрес туралы халықаралық конференция нәтижелі болды. Әлемнің көптеген елдерінде, оның ішінде Каирде, Эр-Риядта және Тель-Авивте ФБР өз өкілдіктерін ашты.

1998 жылы 12 сәуірде Каирде араб елдері арасында «лаңкестікпен күрес туралы» келісім орнатылды. Араб Елдері Лигасы (АЕЛ) шеңберінде экстремизм және лаңкестікпен күресу бойынша арабаралық өзара әрекет жандана түсті. Мысырлықтар аймақтық деңгейде Иордания, Сауд Арабиясы, Алжир және Тунистік әріптестерімен тығыз қатынас жасайды.

1997 жылы қыркүйекте Ресей Федерациясымен қылмыспен күрес саласында ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды. Екі елдің арнайы қызметтері осы келісім ережелеріне сүйене отырып, белсенді әрекет етеді. Ресей мен Египеттің лаңкестікке қарсы тұру әдістері ұқсас. Екі елде БҰҰ басшылығындағы халықаралық құқық нормаларына сәйкес, оған қатысы бар жекелеген елдер мен діндерге қатаң қарау керектігін мойындайды.

2000 жылдан бастап египет жағы Австрия, Әзірбайжан, Босния, Канада, Сирия және Швецияда лаңкестік іс бойынша айып тағылған 25-тен астам өзінің азаматын экстрадициялауға қол жеткізді. Олардың кейбіреуі Луксордағы лаңкестік актіге қатысы бар деп айып тағылса, кейбіреуі «әл-Жихад» және «әл-Гамаа әл-исламия» басшылығының өкілдері болатын. Жалпы бүгінде кейбір мәліметтер бойынша египет арнайы қызметі шетелдерде жүрген шамамен 290 мысырлықтарды іздестірген еді. Дегенмен арнайы қызмет өкілдері экстремистік топтармен байланысты және лаңкестік актілерді жасауға қатысы бар деген күдікті исламшылдарды экстрадициялау туралы мәселелерді шешуде бірқатар қиындықтар кездесетінін атап көрсете-

ді. Олардың айтуынша, Англия, Германия, Дания, Швейцария және де бірқатар елдерде жергілікті заңдар бойынша ұсталған мысырлықтарды Египет үкіметіне беруге тыйым салынған. Ал бұл өз кезегінде «төтенше жағдайлар туралы» заңдағы адам құқығын бұзумен түсіндіріледі (Arab Human Development Report, 2009:288).

Осылайша, ЕАР арнайы қызметінің шетел территориясында экстремистердің әрекеттерін жою бағытында жүргізіп отырған қызу іс-шаралары елдегі ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге әрекет ететінін айта кеткен жөн.

Елде радикалды ұйымдардың шетелдік бөлімшелермен байланысын жою үшін қаншама рет әрекеттер жасалса да, соңғы жылдары исламшылдардың экстремистік ұйымдардың орталықтандырылған басқармаларымен байланысын қалыпқа келтіріп отырғаны мәлім. «Әл-Гамаа әл-исламия» басшылығы Усама бен Ладеннің империализммен, христиан және иудаизммен күресу бағытында құрған «Жихад ислам майданы» және «дүниежүзілік ислам майданы» құрамына кіргені белгілі. ЕАР арнайы қызметінің мәліметі бойынша 2001 жылғы қыркүйектегі АҚШ-тағы «әл-Қаида» ұйымының мойнына жүктелген жарылыс туралы іс бойынша күдіктілердің арасында екі мысырлық бар еді. Египет басшылығы бұл ұйымның құрамына «әл-Гамаа әл-исламия» және «әл-жихад» топтарының көптеген өкілдерінің кіретіндігін жоққа шығармады.

Өкінішке орай бірқатар египеттік лаңкестік топтардың халықаралық террористік ұйымдар құрамына кіріп, әлемге қатер төндіріп отырғанын да айта кеткен жөн. Египетке мүмкін лаңкестікке қарсы тұру үшін халықаралық қауымдастықпен ынтымақтастықты өте жоғары деңгейге көтергені де жөн болар. Дегенмен египеттік лаңкестікке, діни экстремизмге және ұйымдасқан қылмысқа қарсы тұру әрекеті жағынан әмбебапты, әрі бұл ел тәсілдерін Араб Шығысының көптеген елдері қолдануға болады. Сонда да Египетте лаңкестік жойылды деуге әлі ертерек.

Египеттегі лаңкестіктің әрі қарай дамуына саяси тұрақсыздық пен экономикалық қиындықтар түрткі болып отырғаны сөзсіз. Елдегі ішкі жағдайды тұрақтандыру үшін ел басшылығы қоғамды «біртіндеп демократияландыру» бағытын ұстанып отыр. Бұл бағыт либерализация белгілерін қамтамасыз ете отырып, президентке толықтай заң шығарушы және атқарушы билікті де сақтап қалуға мүмкіндік береді.

Елдегі әлеуметтік мәселелердің шиеленісе түсуі де, экономикалық дағдарыстың тығырықты жағдайы да тұрмысы нашар тұрғындарды

қолдауға тырысатын фундаменталистік қозғалыстардың жандануына әкелетіні мәлім. Қоғамда экономикадағы жағымсыз құбылыстар және дағдарыстың ел жағдайын тығырыққа тіреу қаупі билікке исламшылдардың келуіне әкелетіні шындық деп санайтындар санаты кезінде-ақ кездескен болатын. Бірақ әлеуметтік жағдайы нашарларды қолдайтын исламшылдардың қолында елдегі экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шеше алатын нақты жоба жоқ екенін қоғам да сезінеді. Кейбір экстремистік ұйымдардың өздерінің утопиялық пікірлерін жүзеге асыру ойлары тек бұл мәселелердің әрі қарай шиеленісе түсуіне әкелетіні де сөзсіз.

Бүгінгі таңда да Египеттегі саяси жағдай тұрақты емес. Әрине радикалды топтардан ел қашып құтылмайды. 1995 жылы Хосни Мұбарак айтқандай, Египетте қолмен бір сілтегенде барлық мәселелерді шешетіндей сиқырлы таяқша жоқ. Дегенмен билеуші саяси партия «ағайынды мұсылмандар» сынды ислам ұйымымен ынтымақтастық орнатқан еді. Халықтың басым көпшілігін өз жағына топтастыра білген бұл ұйым өзін билеуші партияға бәсекелес екендігін бүгінде көрсете білді. Либерализация үрдісі дер кезінде болмаса да исламшылдардың бөлшектенуіне, оларды радикалды топтардан оқшауландыруға әрекет етеді. Египеттің билеуші топтары бір ғана күштеу әдістерімен ислам экстремизмімен күресуге болмайтындығын одан әрі жете түсіне түсті. Занды күші бар және дінге сенушілердің сенімін құрметтейтін, әрі адам құқығын сақтауға негізделген құқықты қамтамасыз етуге бағытталған саясат қажет екені сөзсіз.

Египет үкіметі әрқашан өздерінің исламға деген ілтипатын жоққа шығармайды. Олардың дінге деген қырағы көзқарастары өздерінің жағына дәстүрді қатаң сақтайтын топтарды тарта білді де, дегенмен олар елдің ішкі қауіпсіздігіне экстремистер мен заңды оппозиция тарапынан қатер төнгенде аянып қалмайды. Оған 2000 жылы парламентке сайлау кезінде үкімет «ағайынды мұсылмандар» ассоциациясының 700-ге жуық белсенділерін тұтқындағаны айғақ. Бірақ олардың басым көпшілігі сайлаудан кейін босатылған болатын. 2001 жылғы 11 қыркүйектегі әлемді дүр сілкінткен АҚШ-тағы жан түршігерлік лаңкестік актіден кейін Египет билігі радикалды исламшылдармен күресін жалғастыра түсіп, бірқалыпты ислам топтарымен байланыстарын одан әрі жандандыра түсті (Примаков, 2002:83).

Өкінішке орай Египет және Таяу Шығыстағы лаңкестік мәселесінің шешімі әлі де

көп жылдарды талап етеді. Тек халықаралық қауымдастық ресми ислам өкілдерімен тығыз ынтымақтаса отырып, өз әрекеттерін үйлестірген жағдайда ғана лаңкестік пен діни экстремизмге төтеп бере алатыны сөзсіз. Осылайша

Египет лаңкестік және діни экстремизммен күресте біршама сәттіліктерге жете отырып, Араб Шығысы мен басқа да аймақтық елдерді осы зұлымдық күштермен бірлесе күресуге шақыра білген мемлекеттердің бірі болған еді.

Әдебиеттер

- 1 Роль Ислама во внутренней и внешней политике Египта (XX век): научное издание / А.Б. Борисов. – М.: Наука, Восточная литература, 1991. – 57 с.
- 2 Трофимов Д.А. Исламский фундаментализм в арабских странах: истоки и реалии // Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность. – 1992. – №1. – 121 с.
- 3 Шаракшанэ С. Ислам и политический экстремизм // Религия и право. – 1999. – №4. – 26 с.
- 4 فاطمة أحمد سيد. اتفاق مصري وكالة المخابرات المركزية. القاهرة، 2000. - ص. 59.
- 5 Тыссовский Ю. «Исламистский интернационал» все больше угрожает светским режимам арабского мира // Россия и мусульманский мир. – 1994. – №14. – 66 с.
- 7 Ражбадинов М.З. Радикальный исламизм в Египте. – М.: ИИИБВ, 2003. – 214 с.
- 8 Arab Human Development Report 2009. Challenges to Human Security in the Arab Countries. – NY: UNDP, 2009. – 288 p.
- 9 Примаков Е.М. Мир после 11 сентября. – М.: Мысль, 2002. – 83 с.

References

- 1 Rol' Islama vo vnutrenney i vneshney politike Yegipta (KHKH vek): nauchnoye izdaniye //A.B. Borisov. – M.:Nauka, Vostochnaya literatura, 1991. – 57 s.
- 2 Trofimov D.A. Islamskiy fundamentalizm v arabskikh stranakh: istoki i realii // Vostok. Afro-Aziatskiye obshchestva: istoriya i sovremennost'. – 1992. – №1. – 121 s.
- 3 Sharakshane S. Islam i politicheskiy ekstremizm// Religiya i pravo. – 1999. – №4. – 26 s.
- 4 Fatima Ahmad Said. Ittifaq Mysri uikalat al-muhabirat al-markaziya. Al-Kahira, 2000, st.59
- 5 Tyssovskiy YU. «Islamistskiy internatsional» vse bol'she ugrozhayet svetskim rezhimam arabskogo mira // Rossiya i musul'manskiy mir. – 1994. – №14. – 66 s.
- 6 Razhbadinov M.Z. Radikal'nyy islamizm v Yegipte. – M.: IIBV, 2003. – 214 s.
- 7 Arab Human Development Report 2009. Challenges to Human Security in the Arab Countries. – NY: UNDP, 2009. – 288 r.
- 8 Primakov Ye.M. Mir posle 11 sentyabrya. – M.: Mysl', 2002. – 83 s.

Камалов А.К.

д.и.н., профессор, Университет «Туран», Республика Казахстан, г. Алматы,
e-mail: abletk@mail.ru

**ШОРООН БУМБАРАГ: ПАМЯТНИК ТЮРКСКОГО
ВРЕМЕНИ ИЗ МОНГОЛИИ**

В статье анализируется значение одного из археологических памятников тюркского времени, обнаруженного в Центральном аймаке Монголии, в местности Шороон бумбагар, расположенной примерно в 300 км к западу от Улан-батора. На основе своего перевода надгробной надписи на китайском языке, высеченной на черной гранитной плите и захороненной в кургане, который представляет собой символическое захоронение без скелетных останков (кенотаф). Эпитафия, составленная в честь вождя токуз-огузского племени Буку (Пугу), являвшегося подданным Танской империи, является важным источником по истории древнетюркского периода. Наряду с анализом и интерпретацией сведений эпитафии, автор раскрывает значение найденной в захоронении коллекции деревянных и керамических погребальных статуэток, которые свидетельствуют о тесных связях токуз-огузов с Восточным Туркестаном, в котором находился центр производства подобных погребальных инвентарей.

Ключевые слова: тюркская эпоха, токуз-огузы, племя пугу, Танская империя, эпитафия.

Камалов А.К.

т.ғ.д., профессор, «Туран» университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
e-mail: abletk@mail.ru

Шороон бумбагар: монғолиядағы түркі дәуірінің ескерткіші

Мақала Моңғолияның Орталық аймағына, Улан-батор қаласынан 300 шақырым батыста орналасқан Шороон бумбагар жерінен табылған түркі дәуірінің археологиялық ескерткіштерінің бірінің мағынасын талдайды. Сүйексіз жерлеудің символикалық түрі (кенотаф) пайдаланылған қорғанға көмілген қара гранит құлып тасқа ойып жазылған жазуды қытай тілінен аударған. Қабыр тасқа жазылған жазу Тан империясының қол астындағы тоғыз оғыз тайпасының көсемі Буку (Пугу)-ға арналып, ерте түркі дәуірінің маңызды дереккөздерінің бірі болып табылады. Автор қабыр тасқа жазылған жазудың мәліметтерін талдап, түсініктеме берумен қатар, қабырдан табылған ағаш және балшықтан жасалған мүсіндердің мағынасын зерттеп, тоғыз оғыздардың осындай жерлеу мүліктерін жасайтын орталық орналасқан Шығыс Түркістанмен тығыз байланыс орнатқанын баяндайды.

Түйін сөздер: түркі дәуірі, тоқыз-оғыздар, пугу тайпасы, Таң империясы, эпитафия.

Kamalov A.K.

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of "Regional Studies and International Relations"
of the University "Turan", Almaty, Kazakhstan,
e-mail: abletk@mail.ru

Shoroon Bumbarag: monument of turkish time from Mongolia

The article analyzes significance of one of the archeological monuments of the Turkic time discovered in the Central region of Mongolia, at the place called Shoroon Bumbaghar located about 300 km to the west from Ulaan-Baator. Based on his own translation of the epitaph in Chinese scripts carved on the black grave stone and buried in the burial mound (kurgan), which is symbolic burial place without remains of a person's skeletons (a cenotaph). The epitaphic inscription is compiled in honor of the chief of the Torkuz-oghuz tribe bughu (Chin. Pugu), who was a subject of the Tang Empire and as such can be seen a very important written source on the history of ancient Turkic period. Alongside with the analysis and interpretation of the accounts of the epitaph, the author discusses the meaning of the discovered in

the same burial mound of a collection of wooden and ceramic burial small statuettes, which shows close relations between the Tokuz-oghuz tribes of the steppe with oases of Eastern Turkistan, where a center of manufacturing of burial inventories was located.

Key words: Turkic epoch, Tokuz-oghuz, tribe bughu, Tang Empire, epitaph.

Начало XXI в. ознаменовалось новыми открытиями памятников древнетюркской эпохи на территории Монголии. Важнейшим из них является погребение Шороон бумбагар (или «Шороон Дов», оба по-монг. «земляной бугор»), обнаруженное в Центральном аймаке Монголии, в сомоне Заамар, примерно в 300 км к западу от Улан-Батора. Погребение было открыто во время археологических раскопок долины р. Толы под руководством профессора А. Очира, и в 2009 г. исследовано совместной российско-монгольской экспедицией (руководители: А. Очир, С. Данилов). Датировка погребения бала произведена на основе надгробной надписи на китайском языке. Курган оказался погребением вождя племени буку (кит. 僕骨 пугу), входившей в союз племен тегрег (кит. 铁勒 теле), который умер в 678 г. Наряду с эпитафией в захоронении найдено множество предметов материальной культуры, из которых особую ценность представляют деревянные и керамические статуэтки стоящих людей и всадников. Монгольские и российские археологи, описавшие погребение Шороон бумбагар, относят его к тюркским археологическим памятникам, между тем как он является тюркским по времени создания, но по родовой принадлежности относится к группе памятников телеских (токуз-огузских) племен.

Основная часть

В связи с тем, что в погребении Шороон бумбагар обнаружены эпитафия и богатый погребальный инвентарь, рассмотрим их по отдельности.

Погребальная надпись, посвященная вождю племени буку И-ту-шо-е

В захоронении найдены две плиты из черного гранита с китайскими надписями. Первая из них представляет собой небольшую плиту, содержащую 12 иероглифов, выполненных в стилизованном виде и гласящих «Надгробная надпись Пугу, начальника области, тутука [управления] Цзинь-вэй Великой Тан». Большая плита содержит текст из 775 иероглифов, написанных в 28 столбцов (Очир А. и др., 2013: 97-98).

С китайским текстом, высеченным на гранитной плите, мне удалось познакомиться благодаря любезности моего коллеги – бурятского антрополога А.И. Бурева. Он поделился со мной изда-

нием публикацией монгольских ученых, в которой воспроизводился китайский текст эпитафии и давался перевод на монгольский язык (Очир А. и др., 2013: 97). Предлагаемый мной перевод эпитафии основан на китайском тексте, опубликованном монгольскими учеными.

Надгробная надпись написана в свойственной этому жанру манере и в соответствии с традиционной имперской концепцией мироздания, которая выражалась в специфичной терминологии и вычурных выражениях, восхваляющих китайского императора и описывающих покойного как верного подданного Танской империи.

Согласно эпитафии, покойный был вождем телеского племени буку и его звали «И-ту-шо-е» 乙突朔野. Его отца звали Сыфу 思匐, а деда – Гэлань Баянь 歌濫拔延. Имена вождей трех поколений даются в китайской транскрипции, и в настоящее время можно попытаться реконструировать только имя «Сы-фу», которое близко по написанию к названию одного из трех племен карлуков – «Со-фу» 娑匐, которое И. Эчеди реконструировала как Sābāg (Escedy, 1980: 30). И-ту-шо-е являлся наследственным тутуком управления (дудуфу) Цзинь-вэй 金微. О деде покойного «Гэлань Баянь» и административном управлении «Цзинь-вэй» известно из официальных танских исторических сочинений, согласно которым Гэлань Баянь был в числе 12 токуз-огузских племен, подчинившихся танскому императору Тайцзуну в 646 г. и на землях племени буку было создано управление «Цзинь-вэй». «Цзинь-вэй» было названием горы, попытки локализации которой учеными пока безуспешны. Н.Я. Бичурин отождествлял их с хребтом Тарбагатай, Фэн Цзяшэн – с Алтаем (Малявкин, 1989: 138-139), но наиболее достоверным является их поиск на территории Северной Монголии, где располагались земли племени бугу. Об этом свидетельствует утверждение эпитафии, согласно которой И-ту-шо-е умер от болезни, находясь среди своего племени. Это означает, что именно в месте захоронения находились святые места, где он и был погребен.

Годы жизни И-ту-шо-е устанавливаются легко на основе сообщения о дате его смерти – 678 г. и его возраста – 44 года. Соответственно он родился в 635 г., учитывая, что исчисление

возраста у древних тюрков шло от времени зачатия, а не рождения. Тем самым, годами жизни героя эпитафии были 635-678 гг.

Рассмотрим, что же происходило в истории телеских племен в этот период. Начнем с того, что это был «тюркский период» в их истории, когда они входили в состав государств восточных тюрков во главе с царским родом Ашина. Однако, годы жизни И-ту-шо-е пришлось на очень сложное время частой смены власти в степи, о чем можно судить по следующей хронологии событий. Первый Восточно-Тюркский каганат прекратил свое существование в 630 г. В этот год восточные тюрки бежали в пределы танского Китая под ударом восставших телеских (огузских) племен во главе с сирами (кит. «сеяньто») и уйгурами (Малявкин, 1980: 107-108). Власть в степи перешла к сирам, которые господствовали здесь 16 лет. Их власть держалась благодаря поддержке родственных телеских племен до 646 г., когда восставшие уйгуры и другие огузские племена разгромили сиров (Кляшторный 1989: 160). Враждой огузов с сирами воспользовалась Танская империя, которая нанесла удар и разгромила Сирский каганат (630-646 г.). Сиры входили в один племенной союз с уйгурами и другими телескими племенами, но с их разгромом и выходом из этого союза образовался новый союз племен, который получил название «токуз-огузский» (Czeglédy, 1982: 90-91). Его возглавило самое крупное телеское (огузское) племя – уйгуры, во главе с правящим родом «Яглакар».

Китайская политика «руками варваров подавлять варваров» в очередной раз дала свои плоды. В условиях политического вакуума в 647 г. вожди двенадцати племен во главе с уйгурами прибыли в Чанъань, чтобы выразить подчинение Танской империи. Император Тай-цзун принял их в свое подданство, создав на их территориях свои административные единицы – управления (дудуфу) и округа (чжоу), и назначив вождей племен на должности правителей. Китайские историографы сохранили имена и титулы вождей подчинившихся племен. Среди вождей, подчинившихся Танской империи, был и вождь племени буку Гэлань Баянь.

В научной литературе неоднократно отмечался номинальный характер районирования территории подчинившихся Танам телеских (огузских) племен (Малявкин, 1980). В это время уйгурский вождь Тумиду попытался утвердить свое верховенство над всеми восточными огузами племенами. Как отмечают

танские историографы, хотя уйгурский вождь эльтебир Тумиду был назначен тутуком своего управления и был пожалован званием «великого генерала», однако «уже навал себя каганом, учредил должности все, как у тюрков» (Малявкин 1983: 118). По мнению С.Г. Кляшторного, принятый Тумиду каганский титул «в правовых представлениях других огузских племен был по меньшей мере сомнительным», поскольку в то время князья из рода Яглакар не имели никакого приоритета знатности и не могли в этом смысле сравниться с сирами (Кляшторный, 1986: 161).

Как бы то ни было, токуз-огузы оказались непослушными подданными империи. Неоднократные антитанские выступления вылились в войну между токуз-огузами и Танской империей в 660-663 гг. Китайские историографы сообщают, что в эти годы танские войска вели военные действия против уйгуров, буку, тонгра, байырку и сыгир. Участие племен бугу в антитанских выступлениях не упоминается в погребальной надписи из Шороон бумбагар, которая рисует вождя буку И-ту-шо-е как верного подданного Танской империи. Впрочем, выступления против Тан могли возглавлять другие вожди отдельных родовых подразделений буку. Из эпитафии мы узнаем о таких военных заслугах И-ту-шо-е перед Танами, как его участие в разгроме последнего правителя Западно-Тюркского каганата Ашина Хэлу в 658 г. (Малявкин, 1984: 138), а также в войнах с тибетцами на западе и племенами мохэ на восточных границах империи.

Таков исторический фон создания погребения из Шороон бумбагар. Спустя менее чем десять лет после его смерти героя эпитафии восточные тюрки возрождают свою власть в степи и начинается новый период в истории токуз-огузов, который получил отражение не только в танских источниках, но и в крупных рунических тюркских надписях Кюль-тегина, Тоньюкука и Бильге-кагана.

Сведения эпитафии из Шороон бумбагар позволяют восстановить важное звено в генеалогии вождей племени бугу, о которых нам известно из китайских источников. Дело в том, что до этого времени мы знали о двух его потомках Гэлань Баяна – Илиг-чоре (кит. Или-чжо) и его знаменитом сыне, известном под китайским именем «Пугу Хуайэнь». Последний достиг высокого положения в военно-административной системе Танской империи и стал одним из известных генералов танской армии в середине VIII в. Развер-

нутая биография Пугу Хуайэня сохранилась в двух танских династийных историях (Цзю Тан шу, 1936; Синь Тан шу, 1986) и была проанализирована в книге «Древние уйгуры. VIII-IX вв.» (Камалов, 2001: 117-125).

Пугу Хуайэнь сыграл важную роль в отношениях танского Китая с Уйгурским каганатом во время восстания Ань Лушаня – Ши Чао (755-763 гг.). Находясь на службе у танского императора, он поддерживал тесные связи со своим этническими сородичами – уйгурами. Ему поручалось командование над уйгурскими войсками, которые прибывали несколько раз в Китай для оказания помощи танской династии. Старшая дочь генерала была выдана за уйгурского принца Идигяна, которой позже правил под титулом «Бёгю-каган» (759-779 гг.). Родственные отношения генерала с уйгурским каганом стали основанием для обвинения его дворцовыми сановниками в измене трону. Это вынудило его поднять мятеж против Танской династии в 764-765 гг. Только внезапная смерть Пугу Хуайэня позволила танскому двору усмирить повстанцев и восстановить союзнические отношения с уйгурами. В 765 г., после смерти генерала, двух его сыновей, которые приходились братьями главной жены Бёгю-кагана (катун), уйгуры забрали в Ордубалык. Его младшая дочь была оставлена в императорском дворце. В 768 г., когда умерла ее старшая сестра, она была возведена в ранг танской принцессы и выдана за того же Бёгю-кагана в качестве второй жены. Двое сыновей Пугу Хуайэня были военачальниками и погибли в сражениях с повстанцами. Двое других сыновей были увезены уйгурами после смерти Пугу Хуайэня в Ордубалык. Известно, что один из них получил высокий титул «ябгу» при дворе уйгурского кагана, а его дочь «принцесса Ябгу» приняла участие в дворцовом перевороте в Ордубалыке в 790 г. (Камалов, 1986: 68-70). Среди родственников Пугу Хуайэня большую известность также получил его племянник Пугу Минчэн, который остался на службе у Танской империи.

После распада каганата (840 г.) племя буку, которое к тому уже стало «уйгурским», бежало из своих кочевий в двух направлениях. Часть устремилась на юг – к Великой китайской стене, и вместе с другими была поселилась в северных районах Китая. Среди их вождей упоминается министр Пугу И. Значительная часть племени буку ушла в Восточный Туркестан. Захват власти в Турфане уйгурским вождем Буку Чином в 866 г. учеными рассматривается

как начало Уйгурского Турфанского княжества, которое просуществовало почти пятьсот лет (Drompp, 2005: 112).

Композиционно текст эпитафии состоит из двух частей: основную часть составляет повествование о покойном, которое завершается хвалебными стихами. Эпитафия начинается со ссылки на деяния двух сановников Ши Ньюй и Цзинь Жиди, которые отличались верностью и заслугами в приведении в подчинение отдаленных народов. Так, Цзинь Жиди (134-86 гг. до н.э.) являлся наследным принцем гуннов, подчинившимся ханьскому императору У-ди, стал высоким сановником династии Западной Хань (Малявкин, 1983: 55).

Заключение

Открытие в Монголии новых археологических памятников древнетюркского времени обогащает наши знания об истории и культуре тюркских племен Центральной Азии. Значение памятника тюркского времени из Шороон бумбагар заключается в том, что он относится к кругу огузских погребений, значительно отличающихся от аналогичных погребений собственно тюрков, возглавляемых правящим родом Ашина. Эти отличия касаются не только отсутствия традиционного для тюрков погребального инвентаря, но и наличия большого числа деревянных и керамических изображений стоящих людей и всадников, которые обнаруживают большое сходство с аналогичными погребальными фигурками, найденными на территории Восточного Туркестана и датированными VI-X вв. Другой особенностью памятника Шороон бумбагар является наличие крупной погребальной надписи на китайском языке, которая повествует о жизни покойного вождя токуз-огузского племени буку, находившегося на службе у Танской империи. Эпитафия в честь вождя буку И-шу-то-е, умершего в 678 г., содержит ценные сведения о политических событиях в степи в то время, когда под властью Танской империи оказались и восточные тюрки, нашедшие убежище на ее территории, и огузские племена, остававшиеся на своих кочевьях. Данная эпитафия является еще одним камнеписным памятником древнетюркского периода, причем самым ранним по времени и относящимся ко времени экспансии Танской империи. Она пополняет тексты аналогичных эпитафий, составленных в честь тюрков, огузов и согдийцев, сохранившиеся в китайской историографии. Введение в научный оборот как

текста погребальной надписи, так и всего комплекса археологических находок в захоронении Шороон бумбагар предоставляет в распоряже-

ние ученых новые материалы, которые ждут своего дальнейшего анализа и применения в научных разработках.

Литература

- 1 Очир А., Данилов С.В., Эрдэнжболд Л., Цэрэндорж Ц. Эртний нүүдэлчийн бунхант булшны: матллага, судалгаа. – Улаанбаатар, 2013. – 164 с.
- 2 Hamilton J.R. Les Ouighours a l'Époque des Cinq Dynasties. Après les documents Chinois. – Paris, 1955. – 201 с.
- 3 Ecsedy I. A Contribution to the History of Karluks in the T'ang Period // Acta Orientalia Hungarica. – 1980. – Tomus XXXIV. – Fasc. – P. 23-37.
- 4 Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. – Новосибирск: Наука “Сибирское отделение”, 1989. – 432 с.
- 5 Малявкин А.Г. Тактика танского государства в борьбе за гегемонию в восточной части Центральной Азии // Дальний Восток и соседние территории в средние века. – Новосибирск: Наука, 1980. – С. 103-126.
- 6 Кляшторный С.Г. Кипчаки в рунических памятниках // Turcologica 1986. К 80-летию академика А.Н. Кононова. – Ленинград: Наука, 1986. – С. 153-164.
- 7 Czeplédy K. Zur Stammensorganisation der türkischen Völker // Acta Orientalia Hungarica. –1982. – Т. 36. – P. 89-93.
- 8 Малявкин А.Г. Марионетки из рода Ашина // Восточный Туркестан и Средняя Азия. – М.: Наука, 1984. – С. 138-155.
- 9 Цзю Тан шу (Старая история династии Тан) / сост. Лю Сюй. Серия «Сыбу цункань». – Шанхай, 1936. – цз. 121.
- 10 Синь Тан шу (Новая история династии Тан) / сост. Оу Янсю и др. – Т.20. – Пекин: Чжунхуа шуцзюй. 1986. – цз. 224.
- 11 Камалов А.К. Древние уйгуры. VIII-IX вв. – Алматы: Наш мир, 2001. – 216 с.
- 12 Камалов А.К. Несколько малоизвестных эпизодов из истории Уйгурского каганата (744-840 гг.) // Пятые садвакасовские чтения. Материалы конференции. – Алматы: Акыл кітабы, 1998. – С. 64-70.
- 13 Drompp M. Tang China and the Collapse of the Uighur Empire. A documentary history. – Leiden-Boston: Brill, 2005. – 366 с.
- 14 Малявкин А.Г. Уйгурские государства в IX-XII вв. – Новосибирск: Наука, 1983. – 297 с.

References

- 1 Ochir A., Danilov S.V., Jerdjenzbold L., Cjerjendorzh C. Jertnij nyūdjelchijn bunhant bulshny: matltaga, sudalгаа. – Ulaanbaatar, 2013. – 164 s.
- 2 Hamilton J.R. Les Ouighours a l'Époque des Cinq Dynasties. Après les documents Chinois. – Paris, 1955. – 201 с.
- 3 Ecsedy I. A Contribution to the History of Karluks in the T'ang Period // Acta Orientalia Hungarica. – 1980. – Tomus XXXIV. – Fasc. – P. 23-37.
- 4 Maljavkin A.G. Tanskie hroniki o gosudarstvah Central'noj Azii. – Novosibirsk: Nauka “Sibirskoe otdelenie”, 1989. – 432 s.
- 5 Maljavkin A.G. Taktika tanskogo gosudarstva v bor'be za gegemoniju v vostochnoj chasti Central'noj Azii // Dal'nij Vostok i sosednie territorii v srednie veka. – Novosibirsk: Nauka, 1980. – S. 103-126.
- 6 Kljashtornyj S.G. Kipchaki v runicheskikh pamjatnikah // Turcologica 1986. K 80-letiju akademika A.N. Kononova. – Leningrad: Nauka, 1986. – S. 153-164.
- 7 Czeplédy K. Zur Stammensorganisation der türkischen Völker // Acta Orientalia Hungarica. –1982. – Т. 36. – P. 89-93.
- 8 Maljavkin A.G. Marionetki iz roda Ashina // Vostochnyj Turkestan i Srednjaja Azija. – M.: Nauka, 1984. – S. 138-155.
- 9 Czju Tan shu (Staraja istorija dinastii Tan) / sost. Lju Sjuj. Serija «Sybu cunkan'». – Shanhaj, 1936. – cz. 121.
- 10 Sin' Tan shu (Novaja istorija dinastii Tan) / sost. Ou Jansju i dr. – Т.20. – Pekin: Chzhunhua shuczjuj. 1986. – cz. 224.
- 11 Kamalov A.K. Drevnie ujugury. VIII-IX vv. – Almaty: Nash mir, 2001. – 216 s.
- 12 Kamalov A.K. Neskol'ko maloizvestnyh jepizodov iz istorii Ujgurskogo kaganata (744-840 gg.) // Pjatyje sadvakasovskie chtenija. Materialy konferencii. – Almaty: Akyl kitaby, 1998. – S. 64-70.
- 13 Drompp M. Tang China and the Collapse of the Uighur Empire. A documentary history. – Leiden-Boston: Brill, 2005. – 366 с.
- 14 Maljavkin A.G. Ujgurskie gosudarstva v IX-XII vv. – Novosibirsk: Nauka, 1983. – 297 s.

Камалов А.К.

д.и.н., профессор, Университет «Туран», Республика Казахстан, г. Алматы,
e-mail: abletk@mail.ru

**«ЛАТИНСКИЙ ПУТЬ» В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ИСТОРИИ УЙГУРОВ
СРЕДНЕЙ АЗИИ И КАЗАХСТАНА**

В статье рассматривается процесс разработки и введения уйгурской письменности на латинской основе в Средней Азии и Казахстане в конце 1920-х годов. На основе анализа информационных статей, опубликованных в 1920-1930-е годы в газете «Камбагаллар авази», в журналах и книгах на уйгурском языке, издававшихся в Алма-Ате и Ташкенте, автор восстанавливает основные этапы разработки латинской графики уйгурского языка и ее внедрения в книгопечатание, использования в периодических изданиях, а также в образовательной и культурной сферах. Отмечается совпадение латинизации с кампанией по ликвидации безграмотности населения. Более поздний с другими советскими народами переход уйгурского языка от латиницы к кириллице (1947 г.) объясняется советской политикой в отношении соседнего Синьцзяна и поддержкой национально-освободительного движения уйгуров против Гоминдана.

Ключевые слова: латинизация, уйгурский язык, алфавит, Казахстан, Средняя Азия.

Камалов А.К.

т.ғ.д., профессор, «Туран» университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
e-mail: abletk@mail.ru

«Латинский путь» в интеллектуальной истории уйгуров Средней Азии и Казахстана

В статье рассматривается процесс разработки и введения уйгурской письменности на латинской основе в Средней Азии и Казахстане в конце 1920-х годов. На основе анализа информационных статей, опубликованных в 1920-1930-е годы в газете «Камбагаллар авази», в журналах и книгах на уйгурском языке, издававшихся в Алма-Ате и Ташкенте, автор восстанавливает основные этапы разработки латинской графики уйгурского языка и ее внедрения в книгопечатание, использования в периодических изданиях, а также в образовательной и культурной сферах. Отмечается совпадение латинизации с кампанией по ликвидации безграмотности населения. Более поздний с другими советскими народами переход уйгурского языка от латиницы к кириллице (1947 г.) объясняется советской политикой в отношении соседнего Синьцзяна и поддержкой национально-освободительного движения уйгуров против Гоминдана.

Ключевые слова: латинизация, уйгурский язык, алфавит, Казахстан, Средняя Азия.

Kamalov A.K.

Doctor of Historical Sciences, Professor, University "Turan", Kazakhstan, Almaty,
e-mail: abletk@mail.ru

«Latin Way» in the intellectual history of the Uyghurs of Central Asia and Kazakstan

The article examines the process of design and introduction of the Latin alphabet for the Uyghur language in Soviet Central Asia and Kazakhstan in the end of the 1920s. Based on analysis of the informational articles published in the 1920-1920s in the newspaper 'Kambaghallar avazi', in the Uyghur journals and books published in Alma-Ata and Tashkent, the author reconstructs main stages of working out of the Latin alphabet for the Uyghur language and its use in the publishing houses, in periodicals, as well as in educational and cultural spheres. He observes that latinization coincided with the campaign on liquidation of illiteracy of people. More later transfer of the Uyghur language from Latin to Cyrillic, in comparison with other Central Asian peoples, is linked to the Soviet policy towards neighboring Xinjiang and the support of national-liberation movement of the Uyghurs against the Guomindang.

Key words: latinization, Uyghur language, alphabet, Kazakhstan, Central Asia.

Введение

В Казахстане в 2025 г. в планируется переход казахского языка на латинскую графику. В связи с этим возникает вопрос о латинизации графики других тюркоязычных этносов страны, близких к казахам по языку и культуре и использующих кириллицу в сфере образования и культуры, в средствах массовой информации и издательском деле. К ним относятся уйгуры, которые в советское время прошли те же этапы реформирования письменности от арабской графики к латинице, а затем от латинского письма – к кириллице. Осмысление опыта использования уйгурами латинского алфавита в 1930-1940-х гг. становится важным на этапе новой латинизации письменности уйгурского языка (Ғожәмбәрди, 1989).

Основная часть

Прежде чем говорить о латинизации языка советских уйгуров, нужно отметить, что уйгуры относятся к народам с богатой письменной культурой. В историческом прошлом они и их предки в Восточном Туркестане не только использовали разные системы письма, но и сами были создателями алфавита, который вошел в историю как «уйгурский» (Малов, 1951: 105-106; Наджип, 1960: 7). Уйгурское письмо, как и тюркское руническое письмо, которым пользовались уйгуры в VIII-IX вв., было создано на основе согдийского алфавита. Уйгурское письмо стало средством общения во всем тюркском мире в средние века и стало основой, на которой были в последующем разработаны монгольское и маньчжурское письма. Кроме рунического и уйгурского курсивного письма, уйгурские тексты были написаны и на других письменностях Центральной Азии. С приходом ислама все эти письма уступили место арабской графике, которая уйгурами и другими тюрками использовалась в ее персидском варианте.

Падение Российской империи в 1917 г. и приход к власти большевиков ознаменовали собой начало новой эпохи модернизации всех сфер общественной жизни народов азиатской части бывшей Российской империи. Уже в первые годы после создания СССР представители уйгурской интеллигенции начали работать над внесением изменений в арабскую графику, которые бы соответствовали специфике уйгурской фонетики. В Москве над адаптацией арабской графики к звуковому составу уйгурского языка работали студенты Коммунистического университета трудящихся Востока. В результате этой работы в 1926 г. вышла в свет публикация Аб-

дулхая Мухаммади «Пути уйгурского письма» (уйг. *уйғурча йезиқ йоллири*), в которой автор обсуждал вопросы орфографии, предлагал новую систему диакритических знаков и призывал очищению уйгурской лексики от арабо-персидских заимствований. Свои стандарты уйгурского языка предлагал и Кадыр Хаджи, выходец из Кашгара, участвовавший в известных спорах об уйгурской нации в 1920-1930-х годах. Он начал издание газеты в Ташкенте, которому дал название закрытого ранее в Киргизии издания на уйгурском языке – «Кутулуш» (Освобождение).

В самый разгар реформирования арабской графики, в 1929 г., советское правительство объявило о переходе языков народов Средней Азии и Казахстана на латинскую графику. С чем было связано решение о латинизации? Зачастую политику латинизации объясняют подражанием Атаатюрку, который перевел турецкий язык на латинское письмо в 1928 г. Однако такое объяснение является неверным, поскольку движение за использование латиницы вместо арабского алфавита началось в России еще в 1921 г., а азербайджанцы приняли латинскую графику в 1925 г. На самом деле, политика латинизации в Советском Союзе была начата под влиянием идеи о мировой революции, согласно которой в ближайшем будущем рабочий класс во всем мире должен был уничтожить старый мир и построить коммунистическое общество. В представлениях революционеров арабская графика была символом отсталого мусульманского общества. Именно с ней ассоциировалась массовая безграмотность мусульманских народов и пагубное влияние религии на сознание людей. Культурная революция требовала новой символики, которой и стала латинская графика, использовавшаяся во многих индустриально развитых странах мира (Ерзин, 1988: 129).

Для начала массовой кампании по латинизации в Советском Союзе большое значение имел Первый тюркологический съезд, состоявшийся в Баку в 1926 г., в котором приняли участие представители разных тюркских народов и ученые из Москвы и Ленинграда. На нем было принято решение о желательности распространения опыта Азербайджана по латинизации в других республиках и автономных областях страны. Для руководства латинизацией был создан Всесоюзный центральный комитет нового тюркского алфавита во главе с азербайджанским деятелем Агамалы оглы.

Частью кампании по латинизации стала разработка новых алфавитов для малых народов

Средней Азии и Казахстана, в число которых входили уйгуры, татары и дунгане. В уйгурской публицистике 1920-х годов эта кампания получила название «уйгурский путь» (уйг. *латинчилик йоли*).

Разработка латинского алфавита для уйгурского языка обнажила разногласия, существовавшие среди представителей двух групп советских уйгуров – таранчей Семиречья и кашгарцев Ферганской долины. Необходимость перехода на латинскую графику понимала вся уйгурская интеллигенция, независимо от региона проживания. О значении «латинского пути» для уйгуров писал А. Мухаммадий: «Два пути: или идти с 27 арабскими буквами, и всю жизнь не освободишься от проблем, споров и беспокойств, или бросай арабские буквы, и освободишься от споров, проблем, беспокойств. Нам, конечно, нужно выбрать второй путь» (Садвакасов, 2009: 301).

Инициативу по созданию алфавита взяла в руки уйгурская интеллигенция Узбекистана, которая созвала 29 апреля 1928 г. в Самарканде Первую конференцию языковедов по уйгурскому языку и орфографии. На конференцию были приглашены 20 человек, представлявших Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан и Туркменистан, однако в силу разных причин участвовали только 14 человек (Мухаммадий, 1928: 2-3). Участники конференции, которая проходила под руководством Хусэн Карими, отвергли проекты латиницы, предложенные Б. Насирий из Кыргызстана (из 28 букв) и Л. Энсэри из Казахстана (из 33 букв) и утвердили свой вариант алфавита из 31 буквы (с последующим добавлением буквы «f»), составленный А. Мухаммади (Ерзин, 1988: 22).

Важным решением самаркандской конференции было признание того, что уйгуры Средней Азии и Восточного Туркестана имеют единый язык, в котором существуют диалекты с небольшими фонетическими и местными различиями. Формирование норм уйгурского литературного языка было признано неотложной задачей языковедов, в связи с чем было принято решение о единообразии в написании слов, по-разному звучащих в диалектах. Например, предпочтительными признаны были такие формы слов, как «өтүк» (сапог), «отун» (дрова), «болуб» (будучи), «хотун» (жена), вместо «өтэк», «отан», «болаб», «хотан». Наконец, для реализации решений конференции в пределах Узбекистана была создана уйгурская научная секция во главе с Н.Карими и его заместителем писателем и просветителем А. Мухаммади (Мухаммадий, 1929: 3).

Латинский алфавит, принятый в Самарканде, был в последующем утвержден Первой конференцией по введению нового алфавита в Казахстане, состоявшейся 9-13 декабря 1928 г. в столице Казахской АССР – г. Кызыл-Орде. Эта конференция рассмотрела вопросы, связанные с переходом казахского языка на латинскую графику, а также вопросы казахской орфографии и установила сроки поэтапного введения нового алфавита. Одним из вопросов повестки дня конференции был вопрос о переходе на латиницу малых народов Казахстана (Мухаммадий, 1929: 3).

План перехода на латиницу включал следующие этапы: 1) прием документов всеми учреждениями и организациями с 1 октября 1929 г., 2) издание всей литературы на латинице с 1 октября 1930 г., 3) использование документации на арабской графике до 1 октября 1931 г., после которого прекращается использование арабского письма, 4) полный переход школ Казахстана на обучение на основе латинской графики в 1931-1932 учебном году (Мухаммадий, 1929: 3).

Большая роль по внедрению латинского алфавита и разработке орфографических норм уйгурского языка принадлежала упомянутому выше Абдулхаю Мухаммади, который знакомил читателей уйгурских газет и журналов с деятельностью конференций по новому алфавиту и предлагал меры по его внедрению. В числе последних он называл, в частности, открытие на местах кружков и ячеек по изучению алфавита, организацию соревнований между селами по знанию латиницы, активизацию работы школьных учителей по распространению нового алфавита. Большую роль в распространении латинского алфавита должны были сыграть уйгурские коммунисты и комсомольцы.

Уйгурские средства массовой информации внесли свой вклад в пропаганду перехода на латиницу. Так, в газете «Кэмбағәлләр авазы» в 1929 г. была открыта рубрика «Новый уйгурский алфавит» (уйг. *уйгур йеңи әлипбәси*). В ней регулярно печатался латинский алфавит, а также давались небольшие информационные тексты латинским шрифтом для приучения читателей к латинской графике. В одном из номеров газеты от 10 апреля 1929 г. в этой рубрике были даны два текста на латинице, затрагивающие вопросы внедрения нового алфавита. Первый текст носил информационный характер и гласил: «В этом году в начальной школе села Шункар Яркенда начали обучение латинской письменности. Сейчас дети научились писать на ней» (уйг.: Йәркәтницә Шунқар йезисидә бу жили оқуш

залида биринчи балдақ мэкәтәпидә латинчә үгүн-гули башлиған иди. Һазир балилар окуп йазидиған болуп қалди) (Кәмбәғәлләр авазы, №19, 1929: 4). Второй текст был составлен в виде кратких вопросов и ответов об особенностях латинской графики. На вопрос, когда же газета будет размещать уроки латинского, редакция сослалась на нехватку латинских шрифтов в типографии (Кәмбәғәлләр авазы, №30, 1929: 4).

10 июня 1929 г. газета «Кәмбәғәлләр авазы» дала две другие информации, касающиеся латиницы:

(1) «Стали грамотными. Во втором классе школы села Малый Дихан Яркенда в этом году начались уроки по новому алфавиту. Сейчас дети научились читать и писать на новом алфавите. Среди них восемь девочек».

(2) «Организация по обучению новому алфавиту. В уйгурской школе Яркенда создана организация по изучению нового алфавиту. Собираются один раз в неделю. В ней 38 членов. Проводят доклады по новому алфавиту. По одному часу уделяется обучению новому алфавиту» (Кәмбәғәлләр авазы, №30, 1929: 4).

Для пропаганды нового алфавита газета «Кәмбәғәлләр авазы» размещала также отдельные стихи уйгурских поэтов на латинской графике. Так, латинской графикой было опубликовано стихотворение «Гүлләр теридук» (Мы собирали цветы) Омара Мухаммади. Этот случай публикации стихотворного произведения на латинском в арабграфичной газете приводится академиком Г.С. Садвакасовым как образец применения латиницы в 1930-е годы (Садвакасов, 2009: 310-311).

Большое внимание ознакомлению читателей с латинской графикой уделяли и уйгурские издания Ташкента. Так, журнал уйгурских студентов Среднеазиатского государственного университета «Инқилабчи шәрик» (Революционный Восток) в номерах от 1929 г. не только знакомил читателей с латинским алфавитом, но давал отдельные материалы на новой графике (Инқилабчи шәрк, 1929: 24-25).

Переход на новый алфавит обнажил давнюю проблему отсутствия единых норм правописания в уйгурском языке. Создание стандартов уйгурского литературного языка стало главным вопросом Второй конференции по уйгурскому языку и орфографии, состоявшейся 13-18 мая 1930 г. в Алма-Ате. На конференцию были приглашены известные тюркологи Александр Самойлович и Сергей Малов. Благодаря С.Е. Малову открытая на конференции дискуссия о диалектах уйгур-

ского языка вышла за рамки обсуждения особенностей таранчинского и кашгарского диалектов. С. Малов поддержал орфографию газеты «Кәмбәғәлләр авазы» и рекомендовал газете «Қутулуш», которая издавалась в Ташкенте, следовать семиреченским стандартам. Таким образом, илийско-семиреченский диалект был признан основной литературного языка советских уйгуров.

В недавно вышедшей книге «Уйгурская нация. Реформы и революции на русско-китайской границе» (2016) Дэвид Брофи рассматривает Вторую конференцию по уйгурскому языку и орфографии как важное событие в достижении компромисса в выработке единых стандартов уйгурского языка, когда был поставлен конец спорам о различиях в языке илийских таранчей и ферганских кашгарцев (Brophy, 2016: 226-231).

Советские уйгуры использовали уйгурскую графику дольше, чем остальные родственные народы Средней Азии и Казахстана, большинство из которых перешли на кириллицу в 1940 г. Вопросом перевода уйгурского языка на русскую графику правительство Казахской ССР приступило только в 1946 г. Проект кириллицы был подготовлен ученицей С. Малова кандидатом филологических наук Айшәм Шамиевой. В обсуждении уйгурского алфавита на основе кириллицы участвовали такие известные советские языковеды, как И.И. Мещанинов, С.Е. Малов, К.К. Юдахин, А.К. Боровков, Н.А. Баскаков, С. Кенесбаев (Кенесбай, 1989: 6). Уйгурский язык был переведен на русскую графику по указу Верховного Совета Казахской ССР от 4 февраля 1947 г. (Кабиров, 1975: 250).

Тем самым советские уйгуры использовали латиницу в период с 1930 г. до 1947 г. В это время все периодические издания, книги и учебники на уйгурском языке издавались на латинской графике. С переходом на латиницу газета «Кәмбәғәлләр авазы» в 1930 г. поменяла свое название на «Колхозчилар авазы». Трудно сказать, какую на самом деле роль сыграла в культурной жизни советских уйгуров латинская графика. Однако именно она использовалась в очень сложный период советской истории, когда экономические и культурные достижения совпали со сталинскими репрессиями, унесшими жизни миллионов людей. По крайней мере с латиницей связаны достижения в области ликвидации безграмотности среди уйгурского населения. В 1937 г. уровень грамотности среди уйгурского населения Алма-Атинской области достиг 70-75 %. В тот год в 65 средних и неполных средних уйгурских школах области обучались 7447 учащихся, в том

числе 1303 детей, обучавшихся в двух уйгурских школах г. Алма-Аты (Кулумбетов, 1989: 8). Учителей для уйгурских школ готовил педагогический техникум в г. Яркенде (ныне: Жаркент). Культурные достижения уйгуров Казахстана в 1930-е годы также были впечатляющими: достаточно сказать, что именно в те годы был создан Уйгурский театр музыкальной комедии. Создание Уйгурского района в местах компактного проживания в 1935 г. было призвано дальнейшему развитию уйгурской общины Казахстана.

После перехода уйгурского языка на латинский алфавит арабская графика не вышла из употребления в культурной жизни уйгуров Советского Союза. Она использовалась в специальных изданиях, адресованных читателям соседнего Синьцзяна. Как известно, в 1930-е годы Советский Союз помог прийти власти в Синьцзяне губернатору Шэн Ши-цая, проводившему просоветскую политику. Советское влияние достигло такого размера, что некоторые западные наблюдатели называли Синьцзян «полуколонией» СССР.

В Алма-Ате и Ташкенте в 1930-1940-е годы было напечатано огромное количество учебной, политической и художественной литературы на уйгурском языке синьцзянских читателей. Возможно, именно из-за отношений с Синьцзяном советское правительство не торопилось с переводом языка советских уйгуров на кириллицу. Примечательно, что решение о переводе уйгурского языка на кириллицу было принято в 1946 г., когда под давлением Советского Союза правительство Восточно-Туркестанской Республики (1944-1949 гг.) в трех округах (Или, Тарбагатае, Алтае) пошло на свергивание военных действий против армии Гоминдана.

История «латинского пути» уйгурского языка в XX в. имеет еще одну страницу, связанную с латинизацией письменности уйгуров Синьцзяна. Так же, как в Советском Союзе, здесь сразу после образования КНР (1949 г.) реформа письменности началась с упрощения и приспособления арабской графики к особенностям уйгурского языка, первые шаги к которому начались уже в 1951 г. В мае 1954 г. правительство Синьцзяна утвердило новую арабскую графику уйгурского языка, которая была уже не слоговой, а фонетической. В ней были изъяты 8 арабских букв и введены 6 гласных. В годы советско-китайской дружбы в СУАР стала популярной идея перевода языков местных народов на кириллицу. Так, в августе 1956 г. на конференции по языкам и письменностям СУАР было принято решение о переводе уйгурского и казах-

кого языков на кириллицу. Однако уже в 1957 г. Институт языков национальных меньшинств рекомендовал переход языков на латинский алфавит. Предложенный в 1959 г. на Второй конференции по языкам национальных меньшинств СУАР проект латинского алфавита состоял из 33 букв, из которых 27 совпадали с латинской транскрипционной системой китайского языка. Хотя новый алфавит был утвержден официально правительством СУАР в октябре 1964 г., он был введен в употребление только в 1973 г. Уйгурский и казахский алфавиты на латинской основе в СУАР использовались в 1973-1976 гг. и были близки к латинской транскрипционной системе китайского языка (Наджиб, 1960: 8). Вообще нужно отметить, что введение латиницы для малых народов в Китае было частью проекта латинизации китайской письменности. Использование уйгурского алфавита на латинской основе было прекращено в 1982 г., когда уйгурский язык вернулся к арабской графике.

Заключение

Таковы вкратце основные события и факты, связанные с переходом уйгурского языка на латинскую графику в Советском Союзе. Как и любая реформа письменности, латинизация осуществлялась в переломный период истории общества. Латинизация имела не только символическое значение как знамя культурной революции, но и стала эффективным инструментом в образовательной и просветительской политике страны Советов. Результатами развития советского общества в 1930-х годах стали полная индустриализация и коллективизация в экономике, ликвидация безграмотности населения и создание инфраструктуры культурных учреждений, достигших расцвета в поздний советский период.

В настоящее время Казахстан в своем поступательном движении возвращается к политике латинизации 1930-х годов, но уже на другом, качественно новом, витке исторического развития. Нынешняя латинизация письменности отвечает потребностям эпохи информационных технологий и глобализации, будет способствовать модернизации Казахстана и интеграции в мировое сообщество. Что касается нового латинского алфавита для языка уйгуров Казахстана, то он будет близок, если не идентичен, к новому казахскому алфавиту на основе латиницы, поскольку в фонетическом отношении эти языки очень близки, а используемая ныне уйгурская кириллица отличается от казахского алфавита только наличием в ней буквы «ж» с хвостиком.

Литература

- 1 Brophy David. Uyghur Nation. Reform and Revolution on the Russian-China Frontier. – Cambridge MA – London Eng.: Harvard University Press, 2016. – 347 с.
- 2 Ғожәмбәрди Аблмит. Тил-имла мәсилесини ленинчә йешәйли // Яңливаштин туғулған уйғур хәлки. – Алмута: Қазақстан, 1989. – С. 20-24.
- 3 Ерзин М. Становление и развитие уйгурской советской печати. – Алма-Ата: изд-во «Наука» КазССР, 1988. – 152 с.
- 4 Инқилабчи шәрқ. – №2 (май), 1929. – 39 с.
- 5 Кабиrow М.Н. Очерки истории уйгуров советского Казахстана. – Алма-Ата: изд-во «Наука Казахской ССР», 1975. – 283 с.
- 6 Кеңесбай Смет. Уйғур имласи тоғрилиқ пикримиз // Яңливаштин туғулған уйғур хәлки. – Алмута: Қазақстан, 1989. – С. 24-29.
- 7 Кәмбәғәлләр авазы. – №19 (266) от 10 апреля 1929 г. – С. 4.
- 8 Кәмбәғәлләр авазы. – №30 (277) от 10 июня 1929 г. – С. 4.
- 9 Құлумбетов Узақбай. Қазақстандики уйғурларниң егилик вә мәдәнийәт мәйданидики утуқлири // Яңливаштин туғулған уйғур хәлки. – Алмута: Қазақстан, 1989. – С. 6-10.
- 10 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – Москва-Ленинград: изд-во АН СССР, 1951. – 452 с.
- 11 Мухәммәди Абдулһәй. Латинчилик йолидики биринчи кеңәш мәжлиси нәтижилири // Кәмбәғәлләр авазы. – №30 (202) от 26 мая. – 1928. – С. 2-3.
- 12 Мухәммәди Абдулһәй. Қазақстан елипбәчилигиниң биринчи кәнипиринсийәси нәтижилири // Кәмбәғәлләр авазы. – №4 (251) от 21 января 1929. – С. 3.
- 13 Наджип Ә.Н. Современный уйгурский язык. – М.: изд-во восточной литературы, 1960. – 134 с.
- 14 Садвакасов Г.С. Уйғур әдәбий тилиниң графикаси билән имласи // Сочинения. – Том. 2. – Алматы, 2009. – С. 284-340.

References

- 1 Brophy David. Uyghur Nation. Reform and Revolution on the Russian-China Frontier. – Cambridge MA – London Eng.: Harvard University Press, 2016. – 347 p.
- 2 Ghozhemberdi Ablimit. Til-imla mesilisini leninche yeshaili // Yanglivashtin tughulghan uyghur helqi. – Almuta: Qazaqstan, 1989. – S. 20-24.
- 3 Erzin M. Stanovleniye i razvitiye uyghurskoi sovetskoi pechati. – Alma-Ata: izd-vo ‘Nauka’ KazSSR, 1988. – 152 s.
- 4 Inqilabchi sherq. – №2 (May), 1929. – 39 s.
- 5 Kabirov M.N. Ocherki istorii uygurov sovetskogo Kazakhstana. – Alma-Ata: izd-vo ‘Nauka’ KazSSR, 1975. – 283 s.
- 6 Kengesbay Smet. Uyghur imlasi toghriliq pikrimiz // Yanglivashtin tughulghan uyghur helqi. – Almuta: Qazaqstan, 1989. – S. 24-29.
- 7 Kembegheller avazi. – №19 (266), 10 aprelya 1929 g. – S. 4.
- 8 Kembegheller avazi. - №30 (277), 10 iyunya 1929 g. – S. 4.
- 9 Kulumbetov Uzaqbay. Qazaqstandiki uyghurlarning egilik ve medeniyet meidanidiki utuqliri // Yanglivashtin tughulghan uyghur helqi. – Almuta: Qazaqstan, 1989. – S. 6-10.
- 10 Malov S.E. Pamitaniki drevnetyurkskoi pismennosti. Teksti i issledovaniya. – Moskva-Leningrad: izd-vo AN SSSR, 1951. – 452 s.
- 11 Muhemmedi Abdulhei. Latinchiliq yolidiki birinchi kengash majilisi netichiliri // Kembegheller avazi. – №30 (202), 26 May. – 1928. - S. 2-3.
- 12 Muhemmedi Abdulhei. Qazaqstan elibechiligining birinchi kenipirinsiyasi netijiliri // Kembegheller avazi. – №4 (251), 21 yanvarya 1929. – S. 3.
- 13 Nadjip E.N. Sovremenniy uygurskii yazik. – Moskva: izd-vo vostochnoi literaturi, 1960. – 134 s.
- 14 Sadvakasov G.S. Uyghur edebiy tilining grafikisi bilen imlasi // Sochineniya. – Tom. 2. – Almaty, 2009. – S. 284-340.

Кренгауз И.Н.

кандидат экономических наук, доцент, Университет «Туран»,
Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: Irina_Krengauz@mail.ru

**ПРЕДПОСЫЛКИ ТРАНСФОРМАЦИИ
РЕГИОНАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ИНТЕГРАЦИЮ
(НА ПРИМЕРЕ СТРАН ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОЯСА
НОВОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ)**

Цель исследования – на основе анализа развития сотрудничества государств Экономического Пояса Нового Шелкового Пути выявить предпосылки трансформации сотрудничества в интеграцию. Методология – в процессе исследования использовались общенаучные принципы познания экономических явлений: диалектический, конкретно-исторический, морфологический, системный и другие подходы, которые позволяют рассмотреть изучаемые явления и процессы в развитии, выявить противоречия, соотнести сущностные характеристики и формы их проявления, применялись и традиционные приемы, такие как анализ, синтез, дедукция и индукция. Оригинальность / ценность – в работе проведен swot-анализ влияния НШП на развитие экономической и политической интеграции. Выводы – на пространстве, охватывающем страны Экономического пояса Нового Шелкового Пути, идет процесс развития экономического и политического сотрудничества. В настоящее время существуют реальные предпосылки для постепенного перерастания его в интеграцию.

Ключевые слова: предпосылки, сотрудничество, интеграция, Экономический пояс Нового Шелкового пути, swot-анализ.

Krengauz I.N.

Doctor of Economics, Professor, University «Turan»,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Irina_Krengauz@mail.ru

**Pre-requisites of transformation of regional cooperation into integration
(based on example of countries Of Economic Belt of New Silk Road)**

Aim of research is to reveal prerequisites of transformation of cooperation of the countries of Economic Belt of New Silk Road into integration. The methodology used were the main principles of economic events study such as dialectic, historical, systematic and others allowing to deeply understanding of the events and processes studied in development, found contradictions, characteristics and forms. Traditional methods such as analysis synthesis, deduction and induction were also used. Originality and value – it was done SWOT-analysis of impact of The New Silk Road (NSR) to the development of economic and political integration. Findings and conclusion – the process of development of economic and political cooperation is developing on the space, covering the territory of the countries of Economic Belt of New Silk Road. There are the real prerequisites of gradual overgrowth of cooperation to integration.

Key words: prerequisites, cooperation, integration, Economic Belt of New Silk Road, SWOT-analysis.

Кренгауз И.Н.

экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Туран» университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: Irina_Krengauz@mail.ru

**Аймақтық ынтымақтастықтың интеграцияға айналуының алғышарттары
(жаңа жібек жолының экономикалық белдеуі елдерінің мысалында)**

Зерттеу мақсаты – Жаңа Жібек жолының Экономикалық белдеуі мемлекеттерінің ынтымақтастығының дамуын талдау негізінде ынтымақтастықтың интеграцияға айналуының алғышарттарын анықтау. Әдіснамасы – зерттеу барысында зерттелетін құбылыстар мен үрдіс-

тердің дамуында қарастыруға және қарама-қайшылықтарын анықтауға, олардың көріністерінің маңызды сипаттамалары мен формаларын өзара байланыстыруға мүмкіндік беретін экономикалық құбылыстарды танудың жалпы ғылыми қағидаттары: диалектикалық, нақты-тарихи, морфологиялық, жүйелік және басқа да тәсілдер қолданылды, сонымен бірге талдау, синтез, дедукция мен индукция сияқты дәстүрлі тәсілдер де қолданылды. Түпнұсқа / құндылық – жұмыста Жаңа Жібек жолының экономикалық және саяси интеграция дамуына ықпалына swot-талдау жүргізілген. Қорытынды – Жаңа Жібек жолының экономикалық белдеуі елдерін қамтитын кеңістікте экономикалық және саяси ынтымақтастықты дамыту үрдісі жүріп жатыр. Қазіргі кезде оны біртіндеп интеграцияға дамытудың шынайы алғышарттары бар.

Түйін сөздер: алғышарттар, ынтымақтастық, интеграция, Жаңа Жібек жолының экономикалық белдеуі, swot-талдау.

Введение

Сотрудничество, затрагивающее отдельные аспекты хозяйственной, политической или культурной жизни, постепенно перестает в интеграцию. Именно такая ситуация, по нашему мнению, складывается в регионе ЭПНШП.

Наличие у большинства стран, расположенных в Экономическом Поясе Нового Шелкового пути, общих структурных проблем экономики в целом и промышленного производства в частности, а также перехода большинства из них к постиндустриальному развитию обуславливают, на наш взгляд, положительные перспективы для углубления и расширения их политического, культурного и экономического сотрудничества и развития на этой базе интеграционных процессов.

К данной группе государств, на наш взгляд, в настоящее время можно отнести 30 государств: республики, расположенные на постсоветском пространстве (в первую очередь – страны члены ЕАЭС), также ряд Среднеазиатских государств – Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан, Киргизию, в Закавказье – Грузию, Азербайджан, также Украину и Молдову, государства Юго-Восточной Азии – Китай, Индию, Пакистан, Турцию, в Южной Азии – Таиланд, Вьетнам, Малайзию, Индонезию, государства Персидского залива – Иран, Пакистан, Афганистан, страны Восточной Европы – Румынию, Польшу, Венгрию, Болгарию, Чехию, Западноевропейские государства: Францию, Германию, Италию.

Конечно, эти государства очень сильно отличаются друг от друга по макроэкономическим показателям. Но развитие сотрудничества между ними, на наш взгляд, имеет громадные перспективы как в экономическом, так и в политическом плане. В недалеком будущем оно может перерасти в интеграцию. В настоящее время активно развивается сотрудничество между этими странами не только на межгосударственном

уровне, но и на уровне отдельных отраслей и предприятий.

Как показывает практика, более эффективна интеграция, идущая снизу, когда интеграционному процессу предшествует развитие и укрепление сотрудничества как на микроуровне (на уровне предприятий разных стран), так и на макроуровне (межгосударственный уровень). Причем, чем интенсивнее развивается сотрудничество на микроуровне, постепенно перерастающее в неформальную интеграцию на уровне предприятий разных стран, тем сильнее ему начинает мешать отсутствие или недостаточная разработанность межстрановых договоренностей, касающихся свободного перемещения между странами, в которых расположены данные предприятия, товаров, капиталов, услуг и рабочей силы.

Из данных 30 государств 28 находятся по рассмотренным показателям на близком друг от друга уровне. Два же государства – Германия и Франция значительно опережают остальные государства. В случае, если бы сейчас речь шла об интеграции этих 30 стран, то основные преимущества от нее имели бы Германия и Франция. Но пока интеграция их с остальными странами НШП – отдаленная перспектива. На данном этапе речь должна идти о развитии взаимного сотрудничества с целью обеспечения прогресса экономики данных экономических субъектов и постепенного сближения уровня их экономического развития.

Основным индикатором развития сотрудничества на данном этапе, по нашему мнению, является международная торговля.

В целях выявления предпосылок трансформации регионального сотрудничества в интеграцию нами был проведен swot-анализ влияния НШП на развитие экономической и политической интеграции.

Сильные стороны (Strengths):

Проект ЭПНШП направлен на развитие сотрудничества государств, находящихся вдоль Экономического Пояса Шелкового пути.

Объективные предпосылки развития сотрудничества: сложившиеся в ходе развития мирового рыночного хозяйства торговые связи между данными странами; сходство проблем, которые предстоит решить им в процессе своего социально-экономического развития.

Активное участие стран Экономического Пояса НШП в мирохозяйственных связях: в частности их членство в ВТО.

В процессе реализации проекта могут использоваться механизмы сотрудничества, не требующие наличия специальных межгосударственных институтов: развитие взаимосвязей на двухстороннем уровне между представителями бизнеса стран экономического пояса; на многостороннем уровне – через посредство Международного Конгресса промышленников и предпринимателей; через участие представителей бизнес-сообщества в различного рода межгосударственных экономических форумах, выставках и ярмарках.

Создание двусторонних зон свободной торговли – ЗСТ Китай – Республика Корея.

Реализация двустороннего казахстанско-китайского проекта сухой порт «Хоргос».

Создание предпосылок для реализации инвестиционных проектов, направленных на развитие межгосударственной производственной и транспортной инфраструктуры.

Выделение международными финансовыми организациями средств на реализацию проектов, направленных на развитие транспортной инфраструктуры стран экономического пояса.

Создание по инициативе КНР финансовых институтов: Азиатского банка инфраструктурных инвестиций и Фонда Шёлкового пути.

Слабые стороны (Weaknesses):

Сырьевая направленность экспорта большей части стран Экономического Пояса.

Низкая конкурентоспособность большинства предприятий перерабатывающего сектора экономики.

Неоднородный состав потенциальных участников (различия в уровне технико-экономического и социально-экономического развития, о чем наглядно свидетельствует значительный разброс по основным макроэкономическим показателям).

Обострение конкурентной борьбы на мировом рынке между странами экономического пояса НШП вследствие схождения в структуре экспорта.

Слабые позиции большинства государств НШП на мировом рынке услуг.

Не выработаны основные направления сотрудничества и механизмы их реализации.

Слабо развивается неформальное сотрудничество на уровне представителей частных бизнес-структур. В основном все проекты реализуются либо на государственном уровне, либо с привлечением предприятий государственной формы собственности.

Недостаточно развито сотрудничество на многостороннем уровне. Преобладают двусторонние соглашения.

Ограниченная емкость внутренних рынков большинства стран Экономического Пояса тормозит приток в их экономику иностранных инвестиций.

В условиях, когда ожидается третья волна всемирного экономического кризиса, ряд стран Экономического Пояса во внешней торговле вводят меры протекционистского характера.

Недостаточный уровень развития транспортно-логистической инфраструктуры в большинстве стран экономического пояса.

Разные возможности стран экономического пояса по привлечению иностранных и внутренних инвестиций для реализации инфраструктурных проектов.

Не разработаны единые технические и технологические, санитарные, фитосанитарные, экологические стандарты и нормы.

Возможности (Opportunities):

Нереализованный потенциал укрепления взаимосвязей со странами Экономического Пояса Нового Шёлкового пути – развитие регионального машиностроительного и химического и нефтехимического комплексов, черной металлургии, производства электроэнергии, АПК в целом и пищевой промышленности, легкой промышленности.

Межстрановая кооперация стран НШП, развитие региональной энергетической инфраструктуры на базе использования опыта КНР, ориентация экономики на развитие в инновационном русле.

Создание на основе межстрановой специализации и кооперирования импортозамещающих и экспортоориентированных производств межгосударственного уровня.

Природно-ресурсный потенциал – дешевые энергоресурсы, собственная минерально-сырьевая база; относительно дешевая и квалифицированная рабочая сила.

Развитие транспортно-логистической инфраструктуры, транспортно-логистических услуг, сотрудничества между инфраструктурными объектами.

Создание транспортно-логистических коридоров, которые в перспективе соединят в глобальную логистическую сеть страны Центральной и Средней Азии, Передней Азии, Ближнего Востока, Азиатско-Тихоокеанского региона, Западной и Восточной Европы.

Сокращение сроков транспортировки сырья, полуфабрикатов и готовой продукции, уменьшение транспортных издержек.

Снижение себестоимости.

Повышение конкурентоспособности товаров.

Рост товаропотоков между государствами экономического пояса НШП и товаропотоков из третьих стран.

Привлечение инвестиций из стран НШП и третьих стран.

Упрощение доступа на Азиатско-Тихоокеанский и европейский рынки.

Развитие сферы услуг в регионе. Здесь есть значительные возможности для совершенствования сотрудничества на межгосударственном уровне.

Усиление направленности политики государств на стимулирование привлечения прямых иностранных инвестиций в финансирование межгосударственных прорывных инновационных проектов.

Создание в приграничных регионах свободных техниковнедренческих зон типа технополисов и технопарков.

Создание межгосударственных консорциумов по формированию инфраструктуры для эффективного функционирования бизнеса.

Упрощение межстранового признания стандартов и регламентов, сокращение нетарифных ограничений.

Расширение емкости национального и регионального рынков.

Развитие межгосударственного информационного пространства.

Проведение совместных бизнес-форумов, выставок, ярмарок.

Развитие сотрудничества в гуманитарных сферах: образование, наука, литература, искусство, туризм.

Угрозы (Threats):

Изменения в динамике развития экономики стран в связи с третьей волной всемирного экономического кризиса.

Замедление экономического роста Китая и ряда западных стран, экономический кризис в России.

Ценовая нестабильность на глобальных сырьевых рынках.

Нестабильность основных мировых валют, инфляционные ожидания.

Конкуренция между сухопутным и морским маршрутами ЭПНШП, а также между сухопутными маршрутами в рамках Центральной Азии (первый маршрут – северный, идущий через территории Казахстана и России; второй маршрут – средний, идущий через территорию Казахстана в порт Актау и далее в Баку; третья группа маршрутов – через Казахстан и Туркменистан на Иран, и далее – в Турцию).

Низкий уровень развития дорожной инфраструктуры, отставание в развитии транспортно-логистических сетей.

Высокий уровень рискованности инвестирования. Экономический эффект от инвестиций в такие проекты может ожидать в весьма отдаленной перспективе.

Усиление конкуренции со стороны третьих стран.

Недостаточная конкурентоспособность готовой продукции, производимой большинством стран НШП (за исключением Китая).

К числу первоочередных мер, которые, на наш взгляд, необходимо предпринять в ближайшее время для минимизации вышеперечисленных угроз, можно отнести:

- изменение сложившейся товарной структуры импорта в направлении развития регионального машиностроительного и химического комплексов, АПК в целом и пищевой промышленности;

- изменение позиции государств НШП в международном разделении труда для повышения уровня конкурентоспособности национальных экономик;

- создание межгосударственного консорциума для управления проектами, направленными на создание транспортно-логистической инфраструктуры Шелкового пути;

- шире использовать для реализации проектов межгосударственно-частное партнерство, сформировав систему стимулов и льгот для представителей бизнес-сообщества, участвующих в реализации проекта (за основу можно взять китайское законодательство по свободным экономическим зонам) (система стимулов и льгот для инвесторов), официально признанное одним из лучших в мире;

- усилить политику государств НШП по стимулированию привлечения прямых иностранных инвестиций не просто в перерабатывающий сектор экономики, а в финансирование межгосударственных прорывных инновационных

проектов, реализация которых позволит этим странам занять позиции на рынке готовой продукции;

– значительный потенциал по увеличению экспорта может дать развитие сферы услуг. Позиции большинства государств НШП на мировом рынке услуг слабы. И здесь есть значительные возможности для развития межгосударственного сотрудничества;

– акцентировать большее внимание на развитие транспортно-логистических услуг и создание современных транспортных коридоров, что позволит существенно уменьшить сроки транспортировки сырья, полуфабрикатов и готовой

продукции, сократить транспортные издержки, что в итоге приведет к снижению себестоимости и повлияет на повышение конкурентоспособности товаров, производимых в этих странах;

– дальнейшее совершенствование взаимодействия (сопряжения) между Евразийским экономическим союзом и проектом КНР «Экономический Пояс Нового Шелкового пути» через разработку рекомендаций Евразийской экономической комиссии, публикацию статей в научных журналах, открытой печати;

– усиление сотрудничества между научным сообществом стран СНГ и России, Китая, Европы, Турции, Ирана, Южной Кореи.

¹Надилова Г.Е., ²Калиева Ш.С.

¹д.филол.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulnad@mail.ru

²к.филол.н., доцент Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
e-mail: shynar_kalieva@mail.ru

КОНЦЕПЦИЯ РАЗВИТИЯ РЕЛИГИОЗНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ КАК ЭЛЕМЕНТ СОЦИАЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ

Казахстан стал свидетелем формирования религиозного образования, которое с начала 90-х годов XX века постепенно стало широко распространяться в нашей стране. Целью исследования является разработка принципов Концепции инновационной системы религиозного образования и воспитания молодежи в светском казахстанском обществе. Сравнительный анализ по целому ряду стран показывает весьма разнообразные модели религиозного образования и их взаимодействие с властью и процессами национально-государственного строительства. При всем различии национальных моделей образования очевидно, что государство должно придерживаться прозрачной и последовательной политики в том, что касается религии или секуляризма, а образование должно способствовать развитию критического мышления, которое позволит подвергать критике даже религиозные догмы и структуры. Мы привлекли значительное количество зарубежных источников в области методологии религиозоведческих, социально-гуманистических исследований с тем, чтобы ознакомить наши научные круги с новейшими разработками и концепциями. Религиозное образование играет важную роль в подготовке учащихся к взрослой жизни, занятости и обучению на протяжении всей жизни. Это позволит развить уважение и терпимость по отношению к другим людям, в особенности к тем, чьи верования и убеждения отличаются от их собственных, что способствует распознаванию и преодолению предубеждений, ненависти, агрессии.

Ключевые слова: концепция, образование, Казахстан, религиозная грамотность, программа.

¹Надилова Г.Е., ²Калиева Ш.С.

¹филол. ф. д., профессор,

ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²филол.ф.к., доцент, e-mail: gulnad@mail.ru

ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: shynar_kalieva@mail.ru

Қазақстанда діни білім беруді дамыту тұжырымдамасы әлеуметтік технологияның бөлігі ретінде

Қазақстан XX ғ. 90-шы жылдарынан бастап елімізде біртіндеп кеңінен тарай бастаған діни білім беру жүйесінің қалыптасуына күә болып отыр.

Зерттеудің мақсаты зайырлы Қазақстан қоғамында діни білім берудің инновациялық жүйесі мен жастар тәрбиесі Тұжырымдамасының қағидаттарын дайындау болып табылады. Тұтастай алып салыстырылған бірнеше елдің білім беру жүйесі бұл саланың өзінің және оның билікпен және ұлттық-мемлекеттік құрылымдағы процестермен арақатынасының сан түрлі үлгілерінің бар екенін көрсетеді. Білім берудің ұлттық үлгілерінің алуан түрлілігіне қарамастан, мемлекеттің дін немесе секуляризмге қатысты жүргізетін саясаты ашық және жүйелі болуы, ал білімнің діни догмалар мен құрылымдардың өзін сынауға дейін мүмкіндік беретін сыни ойлаудың дамуына ықпал етуі тиістігі анық.

Біздің ғылыми ортаны ең жаңа, заманауи үлгілермен және тұжырымдармен таныстыру үшін біз дінтанулық, әлеуметтік-гуманистік методологиялар саласындағы шетелдік деректердің үлкен бөлігін оқып-зерттедік. Діни білім беру ісі оқушыларды үлкен өмірге, еңбекке және өмір бойғы білім алуға дайындау барысында маңызды роль атқарады. Бұл басқа, әсіресе наным-сенімі өзі-

нікінен бөлек адамдарға сыйластықпен және сабырмен қарауды қалыптастыруға жол ашады, ал бұл өз кезегінде жаңсақ пікір, жеккөрушілік, агрессияны дұрыс тануға және жеңуге мүмкіндік тудырады.

Түйін сөздер: тұжырым, білім беру, Қазақстан, діни сауаттылық, бағдарлама.

¹Nadirova G.E. ²Kaliyeva Sh.S.

¹d. philology, professor, Al-Farabi Kazakh National University

²Ph.D., associate professor, Al-Farabi Kazakh National University

The concept of religious education development in kazakhstan as an element of social technology

Kazakhstan has witnessed the formation of religious education, which since the beginning of the 90s of the XX century gradually began to spread widely in our country. The aim of the study is to develop the principles of the Concept of the innovative system of religious education and youth education in secular Kazakhstan society. Comparative analysis for a number of countries shows very diverse models of religious education and their interaction with the power and processes of nation-building. With all the differences in national models of education, it is obvious that the state should adhere to a transparent and consistent policy with regard to religion or secularism, and education should promote the development of critical thinking that will even criticize religious dogmas and structures. We attracted a significant number of foreign sources in the field of methodology of religious, social and humanistic studies in order to acquaint our scientific circles with the latest developments and concepts. Religious education plays an important role in preparing students for adulthood, employment and lifelong learning. It allows to develop respect and tolerance for other people, especially those whose beliefs differ from ours, which helps to recognize and overcome prejudice, hatred, aggression.

Key words: concept, education, Kazakhstan, religious literacy, program.

Введение

За 25 лет политической независимости и последовавшего религиозного пробуждения Казахстан стал свидетелем формирования религиозного образования, которое с начала 90-х годов XX века постепенно стало широко распространяться в нашей стране.

В Статье 3 Закона Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года в числе основных принципов государственной политики в области образования названы:

– светский, гуманистический и развивающий характер образования, приоритет гражданских ценностей, жизни и здоровья человека, свободного развития личности;

– уважение прав и свобод человека [1].

Правда, ни в этом законе, ни в Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118, и заявленной в качестве основы «реализации государственной политики Республики Казахстан в сфере образования» [2], ничего не говорится о религиозном или религиозноведческом образовании. Однако то постоянное внимание, которое оказывается процессу подготовки кадров религиозных деятелей, а также создание ряда структур, регулирующих вопросы религии и межконфессионального согласия в стране, оказание

финансовой и материальной поддержки через выделение значительного числа грантов на обучение по религиозным и религиозноведческим специальностям доказывает, что государство и религиозные объединения активно взаимодействуют.

В рамках выполненного проекта «Религиозное образование в изменяющемся мире: инновационный Казахстан и мыслящая нация» мы предложили свой вариант Концепции религиозного образования в Казахстане – наше понимание существующей ситуации и программа действий в этой сфере, которую мы предлагаем для реализации. В Концепции государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2017-2020 годы указано: «Необходимо обеспечить возможность получения гражданами страны религиозного образования в Казахстане. Требуется дальнейшее повышение квалификации работников государственных органов, учреждений и организаций, экспертов и аналитиков, принимающих участие в реализации государственной политики в религиозной сфере [3]. Необходимость разработки настоящей Концепции вытекает также из задач, определенных в Стратегии «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства», Плане нации «100 конкретных шагов: современное государство для всех» Президента Республики Казахстан, поручениях Главы государства по вопросам регулирования религиозной сферы.

Концепция предполагает комплексный подход к видению сферы религиозного образования, включая правовые, методические и организационные меры.

Правовые основы концепции

Исходя из того, что назначение концепции – определение ключевых направлений деятельности в сфере религиозного образования, которое включает выявление путей и способов достижения поставленных целей на долгосрочную перспективу с выделением главных факторов их достижения, мы представляем наиболее приоритетные направления развития с позиций негосударственных или религиозных структур, но с точки зрения коллектива исследователей, с учетом опыта и практики, сформированной как в нашей стране, так и в зарубежных странах, в данной области.

На сегодняшний день существует Концепция религиозного образования Духовного управления мусульман Казахстана, одобренная Советом улемов при ДУМК 29 октября 2015 года, созданная, очевидно, для внутреннего пользования, поскольку в широкой печати текст не публиковался, и все обсуждения проходили на уровне религиозного сообщества. Несмотря на обобщенное название указанной Концепции, речь в ней идет о конфессиональном исламском образовании, что вполне естественно для составителей, представляющих основной орган руководства мусульманской общиной нашей страны. На государственном уровне отдельного документа, регулирующего сферу религиозного образования, нет, поскольку религия отделена от государства, но 28 июня 2017 года Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев подписал указ об утверждении Концепции государственной политики в религиозной сфере на 2017-2020 годы, в которой образованию отводится важная роль в укреплении светских принципов развития государства. Концепция реализует комплексный подход к видению государственной политики в религиозной сфере, включая, в частности, в сфере неконфессионального образования реализацию таких принципов, как обеспечение государством светского характера системы образования; установление ответственности педагогического состава за навязывание и культивирование религиозного мировоззрения; обеспечение независимости внутреннего устройства и деятельности организаций образования от каких-либо религиозных принципов; предоставление учащимся в процессе обучения и воспитания исключительно научных знаний о религиях; недопустимос-

ть принуждения при обучении к вступлению в какое-либо религиозное объединение или пребыванию в нем.

Законодательство Казахстана в области религии и образования в основном соответствует международным стандартам в этой области, и в первую очередь оно реализует ряд международных правовых конвенций, подписанных Казахстаном. Среди основных документов в этой области – Всеобщая декларация прав человека, принятая Организацией Объединенных Наций 10 декабря 1948 года, и Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений, провозглашенная Генеральной Ассамблеей ООН 25 ноября 1981 года. В национальном законодательстве установлены правила сотрудничества между государством, органами образования и религиозными организациями. Конституция (1995 г.) гласит, что Республика Казахстан является «демократическим и светским государством, управляемым верховенством закона, наиболее ценными активами которого являются люди, их жизнь, права и свободы». Право на свободу религии защищено статьей 22 Конституции.

Основные методологические подходы и принципы Концепции

Предлагаемая в нашем проекте Концепция составлена на основе интересов всего общества, а не исходя из интересов какой-либо религии или отдельных ее последователей.

Концепция не претендует на детальную разработку содержания преподавания учебных дисциплин, но представляет собой анализ и обоснование ряда подходов к формированию современной системы религиозного образования в Казахстане, определение проблем и ключевых вопросов, стоящих перед отечественной системой образования.

Миссия

Концепция состоит в том, чтобы религиозная грамотность стала естественной и неоспоримой частью сознания казахстанского общества. Различие религиозных верований, так же, как и их отсутствие не должны быть поводом для разногласий, но приниматься и уважаться как естественное право человека на свободомыслие.

Признавая религию как важный аспект человеческого опыта и культурного разнообразия в мире, способного не только расширить рамки образованности, но и подготовить людей для жизни в глобальном сообществе, мы определяем *цель* концепции следующим образом – разработка теоретических и практических

подходов по совершенствованию системы религиозного образования в Казахстане (конфессионального и религиозоведческого изучения религии как явления и как конкретных религиозных традиций) с научной и критической точек зрения.

Рассматривая эту цель, мы понимаем религию не просто как факт жизни, продукт истории и значимую силу в современном мире, но как фактор, побуждающий к критическим размышлениям о знании и о том, что значит быть человеком.

Наше видение религиозного образования включает два аспекта религиозного образования; изучение религии с позиций индивида, вовлеченного в веру, то есть конфессиональное образование, и открытое, межкультурное и междисциплинарное изучение религии во всех ее формах, не обязательно предполагающее, хотя и не исключаящее исповедание веры индивидом, то есть религиозоведческое образование. Таким образом, понятие религиозного образования в нашей Концепции включает два направления – конфессиональное и религиозоведческое.

В рамках системы религиозного образования конфессиональное обучение реализуется в специальных религиозных учреждениях, в учебную программу которых, помимо основных религиозных предметов, включены еще и светские предметы в соответствии с современными требованиями. Таким образом, студент, окончивший медресе-колледж, получает диплом государственного стандарта, с которым в дальнейшем он сможет работать в госучреждениях. Религiovедческое (неконфессиональное) обучение рекомендуется осуществлять в форме обязательного компонента, преподаваемого в национальной программе обучения в школе наряду с такими предметами, как, например, история, литература, языки, а также в программе высших учебных заведений в обязательном или элективном компоненте. Целью такого обучения является ознакомление учащихся с религиозными идеями, доктринами, традициями и привитие навыка критического их осмысления.

Мы исходим из того, что религиозное образование является академически строгой программой обучения, требующей тех же высококачественных педагогических теорий и стратегий, что и в других областях образования, для развития религиозной грамотности учащихся и общества в целом. Достижение всеобщей религиозной грамотности подразумевает:

– обеспечение глубокого понимания своей и других культур, религий, традиций;

– проявление терпимости и чуткости в многоконфессиональном контексте;

– четкое представление о религиозных социальных учениях;

– следование принципам высокой морали в поведении, в общении и в вопросах достижения социальной справедливости в обществе.

Для более цельного представления о системе религиозного образования в стране и успешного ее функционирования мы предлагаем сформировать под контролем Министерства образования и науки *Рамочную программу религиозного образования* – гибкую структуру учебных планов по всем направлениям и специальностям, которая дает соответствующим органам, отвечающим за образование религиозного характера, ясное и общее понимание знаний и навыков, которые люди должны получать в системе религиозного образования.

Предлагаемая Концепция религиозного образования дает ответы на следующие методологические вопросы:

– кого обучать?

– чему обучать?

– зачем обучать?

– как обучать?

– кому обучать?

Кого обучать? В качестве важнейшего фактора для моделирования системы религиозного образования и обеспечения религиозной грамотности населения мы выделяем потенциальную разнородность контингента учащихся. Учебные программы и методы педагогической работы должны быть ориентированы на обучение и развитие как детей-подростков, учеников старших классов средних школ, студентов медресе-колледжей, высших учебных заведений, так и на других членов общества, пытающихся разобраться в вопросах религии и морали, найти прочные жизненные ориентиры в потоке обрушивающейся из различных источников информации, то есть речь идет о различных личностно-ориентированных видах обучения с концентрацией на целостной личности человека, с акцентом на развитии его интеллекта, гражданского чувства ответственности и толерантности. Во главу угла ставится развитие таких функций, как способность человека к выбору, умение рефлексировать, оценивать свою жизнь, поиск смысла жизни, творчества, формирование критического сознания, ответственности за себя и окружающих.

Религиозная грамотность необходима всем членам общества в той же степени, что и обычная

грамотность, то есть сумма навыков письма, чтения, говорения. Но программы религиозного образования должны разрабатываться адресно, поэтому составляться в различных форматах, ориентированных на вышеперечисленные группы учащихся, в том числе и на старшее поколение, которое не имело возможности получить этот вид обучения на предшествующих этапах своей жизни, особенно в период доминирования атеистической пропаганды, но сейчас испытывает живой интерес к религии и определенной религиозной традиции. Привлечь эту категорию слушателей – наиболее трудная задача. Отчасти ее выполняют священнослужители, но не все и не всегда идут на контакт со священнослужителями, поэтому другие форматы освоения знаний – лекции, дискуссии, семинары, возможно, в рамках программ «Образование через всю жизнь», также должны быть задействованы. Принятый подход заключается в преподавании религиозных фактов и феноменов, введенных не в изоляции, а в рамках наиболее актуальных предметов в учебном плане (история, география, литература, языки, искусство и т. д.). Этот подход ставит религию в область объективного знания.

Чему обучать? Религиозное образование, структурированное в форме общей Рамочной программы, включает в себя религиозное образование для всех уровней (среднее, специальное, высшее, дополнительное), тем более, что основа для такого объединения уже есть, поскольку в учебные планы конфессионального направления вводятся светские дисциплины в соответствии с государственным стандартом, а в учебные планы светского образования введены религиоведческие предметы, количество которых может возрасти за счет совершенствования образовательных учебных программ (ОУП) социальных и гуманитарных специальностей, а также введения мета-концептов, элементов религиозной истории, философии и этики в смежные дисциплины – историю, литературу, искусство.

В основу всех элементов Рамочной программы должны быть заложены фундаментальные морально-религиозные ценности, существующие в разных религиях, общие идеи и темы. Такой формат образования является межкультурным, междисциплинарным и содействует плюрализму и гармонии в обществе.

Подготовка и отбор учебных программ, учебников и учебных материалов должны учитывать религиозные и нерелигиозные взгляды, быть всеобъемлющими, справедливыми и уважительными. Следует проявлять осторож-

ность, чтобы избежать неточного или предвзятого материала, особенно когда это усиливает негативные стереотипы. Учебные планы должны разрабатываться в соответствии с признанными профессиональными стандартами, чтобы обеспечить сбалансированный подход к изучению религий и убеждений. Разработка и внедрение учебных программ должны также включать открытые и справедливые процедуры, которые дают всем заинтересованным сторонам соответствующие возможности через комментарии и рекомендации. Учебные планы, посвященные преподаванию религий и убеждений, должны уделять внимание ключевым историческим и современным событиям, связанным с религией и убеждениями, а также отражать глобальные и местные проблемы. Они должны быть приведены в соответствии с проявлениями религиозного и светского плюрализма, встречающихся в учебных заведениях. Такая уважительная позиция поможет решить проблемы учащихся, родителей и других заинтересованных сторон в образовании [4].

Учебные планы могут обеспечить высокое качество и эффективность, если учителя профессионально обучены и получают периодически возможность переобучения для дальнейшего развития своих знаний и компетенций. Любая базовая подготовка учителей должна поддерживаться и развиваться в соответствии с принципами демократии и прав человека и включать понимание культурного и религиозного многообразия в обществе. Переподготовка учителей также должна входить в сферу действия Рамочной программы.

Конкретное содержание программ в конфессиональном обучении зависит от конкретной религии. Так, например, в Алматинской духовной семинарии, где действуют два отделения: пастырское и регентское, очное и заочные формы образования, в программу обучения её воспитанников входит изучение священного писания, литургики, гомилетики, догматических, церковно-исторических и других дисциплин, русского, английского и казахского языков и истории Казахстана [5]. Все медресе при Духовном управлении мусульман Казахстана (ДУМК) осуществляют деятельность согласно государственным общеобязательным стандартам образования и утвержденным учебным планам технического и профессионального образования по специальности 0112000 – «Исламоведение». К таким традиционным предметам как обучение Корану, акида, основы фикха, базовый арабский язык

добавлены несколько общественных дисциплин, например, психология, риторика [6].

Главная цель введения светских дисциплин в программы конфессиональных учебных заведений – обеспечение социализации учащихся, формирование гражданской ответственности, расширение кругозора, предотвращение радикализации и повышение доступа к светскому образованию. Хотя государство не может вмешиваться в практику и процесс обучения какой-либо религии, оно вправе настаивать, чтобы конфессиональное образование предусматривало привитие, наряду с собственными основополагающими представлениями о своей религии, понимание необходимости жить и сотрудничать с другими людьми, которые имеют совершенно разные мировоззрения, независимо от того, являются ли они явно религиозными или нет.

Сфера распространения религиозоведческого образования – более широкая, и траектория введения религиозных дисциплин строится иначе. Во-первых, религиозоведческие курсы должны вводиться в общеобразовательные средние и высшие учебные заведения. Во-вторых, государство обеспечивает подготовку непосредственно специалистов по религиозоведению в рамках образовательных программ бакалавриата, магистратуры и докторантуры. В-третьих, необходимо целенаправленно и в широком масштабе повышать уровень религиозной грамотности и образованности общества в целом.

Учащиеся светских учебных заведений должны овладеть навыками выявления, изложения, описания, объяснения, оценки и анализа религиозных убеждений, учения и практики через обучающие программы, учебные планы, авторские специальные курсы, инновационные методы обучения, утвержденные Министерством образования и науки РК. Многие из них уже разработаны, как, например, программа «Светскость и основы религиозоведения» для 9 класса средней школы, общеобразовательный курс религиозоведения на первых курсах в вузах и отдельная подготовка специалистов религиозоведов. Кроме того, предусматривается развитие системы повышения квалификации для преподавательских кадров и сотрудников профильных государственных органов и институтов гражданского общества.

Если идея Рамочной программы будет принята и реализована, эта структура религиозного образования предоставит возможность обеспечить согласованную систему оценки и улучше-

ния стандартов религиозного образования на национальном уровне.

Зачем обучать? Религиозное образование ставит сложные философские вопросы о смысле и цели жизни, веры в бога, идентичности и характере реальности, вопросы о том, что правильно и неправильно и что значит быть человеком.

Оно развивает знания учащихся и понимание религии, религиозных традиций и других мировоззрений, которые предлагают ответы на такие вопросы. Это дает возможности для индивидуального размышления и духовного развития. Религиозное образование усиливает осведомленность и понимание религиозных практик и форм выражения, а также влияния религии на отдельных лиц, семьи, общины и культуры.

Религиозное образование поощряет людей к освоению опыта разных религий, убеждений, ценностей и традиций, заставляет задуматься над этическими вопросами и искать на них ответы, воспитывает такие качества, как открытость, универсальность, терпимость и признание культурного и религиозного разнообразия на основе лучшего понимания специфики каждой культуры и каждой религии. Оно развивает уважение и чуткость к другим, особенно тем, чьи религии и убеждения отличаются, позволяет бороться с предубеждениями.

Религиозное образование помогает учащимся развивать свое чувство идентичности и принадлежности, позволяет развиваться лично в рамках своих сообществ и ощутить себя гражданами в плюралистическом обществе и мировом сообществе. Религиозное образование играет важную роль в подготовке учащихся к следующим этапам их жизни, занятости и обучению на протяжении жизни.

Религиозное образование, воспитывая критическое мышление, помогает сохранить самостоятельность и независимость в выработке собственных взглядов на мир, не поддаваться попыткам манипулирования со стороны.

Религиозное образование как система строгих, академических программ и предметов направлено на то, чтобы сделать человека религиозно грамотным членом общества, который может уверенно говорить о религиозных убеждениях и взаимодействовать с представителями других религий. Конкретные ключевые передаваемые навыки, которые можно использовать в любом обществе, должны быть поддержаны и определены в Рамочной программе религиозного образования.

Для многих профессий нужна способность сопереживать, критически мыслить и оценивать окружающих. Эти способности и навыки разрабатываются на протяжении всей учебной программы религиозного образования и, таким образом, готовят учащихся к трудовой жизни. И в любом формате учебные программы религиозного образования должны включать в себя межкультурные аспекты духовного измерения личности. Если к концепциям и философии конкретных культов следует подходить в контексте религиозной догматики, то в учреждениях религиозного образования необходимы терпимость и более широкое понимание культурного и религиозного разнообразия.

Как обучать? Существует множество педагогических методов, доступных педагогам в сфере религиозного образования. Многие из этих стратегий полагаются на эмпирическое обучение или использование нарратива (повествования) как способа представления религиозных тем [7]. Одним из эффективных средств использования описаний в религиозном образовании является сопоставление идей друг с другом таким образом, чтобы поощрять диалог. Использование контраста является критическим элементом теории вариационного обучения. Очень эффективный эвристический принцип для того, чтобы чему-то научиться, состоит в том, чтобы изучить ряд вариантов конкретной темы. Применение эвристических методов и приемов открывает огромные потенциальные возможности для развития различных форм и уровней мышления, активизации познавательной деятельности учащихся.

Прямое воздействие как систематический педагогический метод, в котором педагог какое-то время ведет учащихся в тщательно построенном поэтапном уроке, имеет место во множестве социальных подходов к обучению. Классическим примером прямого воздействия является официальная лекция, которая остается одной из основ обучения студентов во всем мире. Но важно, чтобы лекции не стали единственным или доминирующим педагогическим подходом, иначе этот метод становится менее эффективным, не учитывающим потребности учащихся.

Роль учителя в этих случаях заключается в том, чтобы помочь не только в настоящем, но и в будущем обучении заблаговременно, предоставляя полезные и соответствующие возрасту определения, предназначенные для облегчения дальнейшего изложения темы, особенно, когда речь идет о преподавании сложных религиозных

идей для студентов, которым не хватает сильного богословского или религиозного опыта. Кроме того, многие колледжи и университеты могут предлагать курсы религии, которые необходимы для профессиональной аккредитации или для того, чтобы получить высшее образование. Студенты, обучающиеся на этих курсах, часто не имеют предварительной подготовки в богословии или религиозно-исследовательских исследованиях, и метод прямого воздействия для ввода ключевых концепций может быть оценен как эффективный.

Социальные и гуманитарные дисциплины должны включать в свои программы изучение вопросов религии. Мировая история особенно богата на религиозные ссылки, поэтому изучение вопросов религии в социальных дисциплинах – истории, литературе, искусстве и музыке – также может стать хорошо продуманной образовательной стратегией.

Поскольку религия играет огромную роль в истории человечества, изучение ее необходимо для понимания как отдельных народов, так и мира в целом. Опущение фактов, связанных с религией, может создать у учащихся ложное ощущение, что религиозная жизнь людей не имеет большого значения. Неправильное понимание даже базовых символов, практик и концептов различных религий сделает большую часть истории, литературы, искусства и современной жизни непонятной. Знание того, какую роль играли религии в прошлом и настоящем, дает кросс-культурное понимание окружающего мира, истории формирования обществ, демократических ценностей.

Междисциплинарность как методологический подход заключается в поддержке взаимодополняемости и интеграции человеческих знаний. Неспецифическая информация, относящаяся к другим дисциплинам, может быть оценена через религию и может также поддерживать выдвигаемые аргументы. Проблема заключается в том, чтобы соотнести содержание и цели таким образом, чтобы они не оскорбляли религиозные убеждения людей различных взглядов и убеждений.

Преподаватель, который прибегает к междисциплинарному обучению, может получить положительные результаты во многих отношениях:

- в направлении снижения напряженности и факторов конфликта в социальной среде;
- в устранении предвзятых идей, мифов и межэтнических и межконфессиональных споров путем изучения взаимного знания;

– в направлении развенчивания этнических и конфессиональных стереотипов посредством прямого, немедленного контакта со спецификой другого;

– в консолидации культуры прав человека.

Инновационные системы также стали неотъемлемой частью религиозного образования, и это не только цифровые технологии, но и образовательные программы, методы обучения, результаты обучения и другие компоненты, отличающиеся от традиционной системы.

Первый аспект – роль учеников. Обучение навыкам мышления требует, чтобы ученики работали совместно. Совместная работа подразумевает, что учащиеся участвуют в диалоге друг с другом, обмениваются идеями, концепциями, правильными/неправильными представлениями о теме и, таким образом, приходят к более глубокому пониманию темы, чем они способны сделать работая самостоятельно. Задача изучения какой-либо конкретной темы явно побуждает учеников работать совместно и вступать в диалог друг с другом как в небольших группах, так и в школьных дискуссиях. Обучение, таким образом, становится социальной деятельностью и учащиеся учатся через диалог.

Второй аспект касается роли учителя. Учитель контролирует учебные мероприятия, проводимые в небольших группах, и стимулирует процесс коллективных размышлений путем постановки дополнительных рефлексивных вопросов во время разбора сначала групповой деятельности, а также обсуждения в полном классе.

Очень важно, чтобы учитель обладал специальной подготовкой, был экспертом, который может поставить правильный вопрос для дальнейшего религиозного рассуждения. Таким образом, ученикам предлагается задуматься о своем способе обучения и о тех стратегиях, которые они используют при работе над конкретной задачей изучения, тем самым приобретая важные метакогнитивные знания.

Третий аспект касается содержания учебной задачи. Акцент делается не на изучении специфических особенностей, а на овладении мета-концепциями как когнитивными или познавательными инструментами, чтобы справиться с конкретной проблемой с научной религиозной точки зрения. В этом отношении эти понятия изучаются как «ситуативные знания», относящиеся к реалистичной ситуации. Это означает, что учащиеся в состоянии сделать более обоснованные суждения, основанные на научной религиозной мысли относительно этой и будущих

проблем, а также, что они приходят к более глубокому и дифференцированному пониманию их важности, если учебный контент представляется полезным и значимым для решения реальных проблем. Именно такой механизм анализа поможет в дальнейшем при столкновении с различными обстоятельствами, попытками влияния, пропаганды, вербовки со стороны представителей радикальных групп, манипуляторов социальных и религиозных организаций, пытающихся через различные методы внушения и убеждения привлечь к своей деятельности новых акторов и исполнителей. Поскольку оградить каждого молодого человека от общения с окружающим миром в принципе невозможно, критическое мышление, уверенность в своих взглядах на мир, умение логически рассуждать и вести диалог – вот те факторы, которые должны защитить молодежь от стороннего негативного влияния.

Кому учить? Ключевой фигурой в процессе формирования образовательной среды является педагог. Именно он должен раскрыть, поддержать и направить учебный потенциал учащихся для всестороннего социального взаимодействия, инициируя тот преобразующий процесс, в результате которого меняется видение учащимися себя и окружающего мира. И хотя учитель выступает в качестве наставника или гида, он работает в сотрудничестве с учеником как партнер, вступающий в диалог со студентами и достойно отвечающий на любые их вопросы. Роль преподавателя как инструктора не противоречит тому, что он создает пространство для рефлексивной практики в классе. Педагоги в сфере религиозного образования, помимо специальной профессиональной подготовки, должны обладать рядом компетенций и качеств, в том числе умением оставаться нейтральными в отношении к любым религиям, нейтральными внутри конкретных религий и занимать нейтральные позиции между религией и нерелигией.

Педагоги религиозных дисциплин должны придерживаться таких стратегий, которые признают возможность наличия предшествующих, часто ошибочных знаний и предубеждений студентов и обеспечивают их устранение. В этом состоит сложность и отличие сферы религиозного знания от всех других. Смысл здесь заключается в том, чтобы открыть диалог, включив новые перспективы, о которых студенты могут не знать. Хорошо сфокусированные аргументы могут стать сильным предварительным условием для дальнейшего процесса изучения. Проблему предшествующих знаний

и преубеждений можно решить, представив ряд различных точек зрения. Они должны открыть учащимся понимание того, что существуют разные способы описания определенного познавательного поля. И педагог может предоставить некоторые из них. Он выстраивает эту информацию таким образом, чтобы, дав студентам четкие и понятные аргументы, перейти затем к более сложным задачам обучения. Конечная цель такой стратегии обучения – активизация возможностей учащихся, предоставление им критического словаря и расширение критического видения, которые трудно приобрести самостоятельно.

Эффективность любой педагогической техники зависит от того, кем и как она используется. Именно поэтому особое внимание в Рамочной образовательной программе должен получить опыт использования существующих успешных и эффективных методов и приемов работы педагогов, инновационных практик, ресурсов, наряду с детальной проработкой системы формирования нравственности и морали, которые религиозное образование может продуцировать независимо от любой веры, и содействовать достижению высокого уровня согласованности в преподавании этих принципов. Мы полагаем, что Рамочная образовательная программа также должна дать учителям определенную свободу творчества, инициативы и поиска лучших способов вдохновить учащихся на позитивное и продуктивное стремление к познанию, которое может длиться всю жизнь.

Идея «образования для всех» или образования, адаптированного к индивидуальным потребностям, требует от учителя способности адаптироваться к разнообразию студентов. Он должен поддерживать и развивать их имеющиеся навыки, и мотивировать на достижение эффективных результатов и приобретение новых навыков, необходимых для формирования сбалансированной личности и для интеграции в общество морально-нравственных ценностей.

Все перечисленные компетенции и требования являются обязательными в отношении преподавателя религиозных и религиозно-научных дисциплин. Рамочная образовательная программа позволит объединить усилия всех педагогов, задействованных в системе религиозного образования, предоставляя им информационную, ресурсную, и даже моральную поддержку для успешной реализации тех масштабных задач и обязанностей, которые возлагает на них общество.

Заключение

Смысл и ценность предлагаемой в данной концепции единой национальной Рамочной программы религиозного образования состоят в том, чтобы выразить целенаправленность образовательного процесса, целостную педагогическую систему, где каждый элемент работает вместе с другими, продолжая и поддерживая друг друга.

1. Рамочная программа гарантирует право на обучение по различным программам религиозного образования для всех учащихся, независимо от социального происхождения, культуры, расы, религии, пола, различий в способностях и инвалидности. Это право необходимо для самореализации и развития активных и ответственных граждан.

2. Рамочная программа устанавливает стандарты соответственно уровням обучения и достижения, которые могут быть оценены учащимися, родителями, учителями, работодателями и общественностью.

3. Рамочная программа религиозного образования способствует преемственности при переходе с одного учебного этапа на другой, становится основой для дальнейшего изучения и обучения на протяжении всей жизни.

4. Рамочная программа, наряду с концепцией религиозного образования, содействует общественному пониманию значимости религиозной грамотности, привлечению и повышению общественного внимания и уверенности в работе всех задействованных сторон.

Задачи предлагаемой Рамочной программы религиозного образования:

- определить формы и уровни религиозного образования, актуального для условий нашей страны;

- собрать и систематизировать все существующие учебные ресурсы – программы, планы, учебно-методические издания – в едином центре для координации и разработки мероприятий дальнейшей работы в направлении совершенствования системы религиозного образования;

- разработать и внедрить систему оценки качества и эффективности учебных программ системы религиозного образования;

- выявить проблемы, существующие в сфере функционирования системы религиозного образования, и найти их решения на основе сотрудничества с группами экспертов, специалистов, учителей, родителей и всех заинтересованных лиц.

Рамочная программа религиозного образования может стать основой для согласования и

приведения в соответствии с учебными планами, для определения стратегических целей и анализа результатов, изменения конкретного контента и для отражения местных обстоятельств в случае необходимости.

Структура Рамочной программы, объединяющая в себе все образовательные программы профессионального и религиозно-педагогического направлений, должна быть достаточно прочной, чтобы определять и защищать знания, навыки и понимание, которые являются правом каждого учащегося. В то же время она должна быть достаточно гибкой, чтобы предоставить составителям учебных программ широкую сферу охвата и творчества для расширения преподавания и обучения в религиозном образовании.

Детальная разработка Рамочной программы национальной системы религиозного образования, отражающая элементы, части этой новой организационной структуры, где показаны ее звенья, уровни, названы все субъекты управления и исполнения, связи и отношения между ними, перечень функций всех лиц и коллективных субъектов, связанных с тем или иным участком

деятельности, информационные и материальные ресурсы, привлекаемые для ее функционирования, может быть осуществлена группой экспертов, состоящей из работников образования, исследователей, представителей общественных, религиозных и гражданских организаций, представителей родительской общественности и средств массовой информации.

Любая разработанная концепция открыта для обсуждения и критики, так как она является лишь очередным этапом в движении к более совершенной и современной образовательной системе, вставшей на путь инновационного развития. Предлагаемая нами концепция, являющаяся частью деятельности, направленной на развитие и совершенствование религиозного образования в Казахстане, выступает как элемент социальной технологии и представляет собой комплекс принципов и подходов, направленных в конечном счете на достижение социально полезной цели – обеспечение эффективного взаимодействия и реализации интересов всех социальных групп образовательного процесса и казахстанского общества в целом.

Литература

- 1 Об образовании. Закон РК от 27 июля 2007 г. // Мегapolis. – 2007. – 27 июля.
- 2 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы // САПП Республики Казахстан. – 2008. – № 32. – С. 333.
- 3 Концепция государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2017-2020 годы: [Электрон. ресурс]. – 2017. – URL: www.din.gov.kz/details/ndownload.html (дата обращения: 17.10.2017.)
- 4 Common trends and challenges for the 21st century: [Электрон. ресурс]. – 2013. – URL: http://www.nef-europe.org/wp-content/uploads/2013/03/Teaching-about-religion_NEF-RelDem-RELIGION-EDUCATION-Final.pdf.html (дата обращения: 15.10.2017.)
- 5 Алматинская духовная семинария: [Электрон. ресурс]. – 2017. – URL: <https://mitropolia.kz/ru/info/aedu/aedu.html> (дата обращения: 17.10.2017.)
- 6 Идти в ногу со временем. Интервью председателя ДУМК, Верховного муфтия Ержан кажы Малгажыулы: [Электрон. ресурс]. – 2017. – URL: <http://www.kazpravda.kz/articles/view/idi-v-nogu-so-vremenem2/?print=yes.html> (дата обращения: 17.10.2017.)
- 7 Richard Michael Rymarz. Direct instruction as a pedagogical tool in religious education // British Journal of Religious Education. – 2013. – Vol. 35, No. 3. – P. 326–341.

References

- 1 Ob obrazovanii [About education]. Law of the Republic of Kazakhstan of July 27, 2007 // Megapolis. – 2007. – 27 July.
- 2 Gosudarstvennaya programma razvitiya obrazovaniya Respubliki Kazakhstan na 2011-2020 gody [State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020] // SAPB of the Republic of Kazakhstan. – 2008. – No. 32. – С. 333.
- 3 Kontseptsiya gosudarstvennoy politiki v religioznoy sfere Respubliki Kazakhstan na 2017-2020 gody [The concept of state policy in the religious sphere of the Republic of Kazakhstan for 2017-2020]: [Electron. resource]. – 2017. – URL: www.din.gov.kz/details/ndownload.html (date of circulation: 17.10.2017.)
- 4 Common trends and challenges for the 21st century: [Electron. resource]. – 2013. – URL: http://www.nef-europe.org/wp-content/uploads/2013/03/Teaching-about-religion_NEF-RelDem-RELIGION-EDUCATION-Final.pdf.html (date of circulation: 15.10.2017.)

5 Almatinskaya dukhovnaya seminariya [Almaty theological seminary]: [Electron. resource]. – 2017. – URL: <https://mitropolia.kz/en/info/aedu/aedu.html> (date of circulation: 17.10.2017.)

6 Idti v nogu so vremenem. Interv'yu predsedatelya DUMK, Verkhovnogo muftiya Yerzhan kazhy Malgazyuly [Go with the times. Interview of the chairman of the SAMK, Supreme Mufti Yerzhan kazhi Malgazyuly]: [Electron. resource]. – 2017. – URL: <http://www.kazpravda.kz/articles/view/idti-v-nogu-so-vremenem2/?print=yes.html> (date of circulation: 17.10.2017.)

7 Richard Michael Rymarz. Direct instruction as a pedagogical tool in religious education. *British Journal of Religious Education*. - 2013. - Vol. 35, No. 3. - P. 326-341.

Сағымбек М., Арзыкулов А.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
e-mail: ajkenamanjol@mail.ru

**ҚЫТАЙДАҒЫ МОДЕРНИЗАЦИЯ ҮДЕРІСІНДЕГІ
ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТТІҢ ОРНЫ**

Мақалада авторлар жаңа замандағы Қытай билеушілерінің дәстүрлі мәдениетке деген қатынастарын саралайды, сондай-ақ оны елді модернизациялау үдерісіндегі әртүрлі саяси күштердің бағалауын талдайды. Яғни модернизация үдерісі жүре бастаған ХІХ ғасырдың соңынан бері осы уақытқа дейінгі модернизация үдерісіндегі дәстүрлі мәдениеттің жағдайы сипатталады. Авторлар дәстүрлі мәдениет Қытайдың бұрынғы коммунистік лидерлері тарапынан сынға ұшыраса да, қазіргі уақытта халықтың ҚКП саясатын қолдауы үшін пайдаланылып отырғандығын ашып көрсетеді. Дәстүрлі мәдениет бүгінде ұлттың бірегейлігін сақтаудың басты құралы және жаңа мәдениет құрудың негізін құрайды.

Түйін сөздер: дәстүрлі мәдениет, ұлттық бірегейлілік, конфуцийшілдік, модернизация.

Сағымбек М., Арзыкулов А.А.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: ajkenamanjol@mail.ru

Место традиционной культуры в процессе модернизации Китая

В статье авторы рассматривают отношение правителей Китая к традиционной культуре в новое время, также анализируются оценка различных политических течений на роль традиционной культуры в процессе модернизации Китая. Авторы отмечают, что если ранее коммунистические лидеры критиковали традиционные ценности, то сейчас их активно используют для обеспечения поддержки населением политики ККП.

Ключевые слова: традиционная культура, национальная идентичность, конфуцианство, модернизация.

Sagymbek M., Arzykulov A.A.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: ajkenamanjol@mail.ru

The place traditional cultures in the course of modernization of China

In article authors consider the attitude of governors of China towards traditional culture during modern times, are also analyzed assessment various political a current for a role of traditional culture in the course of modernization of China. Authors note that if earlier communistic leaders criticized traditional values, then now they are actively used for ensuring support by the population of policy of ККП.

Key words: traditional culture, national identity, Confucianism, modernization, Opportunities and prospects of the Economic belt of the Silk way.

Модернизация үдерісіндегі дәстүрлі мәдениеттің рөлін анықтауда заман талабына әрбір қоғамның өзіндік жауабы болатынын ескеруіміз қажет. Модернизация даму үшін қажетті бетбұрыстарды алып келетіні даусыз, бірақ ол мін-

детті түрде қалыптасқан әлеуметтік және саяси құрылымдарды, бекіген ұстанымдарды, дәстүрлі қалыпты бұзуы мүмкін, сондықтан да қарсылық пен дезинтегация туғызады. Оның нәтижелілігі қажетті бетбұрыстарды қоғамның өркениеттік

айрықшылығымен, ең алдымен оның ерекше институционалды және рухани құрылымдарының қызметін үйлестіре білуге байланысты. Шығыс елдеріндегі сәтті модернизация мысалын XIX ғасырдың ортасында-ақ Жапония көрсетті, ол жерде әлі күнге император билігі сақталған, ал қоғамның рухани негізі синтоизм болып табылады.

Қытайда да модернизация үдерісі XIX ғасырдың ортасында басталды, бірақ ҚХР құрылғанға дейінгі жүз жылға созылды және қазіргі ел басшыларының тұсында да жалғасуда. Қытай ғалымдары жаңа кезеңде үш кезеңді («шетелдік істерді үйрену үшін» қозғалыстан ҚХР құрылғанға дейінгі кезең) және тиісінше үш тұлғаны атап көрсетеді – Ли Хунчжан, Юань Шикай және Чан Кайши. Өткен ғасырдың 50-70 жылдары олардың барлығы реакционер және ұлттық құндылықтардың сатқындары саналды. Қазіргі уақытта бұл пікір түбегейлі өзгерді, олардың Қытайдағы модернизация үдерісіне оң ықпалдары ескерілуде. Ли Хунчжан мен Чжан Чжидун шетелдік істерді үйрену үшін қозғалыстың немесе XIX ғасырдың 60-90 жылдарындағы «өзін-өзі күшейту саясатының» жолбасшылары болды. Ли Хунчжан – циндік Қытайдың осы кезеңінің басты тұлғаларының бірі. Ли Хунчжанның кеңесшісі әрі сенімді өкілі, ірі шэньши, Сучжоулық ғалым Фэнь Гуйфэнь Ли Хунчжанның атынан императорға бірнеше меморандум дайындады, оның мазмұнында батыстық техникалық жаңашылдықтарды (бу кемелері мен атыс қарулары) алу туралы айтылады. Фэнь Гуйфэнь елде конфуцийлік тәртіпті күшейтуді жақтады, ал батыс ғылымынан тек Батыстың күшеюіне ықпал еткен заттарды қабылдау керек деп есептеді. Ол сондай-ақ мемлекеттік емтихандар жүйесін реттеуді, мектепте шет тілдері мен математиканы оқытуды ұсынды, қытайлықтардың шетелдіктерден моральдық-этикалық басымдылығын дәріптеді. Оның ойынша, Конфуций ілімі барлық білімдердің негізі болып табылады және де қазіргі уақытта тек батыс державаларына байлық пен әскери қуаттылыққа жетуге көмектескен техниканы ғана игеру қажет деп түсінді. Осыларды негізге ала отырып қарайтын болсақ, «қытайлық (яғни, конфуцийшілдік) ғылым негізгі болып табылады, ал батыстық тек қолданбалы сипатта» деген ұстаным жоғары қойылған (Доронин: 126). Және де осы ұстаным жаңа тарихтың бүкіл бойында Қытай билеушілерінің басты идеологиясына айналды, ол сондай-ақ қазіргі басшылыққа да ықпал етіп отыр, оның басты мәні – конфуцийшілдіктің басымдылығын

батыс мәдениетінің құндылықтарынан жоғары қою дегенді білдіреді.

Кейбір ғалымдардың пікірінше, Конфуций ілімі «...өзіне алдыңғы буындардың тәжірибесін сіңірген және көп жағынан қытай өркениетінің даму жолын алдыңғы ғасырларға айқындап тастаған» және де Конфуций «...дәстүрлі мәдениетті сақтау қажеттігі мен оның жалғастылығын қамтамасыз етуді табандылықпен атап өтеді» – дей келе, «...императорлық Қытайдың ресми мәдениеті ескіге бағытталған және кертартпа, жаңаруға қабілетсіз күш ретінде болды» деп атап өтеді. Дегенмен конфуцийшілдікті жаңа заманның жағдайларына бейімдеу үшін реформалау қадамдары XIX ғасырдың соңынан-ақ қолға алына бастады. Мысал ретінде Кан Ювэй және оның шәкірті Лян Цичаодың еңбектерін атап өтсек болады. Лян Цичао өзінің «Халықтың жаңаруы туралы ілім» трактатында ұлттық мемлекеттің құрылысы туралы бағдарлама ұсынды, ол бұл жерде еуропалық саяси идеяларды жаңарған конфуцийшілдік этикамен ұштастыруға тырысты.

Лян Цичаодың мәтіндерімен танысу, олардағы жаңа түсініктер мен теориялық шешімдерді сараптау Қытай-Батыс мәдени өзара әрекеттестігінің жалпы үдерісінің маңызды тұстарын қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Лян Цичао ұсынған жаңа ұғымдарды (мысалы, «гун дэ» – қоғамдық ізгілік және басқалары) қазіргі ҚХР мәдениеттанушылары мен педагогтары жас ұрпақты тәрбиелеуде пайдаланады. 1917-1919 жылдары Лян Цичао аньхойлық әскери-саяси топтың идеологы болды. Осы кезеңде ол Конфуцийді барлық елдер мен барлық уақыттардың ұлы философы деп жариялады, конфуций ілімінде еркіндік, теңдік және әділдік идеялары бар деп есептеді. «Конфуций қытай өркениетінің өкілі. Біздің еліміз екі мың жыл уақыт бойы тұтастығын сақтады және өмір сүріп келеді. Біз бұл үшін қоғамның көрінбейтін өзегі болып тұрған конфуцийшілдікке рақмет айтуымыз керек. Сондықтан да конфуцийшілдікті болашақта да қоғамдық тәрбиелеудің өзегі етіп пайдалануымыз қажет» (2, 209). Бұл шындыққа қазір ешкімнің таласы жоқ. Бірақ Лян Цичаодың конфуцийшілдіктің қытай қоғамындағы тұрақтандырушы рөлін атап өткенін және оны болашақ ұрпақ тәрбиелеу үшін пайдалануды айтқанын атап өтуіміз қажет. Қазіргі қытай тарихнамасында Лян Цичаодың Қытай мен батыс арасындағы арағайындық рөлі жоғары бағаланады. Ғалымдардың пікірінше: «...бұл ежелгі феодализм еліндегі буржуазиялық ағартушының алғашқы үні болды».

Қытайдың жаңа тарихы кезеңіндегі шешуші тұлғалардың бірі – Юань Шикай, цин империясындағы үкіметтік орындардағы Ли Хунчжанның ізбасары, сондай-ақ Қытай республикасының президенті. Қытай ғалымдары модернизация ісіндегі оның ең үлкен еңбегі – батыстық және жапондық үлгідегі заманауи армия жасақтау деп санайды. Юань Шикай сондай-ақ модернизацияның кезекті кезеңінің, цин сарайының XX ғасырдың басындағы «жаңа саясатының» жүргізушісі болды. Атап айтқанда, армия құрудан өзге, оның басшылығымен білім беру саласында реформа жүрді, шенеуніктік орынға ие болу үшін конфуцийлік канондарды білу бойынша емтихандар жүйесі алынып тасталды. Президент болуына орай халыққа үндеуінде Юань Шикай республиканың негізі конфуцийлік мораль деп жариялады, ол чжун (шын берілгендік), синь (адалдық), ду (тұрақтылық), цзин (құрмет) категорияларынан тұрды және де халық елдің бірінші азаматы ретінде президентке қатысты осыларды ұстануды талап етілді.

1928 жылдың соңында Қытайды өз билігінің астына біріктірген Чан Кайши, либералдар мен коммунистерді «қытай мәдениетінің мәңгі қасиеттерін» түсінбеді, оның басты принциптерін қытай экономикасы мен халық игілігі пайдасына қарай қабылдаудың орнына батыс өркениетінің үстірт аспектілерін көшірмеледі деп айыптады. Оның ойынша, бір жағынан, буржуазиялық либерализм, екінші жағынан, марксизм – халық игілігіне жетудегі Қытай ұлттық экономикасының сұраныстарына сай келмеуі былай тұрсын, қытай өркениетінің рухына қарама-қайшы келеді, ал бұл шетелдік теорияларды қолдаушылар мәдениет саласындағы империалистік басқыншылықты жеңілдете түседі. 1934 жылдың ақпанында Чан Кайши «жаңа өмір үшін қарекет» бастамасын көтерді, оның мақсаты дәстүрлі конфуцийшілдік моральдық құндылықтарды («ли» – салт жора, «и» – әділдік, «цянь» – кішіпейілдік, «чи» – арлылық, «сяо» – үлкендерді құрметтеу) қалпына келтіру арқылы Қытайды жаңарту мен нығайту (Виноградов: 211).

XX ғасырдың алғашқы жартысында елде ортодоксалды-марксистік, либералдық және дәстүрлі көзқарастар мен қоғамдық-саяси үрдістердің күресі жүрді, бұл әлеуметтік тұрақсыздыққа әкелді, экономикалық нәтижелерге жетуге кедергі келтірді. Сонымен бірге постконфуцийшілдік философияның өкілдері (Лян Шумин, Сюн Шили және т.б.) ғылым мен демократияның батыстық құндылықтарын конфуцийшілдік дәс-

түрлердің іргелі негіздерін сақтай отырып игеру мәселесімен айналысты.

ҚХР құрылғаннан кейін қытай басшылығы бастапқыда социалистік қоғам құру мақсатында кеңестік жасақтау моделін пайдаланды. Сонымен қатар Мао Цзэдун марксизмді қытайландыру туралы жариялады және көп кешікпей өз тәжірибелерін бастап кетті, олардың барлығы жаппай күйреумен аяқталды. Оның «стильді түзеу» саяси науқанынан Конфуцийдің мемлекет пен қоғамды басқарудың басты ережелерінің бірі – «есімдерді түзеудің» ықпалын байқауға болады, ал «Линь Бяо мен Конфуцийді сынау» науқанында екеуі де жағымсыз кейіпкерлер ретінде көрсетілді.

Дэн Сяопин нарықтық реформалар мен «қытайлық ерекшелігі бар социализмді» құрудың бастамашысы болды, алайда оның қытай қоғамындағы баюға шақырған үндеуінің нәтижесінде заңдар мен адамгершілік арасына сызат түсті. Мысалы, 1995 жылы ақпанда «Чжунго вэньхуа бао» газетінде, көпшіліктің ашықтық пен нарық жағдайында мораль аясындағы жағымсыз құбылыстарды, жемқорлықтың кең етек алуын және сол сияқтыларды батыстық мәдениеттің енуімен және дәстүрлі этникалық түсініктердің құлдырауымен байланыстыратыны жайлы айтылады. Осылайша жаңа ағым пайда болды, мақсаты – дәстүрлі мәдениетті жандандыру және ұлттық рухты көтеру. Оның ережелері ата-бабаларды ұмытпауды, адамдардың моральдық және әлеуметтік келбетін жетілдіруді талап етеді.

XX ғасырдың 90-жылдары «сяокан» қоғамын құру туралы ұран тасталды, ол дәстүрлі конфуцийшілдік мәдениеттің түсінігі болып табылады. Ғалымдар оған мынадай түсінік береді: «...берік, этикалық айқындалған әлеуметтік тәртіпке сүйенетін, орташа қоғамдық дәулетке» жету. XX ғасырдың соңында ҚХР саясатының айрықшылығын жаңа ұлттық мәдениет құрумен байланысты «И во вэй чжу вэй во со юн» («өзіңдікі – басты, өз игілігің үшін пайдалан») ұстанымын білдірді.

Қытай мәдениеттанушыларының пікірінше, жаңа мәдениетті құру барысында оның үш ұлы дәстүрлі (конфуцийлік) идеясын сақтау қажет: ізгілік, адалдық, орта-бейтараптық, міне осыларды қытай мәдениеті адамзатқа береді. Алғашқысы – бұл ішкі және сыртқының сай келуі, ол эго үйлесімділігін («өзін-өзі кемелдендіру») құрайды. Екіншісі – қоғамдағы үйлесімділікке алып келетін адамдар арасындағы сәйкестік («мемлекеттік басқару»), «Аспан астындағы» бейбітшілік. Үшіншісі – табиғат пен адамның

сай келуі, бұл ақыр соңында ғарыштық үйлесімділікті туғызады, оның ортасында үнемі өзіндік мәні және үйлесімділікке ықпал ету мақсатындағы адам болады. Міне осы үйлесімділік мәдениеті мүлдем айрықша, әсіресе күнделікті бақталастық пен күрестің батыстық материалдық мәдениетіне мүлдем ұқсамайды.

Бүгінде қытай авторлары бұрын қытайлық дәстүрлі мәдениетке бұрыс көзқарас болғанын, оны модернизация жолына кедергі санағандарын мойындап отыр. «Біз ұлттық мәдени дәстүрлерді біртіндеп жоюға, тап берулерге, мысқылдауға ұшыраттық, оларға қарсы кең көлемді науқандар ұйымдастырдық... осылайша қытайлық дәстүрлі мәдениет қорларына орасан зиян келтірілді... қоғамдық сана мен мәдениет құрылысында жалпы адамдық сипаты бар көптеген рухани құндылықтар әртүрлі дәрежеде жойылып кетті» (Королев: 27). Сондықтан да қытай басшылығы «социалистік рухани өркениетті» құру туралы міндет қойды. Бұл жерде дәстүрлі мәдениет батыс мәдениетінің, буржуазиялық либерализмнің зиянды ықпалына қарсы тұруға көтерілді.

2000 жылы Цзянь Цзэминь «мемлекетті мораль көмегімен басқару» (и дэ чжи го) ұранын көтерді, кейіннен ол талай рет «социалистік идеологиялық және моральдық құрылысты күшейту» туралы атап өтті. 2001 жылы қыркүйекте ҚКП Орталық комитеті «Азаматтық этиканы құру бағдарламасын» шығарды, онда қоғамда насихаттауға қажетті басты моральдық қағидаттар тұжырымдалған.

ҚКП-ның он алтыншы шақырылымының 6-пленумында және XVII съезде үйлесімді социалистік қоғамның мәдениетін қалыптастыру мақсаты қойылды. Бұл мақсатты алға қою «марксизмді қытайландырудың» маңызды нәтижесі, «марксизмнің идеялық ұстанымы болып табылатын реалистік қарастыруды қытайлық дәстүрлі мәдениетпен органикалық сәйкестендірудің өнімі» екендігі атап өтілді.

Енді қытай идеологтарының нұсқауларында адамгершілік құндылықтары алға шығып, экономикалық детерминизмді артқа ығыстырды. Баспасөз беттерінде бүгінде Қытай қоғамында адамгершілік көздерінің өзінің мүлдем жетіспейтіндігі туралы айтылады. «Адамгершілік негіздерді партияда да, жалпы қоғамда да қалпына келтіру үйлесімді жоғарғы адамгершілікті қоғам құруға шақыру қажеттілігін тудырып отыр, мұны ҚКП билігіндегі Қытайдағы заманауи ұлттық идея ретінде көтеру қажет».

Конфуций мемлекет басында тек қана жоғарғы моральдық ұстанымдары бар адамдар

тұруы керек деп есептеген (оның ізгілікті билеушіге Аспан мандаты туралы туралы тұжырымнамасының мәні) және «...билікке ие немесе өздерін соған дайындаған адамдарды ізгілік пен риясыздыққа тәрбиелеуге бар күшін салу қажет». Зияткерлік талпыныстардың қоғамды басқаруға тиісті топтардың ортасына жинақталуы, осы басқару қызметтеріне үміткерлерді дәстүрлі қытай мәдениетін басты ұстаушыларға айналдырды, бұл қытай өркениетін басқалардан ерекшелендіріп тұрады. Қазіргі қытай басшылығы да Конфуций идеяларын ұстануға және өзін-өзі жетілдірумен айналысуға шешім қабылдаған секілді.

Конфуцийлік әлеуметтік идеал – «бекзат ер» (цзюнь-цзы) ізгілік көздерінің – адамгершіліктің, адалдықтың, ұждандылықтың, парыздың қалпына келуінің үлгісі болуы тиіс. Конфуций бойынша адамгершіліктің үлгісі ретінде мына сөздері куә: «Өзіңе тілемейтінді өзгеге де жасама», «Әңгімелесуге тұратын адаммен сөйлеспеу – адамды жоғалту, ал сұхбаттасуға тұрмайтын адаммен пікірлесу – сөзді жоғалту. Кемеңгер адамды да, сөзді де жоғалтпайды» (Каретина: 141-148). Конфуций сондай-ақ менеджментте де, іскерлік этикада да көп үйрете алады. Мұнда да адалдық, парасаттылық қажет, ал Конфуций бойынша өз парызын атқаруды заманауи кәсіпкерлер талантты мамандарды тәрбиелеу мен көтермелеуден бастап, кәсіпорынның гүлденуін қамтамасыз ету деп санаулары қажет.

Үйлесімді социалистік қоғамның идеологиясына конфуцийлік ізгіліктік құндылықтардан өзге, Қытайдың дәстүрлі діндері – даосизм мен буддизмнің кейбір құндылықтары да еніп отыр. Даосизм мәдениетіне табиғатпен үйлесімділік және етене болу тән, буддизм бүкіл тіршілік иесіне көңіл бөлуге, жердегі бүкіл заттарға қамқор болуға тәрбиелейді.

Теория мен тәжірибеде ізгілік пен адамгершілікті саясатпен біріктіретін адамгершілікпен басқару тұжырымдамасы, «...тек конфуцийлік идеологиямен ғана емес, сондай-ақ моизм идеологиясымен, тікелей Мо-цзының (б.д.д. V ғ.) он ұстанымымен негізделе түседі: жалпыға ортақ сүйіспеншілік және өзара пайда», «әлді әлсізге көмектеседі», «әділдік және қоғамға пайда» және т.б. Бұл принциптер шығыстық саяси жүйелердің және демократияның шығыстық үлгісінің ішкі логикасын түсінуге көмектеседі. Дәстүрлі мәдениеттен модернизацияланған бірқатар түсініктердің: чжэнчжи (дұрыс басқару), дэ чжи (ізгілікті саясат), үйлесімді қоғамның синонимі ретіндегі датун (ұлы бірігу), сяокан (бастапқы игілік қоғамы), даодэ (ізгілік жолы) және

басқаларының пайда болуы дәстүр мен қазіргі заманның диалектикалық өзара байланыстылығы идеясын дәлелдей түседі.

Қазіргі уақытта қытай реформаторлары шексіз көлемде жүзеге асырып жатқан қытай мәдениетінің түсінік аппаратын қайта түсіндіру, олардың өркениеттік құндылықтарды сақтап қалуға және оларды заманауи қоғамның жағдайларына бейімдеуге талпыныстарын дәлелдей түседі. «Көнені қазіргі заманға қызмет жасату» (и гу вэй цзинь юн) бағыты белсенді жүргізілуде. Осылайша мәдени дәстүрлердің жалғастылығы қамтамасыз етіледі және де бұл үдеріске айрықша тұрақтылықты оған мемлекеттің тұрақты араласуы береді. Қытайлық үлгідегі демократияның даму формуласын былай беруге болады: «мәндік демократия» (шичжи миньчжу) – «жүйелік демократия» (чжиду миньчжу) – «адамгершіліктерінің, немесе жоғарғы моральды адамдардың билігі» (сяньжэнь чжэнчжи) (Под ред. Алдабек: 215). Оның өзгешелігін конфуцийлік мұраның үшіншісі білдіріп тұр.

Дәстүрлі мәдениет қытай бірегейлігінің өзегі деуге болады. «Ұлы әрі ежелгі қытай өркениетіне жататындық сезімдері қытайлықтардың басым бөлігінің өзін-өзі құрметтеуі мен бірегейлінің шарты болып табылады. Қытай мәдениетінің басқа мәдениеттермен қарым-қатынасындағы бейімделгіштігінің жоғарғы

деңгейі, оның өзін-өзі жаңартуға қабілеттілігі көп жағынан Қытайда Конфуций заманынан бері адамның білім алуға және өзін-өзі жетілдіруге қабілеттілігі өркениеттіліктің және ождандық өзін-өзі бағалауының басты критерийі ретінде қарастырылып келгендігімен байланысты». Қытайлық үлгідегі модернизация тәжірибесі батыстық емес қоғамдарда капитализмнің өзіндік үлгілерін жасап шығуға талпыныстарын көрсетеді және модернизация барысында дәстүрлердің маңыздылығын дәлелдей түседі. «Қоғамның базалық өркениеттік негіздеріне адалдық оның бірегейлігін сақтауға мүмкіндік береді, халық үшін шұғыл өзгерістердің қиындықтарын жұмсартады, ал жинақталған тарихи тәжірибені пайдалану билік үшін модернизация жүргізуді жеңілдетеді».

Осылайша, Қытайдың әртүрлі саяси күштерінің модернизация үдерісі бойындағы дәстүрлі мәдениетке деген қатынастарын саралай келе, бастапқы кезеңінде оның қайта құрулардың негізіне алынғандығынан мәдени төңкеріс кезінде толықтай жоққа шығарылғандығын көруге болады. XX ғасырдың соңынан бастап, қытай басшылығы дәстүрлі мәдениет құндылықтарын тұрғындардың ҚКП бағытын қолдауды қамтамасыз ететін қосымша күш ретінде және жаңа мәдениет жасауда негіз ретінде пайдалана бастады.

Әдебиеттер

- 1 Доронин Б.Г. Китайская цивилизация: проблемы преемственности. – М.: ИДВ РАН, 2008. 126 с.
- 2 Традиционная культура Китая и межкультурное взаимодействие. – Чита: Чит.ГТУ, 1998. 209 с.
- 3 Виноградов А.В. Китайская модель модернизации. – М.: «Памятники исторической мысли», 2003. – 211 с.
- 4 Королев А.Н. Стратегия модернизации Китая на новом этапе развития. – М.: ИДВ РАН, 2008. – 27 с.
- 5 Каретина Г.С. Традиционная культура и процесс модернизации в Китае // «Россия и АТР». – 2009. – №4. – С. 141-148.
- 6 Модернизация Китая и Казахстан / под ред. Н.А. Алдабек. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 215 с.

References

- 1 Doronin B.G. Kitayskaya tsivilizatsiya: problem preemstvennsty. M.: IDV RAN. 2008. 126-b.
- 2 Traditsionnaya kultura Kitaya I mezhkulturnoye vzaimodeistvie. Chita: Chit.GTU, 1998. 209-b.
- 3 Vinogradov A.V. Kitayskaya model modernizatsii. M.: «Pamyatniki istoricheskoy mysli, 2003. 211-b.
- 4 Korolev A.N. Strategya modernizatsii Kitaya na novom etape razvitya. M.: IDV RAN. 2008. 27-b.
- 5 Karetina G.S. Traditsionnaya kultura I protses modernizatsii v Kitaye. «Rossya i ATR», 2009, №4. 141-148 b.
- 6 Modernizatsiya Kitaya i Kazakstana. Pod red. Aldabek N.A. – Almaty: Kazak universiteni, 2014. 215-b.

Таирова Д.Н.

магистр гуманитарных наук,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы,
e-mail: dilka_s@mail.ru

СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И ИНДИИ В СФЕРЕ НАУКИ

В статье рассматриваются пути развития науки двух стран – Казахстана и Индии в контексте взаимовыгодного сотрудничества. Анализируются основные области развития науки а также их выгодное использование для противоположной стороны. Две страны – Индия и Казахстан, движущиеся на разных уровнях развития, находят точки соприкосновения и выгодное использование имеющихся ресурсов.

Ключевые слова: Казахстан и Индия, наука, сотрудничество в сфере науки.

Tairova D.N.

Master of Arts, teacher
Kazakh National University named after Al-Farabi, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: dilka_s@mail.ru

Cooperation of Kazakhstan and India in the Field of Science

This article examines the ways of development of science of the two countries in the context of mutually beneficial cooperation between Kazakhstan and India in the field of science. The main areas of science development and their beneficial use for the opposite side are analyzed. Two countries India and Kazakhstan, which are at different levels of development, find common ground and profitable use of available resources.

Key words: Kazakhstan and India, science, cooperation in the field of science.

Таирова Д.Н.

магистрант, мұғалім,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: dilka_s@mail.ru

Қазақстан мен Үндістанның ғылым саласындағы ынтымақтастығы

Бұл мақалада ғылым саласындағы Қазақстан мен Үндістан арасындағы өзара тиімді ынтымақтастық аясындағы екі елдің ғылымының даму жолдары қарастырылады. Ғылымды дамытудың негізгі бағыттары және олардың кері бағытта қолданылуы талданады. Үндістан мен Қазақстан екі елдің дамуы әртүрлі деңгейде, қолда бар ресурстарды жалпы және тиімді пайдалануды табады.

Түйін сөздер: Қазақстан мен Үндістан, ғылым, ғылым саласындағы ынтымақтастық.

Индию можно считать центром образования, так как еще с древнейших времён именно Индия была страной, откуда к нам пришли тригонометрия, алгебра и базовая концепция калькуляции, древняя игра шахматы, астрономия и некоторые азы химии, медицина (весьма хорошо была развита хирургия). Современная система образования сформировалась в Индии после обретения независимости в 1947 году.

Наследием долговременной британской колониальной власти были колоссальные социально-экономические проблемы, по твердому и верному убеждению первого премьер-министра страны Джавахарлала Неру, выход из этой проблемы был один – наука.

В период его пребывания у власти с 1947 по 1964 годы были открыты 25 исследовательских институтов под эгидой Совета по научным и

промышленным исследованиям, десятки центров и лабораторий при Индийском совете по сельскохозяйственным исследованиям и Индийском совете медицинских исследований. Была создана Организация по исследованиям и развитию оборонного комплекса, под руководством которой начали функционировать различные центры по исследованиям в сфере аэронавтики, электроники и вооружений. В 1948 г. был принят Закон об атомной энергетике, а в 1954 г. было решено образовать Организацию атомных исследований имени Бхабхи), которая стала функционировать в 1957 г. Были быстро созданы 5 индийских технологических институтов в Кхарагпуре, Бомбее, Дели, Канпуре и Мадрасе. В стране появились сельскохозяйственные институты (Rajagopalan 1969: 64). В 1962 г. был образован Индийский национальный комитет космических исследований, и уже в ноябре 1963 г. была запущена первая индийская звуковая сигнальная ракета.

На годы пребывания Индиры Ганди у власти пришлось многие важнейшие события. Так, в мае 1974 г. Индия осуществила в военных целях взрыв ядерного устройства в Покхране, штат Раджастан (еще в 1964 г. премьер-министр Индии Лал Бахадур Шастри дал указание начать осуществление ядерной программы). Данный эксперимент был официально заявлен индийским правительством как эксперимент в мирных целях. Индийские ученые хотели испытать также и водородную бомбу. Индира Ганди отказалась от данного шага, поскольку подобное испытание никак не могло осуществляться в мирных целях. В апреле 1975 г. был запущен первый индийский спутник – «Ариабхата» (Индийская организация космических исследований стала функционировать в 1969 г., а Департамент по исследованию космоса – в 1972 г.). Значительно расширилась сеть сельскохозяйственных университетов, сыгравших крайне важную роль в успешном осуществлении «зеленой революции» в Индии, которая позволила наконец обеспечить продовольственный минимум для индийского народа. В 1982 г. завершилось создание общеиндийской телевизионной сети. В июле 1981 г. по специальной инициативе Индиры Ганди был создан Департамент океанических исследований. В том же году появилась Программа антарктических исследований (Indian Government : Publications Division: 779).

После прихода к власти внука Джавахарлала Неру Раджива Ганди в 1984 г. в научно- техноло-

гической сфере упор был перенесен с науки на технологии. В результате Индия добилась значительных успехов в развитии высокотехнологических сфер, но ее место в мировой науке понизилось. В 1995 г. страна оказалась на тринадцатом месте, которое она сохранила в 2006 году (URL: <http://in-cites.com/research/2006>). Здесь уместно выделить колоссальный скачок, который страна осуществила в сфере информационных технологий. Если в 1990–1991 финансовых годах валовая стоимость программного обеспечения (ПО) и сопутствующих услуг (СУ) составила 50 млн долларов [7], то в 2003–2004 финансовых годах – почти 15 млрд долларов, а в 2010–2011 финансовых годах – почти 90 млрд долларов (Rekhi S.: p. 123). Был выбран экспортоориентированный путь, и экспорт программного обеспечения составил 480 млн долларов в 1995 г. (Ministry of Human Resource Development. Annual Report: p. 3), 4,2 млрд долларов – в 2002 г. (Human Development Report: p. 267), 31,3 – в 2006-2007 фин. г. (Ministry of Human Resource Development. Annual Report: p. 3), 50 – в 2009-2010 фин. г. и 59 млрд долларов – в 2010-2011 фин. г. (Nayar A.: p. 25). По этому показателю Индия занимает второе место в мире после США. Доля программного обеспечения в общем экспорте Индии составила 20% в 2011 г., а в валовом внутреннем продукте Индии доля сектора составляла в 1999-2000 фин. г. 1,2%, в 2006-2007 фин. г. – 5,4% (Human Development Report: p. 265-267), а в 2010-2011 фин. г. – 6,4% (Cyranoski D.: p. 279).

Следует также отметить что в сфере информационных технологий очень резко выросла занятость. Если в 1999-2000 фин. г. здесь работали 284 тыс. человек, то в 2006 г. – 1630 тыс., в 2007 г. – почти 2 млн (Nayar A.: p 25), а в 2011 г. – 2,5 млн (косвенным образом с сектором было связано еще 9 млн рабочих мест) [16].

Что касается Казахстана, то здесь зарождение науки началось в начале XX века, когда были созданы Уральская ветеринарная станция (1897), Красноводопадская семеноводческая станция (1909), Уральская опытная сельскохозяйственная станция (1914), Алма-Атинский санитарно-бактериологический институт (1925). К 1940-м гг. в республике работали 12 вузов, 11 научно-исследовательских и проектно-технологических организаций, 2 проектных института, 2 сельскохозяйственные опытные станции, 6 заводских научно-исследовательских и конструкторских подразделений, ботанический сад и зоологический парк в Алма-Ате. Эти научно-исследовательские организации в

основном решали вопросы развития сельского хозяйства и здравоохранения. В 1932 г. была создана казахстанская база Академии наук СССР, имевшая два сектора – зоологический и ботанический; в 1938 г. она была преобразована в Казахский филиал Академии наук СССР, в котором перед началом Великой Отечественной войны работали 100 научных сотрудников, в том числе 3 доктора и 14 кандидатов наук.

31 мая 1946 г. директивными органами республики было принято постановление «Об учреждении Академии наук Казахской ССР». Был утвержден первый состав Академии наук, в который вошли видные деятели науки, техники и культуры Казахстана, академики М.О. Ауэзов, А.Б. Бектуров, И.Г. Галузо, М.И. Горяев, А.К. Жубанов, Н.Г. Кассин, С.К. Кенесбаев, Н.В. Павлов, М.П. Русаков, К.И. Сатпаев, Н.Т. Сауранбаев, Г.А. Тихов, В.Г. Фесенков, С.В. Юшков.

Первым президентом Академии наук Казахстана был избран К.И. Сатпаев, который в этом же году стал действительным членом Академии наук СССР. В период до 1980-х г. развитие экономики в Казахстане имело более высокие темпы, чем в целом по СССР. Этот процесс сопровождался и интенсивным научно-техническим прогрессом. К началу 80-х г. в Казахстане имелось 140 научных учреждений, в которых работали 21,1 тыс. человек. Основные научные силы были сосредоточены в Академии наук – 31 научное учреждение, из них 24 научно-исследовательских института. Ученые Академии наук вели исследования практически по всем важнейшим направлениям науки и экономики. В 90-е гг. в Казахстане насчитывалось 279 научных учреждений, в том числе филиалы и самостоятельные лаборатории НИИ и вузов союзного подчинения. Численность работников, занятых основной научно-технической деятельностью, составила 50,6 тыс. человек.

С обретением независимости в республике началось формирование новых подходов к развитию науки и управлению НТП в соответствии с задачами становления Казахстана как суверенного государства. Вопросы формирования самостоятельной научно-технической политики и системы управления наукой страны были положены в основу Закона РК «О науке и государственной научно-технической политике Республики Казахстан», принятого в январе 1992 года. В феврале было образовано Министерство науки и новых технологий. После ряда реорганизаций республиканским органом,

реализующим государственную научную и научно-техническую политику, стало Министерство образования и науки РК. В 1993 г. была принята Республиканская целевая научно-техническая программа «Развитие государственной системы научно-технической информации Республики Казахстан». В эти же годы был организован ряд национальных научных центров: по радиоэлектронике и связи, комплексной переработке минерального сырья, биотехнологии и Национальный ядерный центр. В 1992-1993 гг. были образованы структуры, определяющие научно-техническую политику суверенного Казахстана: по стандартизации, аттестации научных кадров, государственной регистрации научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ, депонированных рукописей и диссертаций, выдаче патентов (<http://www.kazportal.kz/nauka-v-kazahstane/>). При поддержке Министерства образования и науки в октябре 2011 года было подписано соглашение с научным подразделением Thomson Reuters на получение доступа к мультимедийной электронной научно-исследовательской платформе Web of Knowledge. С апреля 2012 года действует соглашение между «Национальный Центр научно-технической информации» и компанией Elsevier B.V. на получение доступа к полнотекстовой базе данных SciVerse® ScienceDirect (URL: <http://in-cites.com/research/2006>). С момента получения доступа к данным информационным ресурсам наблюдается увеличение публикационной активности отечественных авторов и исследователей. Если общее количество казахстанских публикаций в базе данных Web of Science (Thomson Reuters) в 2011 году составляло 380 статей, то уже в 2012-м – 648, а в 2013-м – 678. Еще больший скачок роста наблюдается в базе цитирования Scopus (Elsevier): в 2011 году – 536 статей, в 2012-м – 785, в 2013 году – 1 398 (URL: <http://in-cites.com/research/2006>). Что касается Индии, то страна по средней цитируемости работ занимала в 2006 г. лишь 119 место. Если в 1980 г. поток индийских публикаций в ведущих рецензируемых журналах составил 15 тыс., то в 2000-м он упал до 12 тыс. (URL: <http://in-cites.com/research/2006>).

Но относительные цифры показывают недостаточное развитие науки. Концентрация внимания на каких-то конкретных сферах позволяет азиатским гигантам добиваться впечатляющих успехов, но обеспечить всестороннее, равномерное развитие в сферах науки и высоких технологий в обозримом времени им не удается.

Ключевым фактором развития науки остается рост ассигнований на науку. Так, в Казахстане по сравнению с 2000 г. рост финансирования науки в 2005 г. увеличился в 5,8 раза (свыше 12,4 млрд. тенге), а к 2012 г. этот показатель возрос примерно в 25 раз (до 350 млрд. тенге ежегодно). На реализацию Программы развития науки Республики Казахстан на 2007–2012 гг. были направлены средства республиканского бюджета в сумме 43 386,2 млн. тенге, из них: на 1 этапе (в 2007–2009 гг.) – 24 133,7 млн. тенге, на 2 этапе (в 2010–2012 гг.) – 19 252,5 млн. тенге. В последующем расходы на науку в структуре республиканского бюджета будут составлять не менее 2–2,5% от ВВП, что сопоставимо с уровнем развитых стран (URL: <http://in-cites.com/research/2006>).

Таким образом, в целом в азиатских странах занимаются в первую очередь прикладными исследованиями, и они значительно уступают развитым странам и России в сфере фундаментальных исследований. Развитие информационных технологий в Индии показывает, что индийцы оказались очень сильны в прикладных исследованиях, но мало что могут создать в сфере фундаментальной науки.

Если результаты макроэкономических процессов вызывают в Азии определенное удовлетворение, то гораздо более неоднозначными являются политэкономические процессы. В послевоенный период начался очередной этап структурной перестройки экономики развитых стран, связанный с новым витком развития производительных сил, вызванных к жизни научно-технической революцией.

После обретения Казахстаном независимости Индия была одной из первых стран, установившей 23 февраля 1992 года дипломатические отношения. Так было заключено Соглашение между Республикой Казахстан и Республикой Индия о сотрудничестве в области торгово-экономических отношений, науки и технологии, Соглашение между Правительствами Республики о сотрудничестве в области культуры, искусства, образования, науки, средств массовой информации и спорта (г. Нью-Дели, 22 февраля 1992 г.).

В мае 1992 г. в городе Алматы открылось Посольство Республики Индия. При Посольстве Индии в г. Алматы был также открыт Индийский Культурный Центр (ИКЦ). Спустя год, в сентябре 1993-го, в Нью-Дели состоялось открытие Посольства Казахстана в Индии. В целом между Индией и Казахстаном отношения друж-

бы и взаимовыгодного сотрудничества прошли испытание временем. Плодотворные встречи на индийской и казахстанской земле продемонстрировали искренность намерений государств и народов расширять партнерство и открыли для него новые горизонты, комментирует индийская пресса. Итак, 13–14 августа 2001 г. в г. Дели состоялось третье заседание Совместного казахстанско-индийского подкомитета по научно-техническому сотрудничеству. По результатам данного заседания одобрено проведение 3 семинаров в каждой стране: 3 семинара – в Казахстане, по следующим темам: «Биотехнология», «Сельское хозяйство», «Металловедение»; 3 семинара – в Индии, по темам: «Информационные технологии», «Катализ», «Солнечная энергия». Подкомитетом также было рассмотрено и одобрено 17 новых совместных научно-исследовательских проектов, предложенных казахстанской и индийской сторонами для реализации в рамках новой Программы сотрудничества по научно-техническому сотрудничеству на период с 2001 по 2003 гг., а также продолжение 9 текущих проектов в области добычи цветных металлов и угля, минеральных ресурсов, металлургии цветных металлов, сельского хозяйства, неконвертируемых энергетических ресурсов.

Для осуществления вышеуказанных проектов намечено 15 обменных визитов из Индии в Казахстан и 15 визитов из Казахстана в Индию. Совместный подкомитет утвердил 5 ознакомительных визитов из каждой страны на один год. Достигнута договоренность о продлении программы обмена учеными, предложенной индийской стороной, – до пяти казахстанских ученых-специалистов для работы в индийских учреждениях на период с 4 до 12 месяцев каждый. 2 сентября 2009 г. в Дели состоялось подписание казахстанско-индийской межправительственной Программы сотрудничества в области науки и технологий на 2009–2011 гг., предусматривающей реализацию совместных научных проектов на таких приоритетных направлениях, как биотехнология, нанотехнология, космические исследования, информационные технологии, возобновляемые источники энергетики и нефтехимия (Бюлл. междунар. догов. Республики Казахстан. – 2003. N 10, с. 62).

Казахстан и Индия совместно определили индикативные области сотрудничества в сфере науки и технологий. Сферу обоюдных интересов представляют: Новые технологические материалы; Биотехнологии; Катализ;

Наука о земле; Энергетика (биоэнергетика, соляная фотоэлектрическая энергетика, соляная термальная и энергия ветра); Информатика; Переработка полезных ископаемых; Очистка нефти; Дистанционное зондирование; Телекоммуникации и компьютерные науки.

Определив области сотрудничества в сфере науки и образования, правительство Индии предоставило несколько государственных стипендиальных программ. Прежде всего это IТЕС, ICCR и программа изучения хинди.

IТЕС – это программа индийского технического и экономического сотрудничества (ИТЭС), была запущена Правительством Индии в 1964 г. для сотрудничества и обмена опытом с представителями 161 страны Азии, Африки, Восточной Европы (включая бывший СССР), Латинской Америки, Карибского бассейна и островов Тихого Океана. Россия является партнером по программе ИТЭС с 1992 г. За это время более 500 казахстанских граждан прошли различные курсы по программе ИТЭС (Indian Government: Publications Division, p. 779). Представителям стран-партнеров ИТЭС предоставляется возможность пройти обучение в 47 специальных учебных заведениях, в которых в течение года проводятся 280 курсов по следующим направлениям: бухгалтерский учет, аудит, банковское дело и финансы, управление, работа на компьютере, продвинутое средства вычислительной техники, информационные технологии, телекоммуникации, трудовые вопросы, развитие предпринимательства, развитие малого и среднего бизнеса, развитие сельских районов, английский язык, массовые коммуникации, планирование в области образования и управления, дизайн, фармацевтика, образование и исследования, текстильное дело, окружающая среда и возобновляемые источники энергии и т.д.

Важно обратить внимание на то, что индийское правительство полностью берет на себя все расходы на обучение по выбранной программе, авиаперелет из страны проживания в город, где находится выбранный институт, и обратно, студенческая виза, проживание: студенту предоставляется место в кампусе либо оплачивается проживание в отеле, стипендия, питание, учебно-ознакомительная поездка по главным достопримечательностям региона, обучающихся в Дели возят в Агру и Джайпур, студентов из Хайдерабада – в Бангалор и Майсор, пособие на книги, медицинская помощь.

ICCR – еще одна известная стипендиальная программа Индии, которую осуществляет Ин-

дийский Совет по культурным связям. ICCR предоставляет стипендии для обучения по программам высшей школы/аспирантуры (бакалавр, магистратура, докторантура) по всем дисциплинам в лучших университетах и институтах Индии, включая курсы по индийским танцам и музыке. Стипендия не предоставляется на обучение по медицинским специальностям. В отличие от IТЕС, ICCR – более длительная программа продолжительностью от 1 года обучения. Условия участия в программе ICCR:

Обучение проходит на английском языке, заявитель должен уверенно владеть им (письмо/чтение/разговорная речь). Правительство Индии выплачивает стипендию, покрывает расходы на обучение, проживание (предоставляется общежитие или выплачивается определенная сумма на аренду жилья) и медицинское обслуживание. Авиаперелет туда-обратно оплачивает сам участник.

По правилам ICCR, участник не может уехать домой, не окончив курс, в противном случае ему придется возместить все расходы. Но с разрешения института поездки во время каникул или в экстренной ситуации не возбраняются. Вышеуказанные программы, предоставленные правительством Индии, это уникальная возможность получить международный сертификат, испытать на себе опыт зарубежного образования, возможность овладения не только выбранной специальностью но и усовершенствовать навыки владения языками, английским или хинди, учитывая еще то, что все предоставляется безвозмездно.

Что же касается Казахстана то следует учитывать возрастающий интерес индийских студентов в получении высшего образования в Казахстане по медицинским, техническим специальностям. Однако, к сожалению, нет ни индийских, ни казахстанских государственных программ и правительственных грантов для обучения в нашей стране студентов из Индии. Казахстанская сторона выступает с предложением о включении Министерства развития человеческих ресурсов Республики Индия в состав совместного казахстанско-индийского подкомитета по научно-техническому сотрудничеству и переименованию данного подкомитета в Совместный казахстанско-индийский подкомитет по науке и образованию. Данное действие дало бы возможность большему укреплению взаимоотношений двух стран, и новую волну потока студентов.

В 2011 г. подписан Меморандум о взаимопонимании между Институтом востоковедения

и Индийским Советом по культурным отношениям (ICCR), в рамках которого предполагается создание при Институте Индийской кафедры. В этих целях в 2006 г. индийская компания НИТ и казахстанская группа «Lancaster Group» открыли в Алматы центр по обучению информационным технологиям и программному обеспечению. Подобные учреждения планируется создать и в ряде других городов республики. Кроме того, ранее компания НИТ открыла специальные курсы в Казахском национальном университете им. аль-Фараби (<http://www.indembastana.in/ieb.php?id=ICCR>). В октябре 2001 г. по инициативе Министерства образования и науки в г. Астане был открыт Технопарк – Центр по разработке и внедрению отечественных и зарубежных информационных технологий в системе образования. Он создан совместно Международным образовательным центром «БЛПМ» и индийской фирмой IBFI, оснащен современной компьютерной техникой, имеет лекционный зал и демонстрационное оборудование.

Министерством образования и науки РК, Международным образовательным центром «БЛПМ» и индийской фирмой IBFI в октябре 2001 г. подписан Меморандум о взаимодействии сторон в целях внедрения информационных технологий в систему школьного образования Республики Казахстан [21], на основании которого в 2001 г. проведено анкетирование школ городов Алматы, Караганды и Астаны и сделан анализ состояния информатизации среднего образования. В Министерстве образования и науки РК индийской компанией IBFI проведена презентация программы «Школьная информационная система».

Индийская сторона также предлагает продолжительную, окружную форму Интернет для обстоятельной информации, которая может быть использована учениками, родителями, учителями, администраторами и общественными группами. Данный проект позволит Министерству образования и науки РК модернизировать и стандартизировать уровни образования по всей стране в профессиональной и научной сферах.

11-14 февраля 2002 г. между Казахстаном и Индией был заключен Меморандум о военно-техническом сотрудничестве и Соглашение о сотрудничестве в области туризма. Заинтересованность государств выстраивать сотрудничество на долгосрочной основе в энергетической, атомной, электро-технической сферах определила Совместная декларация о стратегическом партнерстве между Республикой Казахстан

и Республикой Индия от 24 января 2009 г., подписанная в ходе официального визита Президента Казахстана Н.А. Назарбаева в Индию (Ministry of Science & Technology of India // <http://www.stic-dst.org>).

В июне 2015 года военную кафедру Казахского национального университета имени аль-Фараби посетил атташе по вопросам обороны посольства Республики Индия в Казахстане полковник Л. Лиддер и делегации Национального Кадетского Корпуса Республики Индия (НККРИ). В ходе визита был заключен Меморандум о сотрудничестве в области образования и науки между КазНУ и НКК Республики Индии, где предусмотрен взаимообмен студентами и кадетами КазНУ и НККРИ (<http://www.indembastana.in/ieb.php?id=ICCR>).

В мае 2005 г. Казахский национальный университет имени аль-Фараби и индийская компания НИТ, занимающаяся информационными технологиями, открыли в Алматы первое совместное обучающее предприятие. По информации Посла Индии в Казахстане А.К. Мукерджи, самый крупный индийский частный банк, чей уставный капитал оценивается в \$28 млрд, зарегистрировал в Алматы свой офис информационных технологий, который стал первым и пока единственным не только в Казахстане, но и во всем СНГ (Ministry of Science & Technology of India // <http://www.stic-dst.org>). В марте 2000 г. в Астане при Евразийском национальном университете имени Л. Гумилева был открыт Казахстанско-индийский центр передового опыта в области информационно-коммуникационных технологий. В ходе проведенных работ подготовлена проектная документация на установку в ЕНУ суперкомпьютера PARAM, базового и прикладного программного обеспечения для обучения студентов с использованием передовой вычислительной техники, проведения объемных научных вычислений в области физики, молекулярной биологии, сейсмологии, метеорологии и других наук (<http://www.indembastana.in/ieb.php?id=ICCR>).

Все расходы, включающие стоимость самого компьютера, его установку берет на себя дружественное государство. В Индии прошли полугодовую подготовку и были сертифицированы сотрудники ЕНУ, которые будут обеспечивать работу Центра, ввод которого в эксплуатацию намечен на май 2014 г.

Первая партия контейнеров с необходимой учебной литературой уже отправлена индийской стороной. В ходе переговоров

руководителей ЕНУ и CDAC было озвучено намерение индийской стороны также создать в ЕНУ опорный Центр межгосударственной сети дистанционного образования и телемедицины Казахстана, Индии и стран Центральной Азии, финансируемой индийским правительством.

Заключительным посещением стал Индийский технологический институт Дели. Делегацию Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева принял директор Индийского технологического института Дели профессор Р.К.

Шевгаонкар совместно с руководителями научно-образовательных центров и исследовательских институтов.

Таким образом, характеризуя второй этап развития сотрудничества Казахстана и Индии, и в целом рассматривая историю становления, формирования взаимовыгодного партнерства, а также всевозрастающую тенденцию расширения сфер взаимодействия в различных отраслях между странами на современном этапе, можно говорить о положительных перспективах сотрудничества в будущем.

Литература

- 1 Rajagopalan, T. S. (1969) The Directory of Scientific Research Institutions in India. Delhi: INSDOC, p. 64.
- 2 India 2006. (2006) New Delhi, Indian Government : Publications Division, p. 779.
- 3 URL: <http://in-cites.com/research/2006>
- 4 <http://www.naukakaz.kz/edu/nauka-in-kz>
- 5 Стерлигов И. Инновационный потенциал стран БРИК: Индия. URL:
- 6 http://www.strf.ru/client/news.aspx?ob_no=6034
- 7 <http://www.kazportal.kz/nauka-v-kazahstane/>
- 8 Rekhi S. (1995) Still Far from Ready // India Today (New Delhi), vol.10. no 21, p. 123.
- 9 Human Development Report (2010). The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. New York: Palgrave Macmillan, p. 204.
- 10 Human Development Report. (2007/2008), p. 267.
- 11 URL: <http://www.education.nic.in/higedu.htm>
- 12 Ministry of Human Resource Development, Gov. of India (2011) Department of School Education & Literacy and Higher Education. Annual Report. 2010-2011. New Delhi: Dolphin Printo Graphics, p. 3.
- 13 Nayar A. Developing world: educating India // Nature (London). 2011. No 472. p. 25.
- 14 Human Development Report. 2007/2008. p. 265-267.
- 15 Cyranoski D. Education: The PhD factory / D. Cyranoski, N. Gilbert, H. Ledford, A.Nayar, M. Yahia // Nature. April 2011. no 472. p. 279.
- 16 Nayar A. Developing world. p 25.
- 17 <http://www.minfin.gov.kz>.
- 18 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Республики Индия о сотрудничестве в области культуры, искусства, образования, науки, средств массовой информации и спорта. Нью-Дели, 22 февр. 1992 г. // Бюлл. междунар. догов. Республики Казахстан. – 2003. – N 10. – С. 62.
- 19 Индийские СМИ о сотрудничестве с Казахстаном // kazpravda.kz/archive/21_02_2002/p.html.
- 20 2 сентября 2009 г. в Дели состоялось подписание Программы сотрудничества в области науки и технологий на 2009–2011 гг. – МИД Республики Казахстан // <http://portal.mfa.kz>
- 21 International Cooperation Division Department of Science & Technology Ministry of Science & Technology of India // <http://www.stic-dst.org>
- 22 Сотрудничество между Республикой Казахстан и Республикой Индия в области образования // Новое поколение // np.kz/2004.
- 23 <http://www.kaznu.kz/ru/3/news/one/9910/>
- 24 <http://www.enu.kz/ru/info/novosti-enu/25325/>
- 25 <http://www.indembastana.in/ieb.php?id=ICCR>
- 26 Казахстанско-Индийские отношения: особенности и перспективы. – Посол Индии в РК Ашок Кумар Мукерджи // <http://www.inform.kz>

References

- 1 Rajagopalan, T. S. (1969) The Directory of Scientific Research Institutions in India. Delhi: INSDOC, p. 64.
- 2 India 2006. (2006) New Delhi, Indian Government : Publications Division, p. 779.
- 3 URL: <http://in-cites.com/research/2006>
- 4 <http://www.naukakaz.kz/edu/nauka-in-kz>
- 5 Sterligov I. Innovacionnyj potencial stran BRIK: Indija. URL:

- 6 http://www.strf.ru/client/news.aspx?ob_no=6034
- 7 <http://www.kazportal.kz/nauka-v-kazahstane/>
- 8 Rekhi S. (1995) Still Far from Ready // India Today (New Delhi), vol.10. no 21, p. 123.
- 9 Human Development Report (2010). The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. New York: Palgrave Macmillan, p. 204.
- 10 Human Development Report. (2007/2008), p. 267.
- 11 URL: <http://www.education.nic.in/higedu.htm>
- 12 Ministry of Human Resource Development, Gov. of India (2011) Department of School Education & Literacy and Higher Education. Annual Report. 2010-2011. New Delhi: Dolphin Printo Graphics, p. 3.
- 13 Nayar A. Developing world: educating India // Nature (London). 2011. No 472. p. 25.
- 14 Human Development Report. 2007/2008. p. 265-267.
- 15 Cyranoski D. Education: The PhD factory / D. Cyranoski, N. Gilbert, H. Ledford, A.Nayar, M. Yahia // Nature. April 2011. no 472. p. 279.
- 16 Nayar A. Developing world. p 25.
- 17 <http://www.minfin.gov.kz>.
- 18 Soglashenie mezhdru Pravitel'stvom Respubliki Kazahstan i Pravitel'stvom Respubliki Indija o sotrudnichestve v oblasti kul'tury, iskusstva, obrazovanija, nauki, sredstv massovoj informacii i sporta. N'ju-Deli, 22 fevr. 1992 g. // Bjull. mezhdunar. dogov. Respubliki Kazahstan. – 2003. – N 10. – S. 62.
- 19 Indijskie SMI o sotrudnichestve s Kazahstanom // kazpravda.kz/archive/21_02_2002/p.html.
- 20 2 sentjabrja 2009 g. v Deli sostojalos' podpisanie Programmy sotrudnichestva v oblasti nauki i tehnologij na 2009–2011 gg. – MID Respubliki Kazahstan // <http://portal.mfa.kz>
- 21 International Cooperation Division Department of Science & Technology Ministry of Science & Technology of India // <http://www.stic-dst.org>
- 22 Sotrudnichestvo mezhdru Respublikoj Kazahstan i Respublikoj Indija v oblasti obrazovanija // Novoe pokolenie // np.kz/2004.
- 23 <http://www.kaznu.kz/ru/3/news/one/9910/>
- 24 <http://www.enu.kz/ru/info/novosti-enu/25325/>
- 25 <http://www.indembastana.in/ieb.php?id=ICCR>
- 26 Kazahstansko-Indijskie otnoshenija: osobennosti i perspektivy. – Posol Indii v RK Ashok Kumar Mukerdzhi // <http://www.inform.kz>

2-бөлім
ФИЛОЛОГИЯ

Раздел 2
ФИЛОЛОГИЯ

Section 2
PHILOLOGY

¹Ахметбекова А.К., ²Коптилеуова Д.Т.

¹к.филол.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: aaxbota@mail.ru

²к.филол.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, e-mail: dina0028@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЛИЦИТНОГО НАРРАТОРА В РАССКАЗАХ ЙУСУФА ИДРИСА

В статье рассматриваются особенности эксплицитного нарратора в рассказах египетского писателя Йусуфа Идриса, как «Носильщик», «Язык боли», «Момент луны». Эти рассказы интерпретируются в символическом ракурсе благодаря эксплицитным нарраторам. Нарраторы этих рассказов из полисубъектов превращаются в моносубъекты и служат ориентирами в интерпретации контекста.

Ключевые слова: нарратор, Йусуф Идрис, интерпретация, контекст, египетский рассказ.

¹Ахметбекова А.К., ²Көптілеуова Д.Т.

¹филол. ғ. к., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: aaxbota@mail.ru

²филол.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: dina0028@mail.ru

Йусуф Идрис әңгімелерінде эксплицитті нарратордың ерекшеліктері

Мақалада Египет жазушысы Йусуф Идрисінің «Жүк тасушы», «Азап тілі», «Ай кезі» сияқты әңгімелеріндегі эксплицитті нарратордың ерекшеліктері қарастырылады. Бұл әңгімелердің символдық астары бар екенін тек осы эксплицитті нарратор арқылы тануға болады. Аталған әңгімелердің нарраторлары полисубъектіден моносубъектіге ауысуға мүдделі және мәтін астарын интерпретациялауда бағыт беруші қызметін атқарады.

Түйін сөздер: нарратор, Йусуф Идрис, интерпретация, мәнмәтін, египеттік әңгіме.

Akhmetbekova A., Koptileuova D.

Ph.D., associate professor, Department of Middle East and South Asia
Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: aaxbota@mail.ru

Ph.D., associate professor, Department of Middle East and South Asia
Al-Farabi Kazakh National University, e-mail: dina0028@mail.ru

Features of explicit narrator in the stories of the Egyptian writer Yusuf Idris

The article discusses the features of explicit narrator in the stories of the Egyptian writer Yusuf Idris, as "Porter", "Language of pain", "The Time of the Moon." These stories are interpreted in a symbolic perspective with the explicit narrator. Narrator these stories of polysubject into monosubject and provide guidance in the interpretation of the context.

Key words: narrator, Yusuf Idris, interpretation, context, Egyptian story.

Введение

В творчестве египетского писателя Йусуфа Идриса выделяется своеобразие его эксплицитного нарратора, который, являясь перевоплощением автора, представляется и как символ всего Египта, и как посредник между Египтом прошлого и настоящего, и как участник диалога выступающего «говорящим, который является

в большей или меньшей степени отвечающим» (Бахтин, 1996: 170).

На первый взгляд, рассказы Йусуфа Идриса повествуют о повседневной жизни рядового египтянина XX века. Но художник за простой жителем Египта, который является ядром сложного мира, мира, который создал одну из древнейших цивилизаций земли, видит сфинк-

совую загадку. Для него каждый египтянин представляет собой клубок, сплетенной из нитей разных эпох, который является одним целым и цельным. Только благодаря нарратору читатель может распутать этот клубок, жить вместе с персонажами и чувствовать всё его бытие. Нарратор как спутник читателя и как персонаж принадлежит обеим сторонам. Он как мост, через которого можно попасть в художественный мир писателя: «Именно нарратор является центральным элементом структуры любого повествования: именно он выступает посредником между событием и реципиентом, от него зависит угол восприятия, точка зрения, стиль изложения, иногда – эмоциональная оценка описываемых событий, что не может не отразиться на восприятии переработанных таким образом событий, в свою очередь, читателем (слушателем). Таким образом, именно нарратор является маркером нарративного типа произведения» (Пампура). Поэтому, чтобы понять внутренний мир современного египтянина, действия и думы персонажей Йусуф Идриса, мы должны следовать за его эксплицитным нарратором.

Основная часть

Эксплицитный нарратор – выявленный в тексте, характеризующий текст своим видением и повествующий в форме первого лица, реже второго лица. Особенность эксплицитного нарратора Йусуфа Идриса – его неожиданное вторжение в «чужой» мир, в другое чуждое ему «время и пространство». Нарратор Йусуф Идриса буквально сталкивается с персонажами, и столкновение нарратора и персонажей лоб в лоб всегда оставляет открытым вопрос: кто вторгся в чужой мир? Кто чужак и кому принадлежит мир? С таким нарратором мы встречаемся в рассказе «Носильщик», напечатанном в сборнике «Современный египетский рассказ».

Рассказ «Носильщик» начинается с убеждения нарратора о том, что то, что он видел, является реальностью, хотя событие с самого начала описывается как «Мне все это показалось каким-то чудом» (Современный египетский рассказ, 1988:65).

Однажды рассказчик увидел на площади человека, несущего трон. Трон был огромный, как дом, с массивными ножками, с сидением, покрытым тигровой шкурой. Он не сразу увидел носильщика, поэтому трон показался ему живым.

Носильщик, который нес огромный трон, был худой, изможденный, обливавшийся потом, его облик был необычным для площади Опе-

ры, для улицы аль-Гумхурийя, казалось, что он сошел со страниц книги по древней истории Египта.

Обратившегося к нему нарратора носильщик спросил, не видел ли он его господина Птаха Ра. Ему было приказано доставить трон, и он уже долгое время ищет своего господина. Он носит трон со времен нила, ни год, ни два, а десятилетия.

Рассказчик был удивлен силой и упорством носильщика, несмотря на его слабые физические данные, поэтому он посоветовал оставить этот трон, но носильщик не осмеливался ослушаться своего господина и пошел дальше. Вдруг нарратор увидел на сидении трона прикрепленную табличку из газельей кожи, на которой было написано «Носильщик трона, ты много потрудился на своем веку. И вот пришло время, чтобы этот трон послужил тебе. Отныне он твой, возьми его и отнеси в свой дом, поставь в самый почетный угол. Ты можешь сидеть на нем и отдыхать» (Современный египетский рассказ, 1988:67).

Рассказчик очень обрадовался и сообщил это носильщику. Он думал, что тот обрадуется. Однако носильщик не умел читать и не поверил его словам. Все попытки рассказчика убедить в правдивости своих слов были напрасны и носильщик, ворча, удалился с тронном. А нарратор остался с вопросами: «Злиться на него или жалеть его? Или обратить свой гнев на самого себя за то, что у меня нет приказа? (Современный египетский рассказ, 1988:68).

Символический подтекст этого рассказа раскрывается повествованием, эмоциями, отношением нарратора к персонажу. Если бы не нарратор, то носильщик не выделялся бы из толпы. Однако неприятие нарратора носильщика, непонимание и отрицание его, желание сделать из него такого же праздного египтянина, отдаляют их друг от друга. Потому что носильщик живет в своем мире: в его мире нет древних или нынешних египтян, есть просто египтянин, он живет далеко до создания пирамид, его время исчисляется тысячелетиями и он верен своему Господину. Нарратор также живет в своем современном мире, и казалось, они столкнулись в результате чуда и их параллельные миры соприкоснулись в их лице. Но это не так. Нет параллельного мира, есть один мир для них двоих. Носильщик представляет собой глубинный мир современного египтянина, который нес, несет и будет нести свою ношу жизни. А нарратор тот же худой и усталый египтянин, только потерявший смысл или забывший истинный приказ

своего Господина (Создателя). Носильщик выполнил приказ и заслужил отдых, однако из-за своей безграмотности он будет мыкаться еще не одно столетие. А нарратор умеет читать и писать, но он забыл или отрицает наличие приказа. Его наполняет только гнев и злоба.

Нарратор выступает в этом рассказе как символ нынешнего, современного Египта: у него есть Опера, республика (аль-Гумхурийя), знание. У носильщика есть только приказ и трон. Эти оба, разделенные на два одно целое, которые не могут найти точку соприкосновения и им не понять друг друга, потому что их миры различаются.

О нарраторе этого рассказа мы можем судить только по эмоциям, получается, что произведение состоит не из диалога, а из монолога, который сопровождается эмоциями.

Особенность этого эксплицитного нарратора в том, что он допускает различие, но уже готов убить египтянина и поглотить. Это поглощение основывается на отрицании другого мира.

Такое же разделение целого, где другой половиной нарратора выступает боль, мы встречаем в рассказе «Язык боли».

Фабулу рассказа «Язык боли» очень трудно передать, потому что рассказ основан на диалоге одного «Я» прошлого и настоящего.

Вкратце, аль-Хадида, выходец из деревни преуспевает в жизни и в данный момент живет в элитном районе Каира. Своим достижениям он обязан другу детства Фахми.

Фахми был очень умным, и всегда отвечал на все вопросы, которые остальные даже не понимали. Он с детства был кумиром и другом аль-Хадида.

Аль-Хадида ожидал, что Фахми достигнет больших высот в жизни, однако жизнь покалечила его болезнью, и родственники привезли его к нему в город в надежде, что он устроит его в больницу. Аль-Хадида оставил друга переночевать у себя.

В эту ночь аль-Хадида проснулся от криков Фахми. Включив свет, он увидел разорванные простыни, все было перевернуто вверх дном, а между кухонными столиками сидел Фахми совсем нагой. Голова его дергалась, глаза лихорадочно блестели, а на кухне стоял жуткий запах. У Фахми был рак мочевого пузыря, выносить эту боль выше человеческих сил.

От страшных звуков проснулись жена и сын аль-Хадида Фахми, которого он назвал в честь своего друга. Он вызвал скорую, Фахми дали наркотики, а жене снотворное. Но боль Фахми не могли утолить даже наркотики.

Аль-Хадида остался вместе с другом, слушая крики, которые проникали в сокровенные глубины его души и действовали на него живительно, достигая уголка, где скопилась его собственная невысказанная боль. Боль слилась с болью. Это был язык человеческого нутра, язык боли.

Вот уже много лет преуспевающий аль-Хадида жил с болью, которую не мог выразить. Он не раз хотел кричать от боли, но страх показать истинное лицо останавливал его.

В эту ночь он завидовал Фахми. В отличие от него, у Хадида боль душевная. Он не может высказать ее, она копилась у него с того момента, как он поступил в университет.

У него есть жена, сын, но он одинок, его одиночество – расплата за то, что он всегда хотел преуспеть, за то, что всегда спешил, гонимый за привилегиями. Это убийственное одиночество, порожденное от страха перед людьми и в неверии в себя, ранит душу сильнее.

Страдания Фахми приносят ему невыразимое умиротворение, словно Фахми страдает за них обоих.

Фахми снова стала терзать боль, он закричал из последних сил. Соседи вызвали полицию. Дверь им открыла жена, которая увидела в дверях кухни своего мужа, стоящего на коленях и целующего руку Фахми, прося у него прощение. Аль-Хадида закинул кричавшего Фахми на плечи и пошел прочь с этого квартала, смрад которого сделался для него невыносимым.

В этом рассказе нарратор-актер, в отличие от предыдущего нарратора, находит смелость принять свою другую половину, которая в преуспевающем квартале не может прижиться. Физическая боль и душевные муки, объединившись, создали гармоничного египтянина, который потерялся в этом «преуспевающем, безжизненном» мире.

Весь рассказ строится на воспоминаниях нарратора-актера и сюжет находит решение в воссоединении души и тела через боль. Успех, страсть наживы и успеха разделили человека на тело и душу, а боль объединила их. И нарратор выступает душа персонажа.

В рассказе присутствуют другие персонажи (супруга, сын, родственники Фахми), но нарратор отодвигает их на задний план, нужна только их реакция, их отношение полного презрения и ужаса. Они ему не подвластны, но главное теперь он со своей болью неподвластен им.

И в этом рассказе мы видим противостояние нарратора остальным персонажам.

Аль-Хадида символизирует процветающий Египет, в подражании иномиру он теряет свое самобытное существование, душу, боль.

Среди всех рассказов «Момент луны» выделяется своей структурой повествования. Передать фабулу рассказа невозможно, так как каждый нарратив имеет свое особое событие, которое иногда остается за кадром. Поэтому анализ этого текста будет более доскональным.

Рассказ имеет повторы в виде рефрена: «Вдруг я увидел луну...».

Повтор в литературоведении как фигура имеет дополнительный смысл. Это сообщение того, что за ним последует нарратив с определенной информацией:

«Вдруг я увидел луну...»

Луна появилась и светит только частью, как будто ее кто-то сдавил. Цвет полной луны постепенно теряет блеск серебра, затем белизна приобретает некоторую желтизну, некоторую тусклость, ее свет становится подобным свету городских фонарей.

Это именно так, как мне казалось... В промежутке неба между двумя зданиями виднелась сдавленная луна. Свет и шум, исходящий из верхней квартиры, свет, идущий от третьей мебелированной квартиры, которую арендовали туристы, все эти огни были очень высоко. Свет сдавленной луны перемешался с огнями, на которые тратят так много электричества, чтоб они светили как луна, но эти огни едва достигают света сдавленной луны.

Вдруг я увидел луну...»

Мы слышим монолог жителя Каира, который, вдруг подняв голову, смог увидеть луну, она сдавлена, урезана, но светит. Далее:

«Это было удивительно и очень странно, что в этих трудных обстоятельствах Каира я вижу луну, трудно выйти из войны и полностью подготовиться к ней, и для этого на небе должна быть луна.

Мы совсем забыли о луне, о большой вселенной вокруг нас, мы потерялись в ежедневных мелких конфликтах, в которые сами втянулись, нам необходимо спасти самих себя».

Если вчитаться в текст, можно увидеть почувствовать, как будто разговор с тобой, но и самим собой. Эта манера высказывать свое мнение в пустоту принадлежит суфийским шейхам, которые вроде отвечают на твой вопрос, беседуют с тобой, и в то же время это мысли вслух.

«Это ты же луна.

– Эй, гуляка, ты где вообще была? Почему потерялась? Или точнее, почему мы тебя потеряли?

Наконец-то ты появилась, и мы тебя увидели.

Правда, это не было неожиданностью. Это событие было само по себе. Я не знаю точно, что случилось со мной, когда я увидел сдавленную луну, но я уверен, мне стало легче и комфортней.

Это не конец жизни, мы прошли очень длинный путь, мы устали, у нас много ран и невзгод. Но...

«Это же луна».

В этом нарративе повествователь был в хороших отношениях с луной, даже в приятельских, раз он может так обращаться к ней. То, что он называет гулякой и тут же обращает этот предикат на свою сторону, показывает, что причина не в луне, а в человеке, который сам потерялся. Он пытается разяснить, что был занят. Но то, чем он занимался, оказалось незначительным и несвойственным ему. Поэтому он опустошен.

«Ее лицо напоминает вам, что вы человек, неважно кем именно ты являешься, главное, что ты человек и очень важный в этой пустой темной Вселенной.

Эта система подтверждает, что вы являетесь хозяином этой Вселенной, только вы из всех ее составляющих способны двигаться внезапно и выбирать любое направление.

Ты господин, ты великий, и все, что ты делаешь, доказывает это, Вселенная подтверждает, что ты Господин.

Вдруг я увидел луну...»

Здесь нарратор активизирует читателя, обращаясь к нему напрямик. Но он не разделяет себя и читателя. И видимо, когда появляется местоимение «мы», Йусуф Идрис рассматривает это как повествователь и читатель.

Также замечается, что в нарративе скорее всего слышим его обращение к себе: Я – господин. Видимо, суфийская доктрина, что мир создан специально для человека, всегда будет присутствовать в сознании египтянина, даже если он был марксистом в прошлом. Как мы и сказали для автора «Я» и «Мы» едины, как едина египетская нация. Этот рассказ содержит в себе много аллюзии, которых поймет только египтянин.

«Я не знаю, почему в религиозных законах некоторых племен Южной Америки и Африки выбирают один или несколько дней, и всем племенем собираются в этот день, поднимаются в горы и очень много времени проводят, наблюдая за солнцем, как восходит и заходит солнце, наблюдают за тем, как растет и убывает луна, наблюдая так же за ее светом.

Ученые этих племен, утверждают, что цель такого наблюдения – создать контакт между че-

ловеком и Вселенной, чтобы поддерживать духовную связь. Это дает им веру и создает баланс на целый год.

Никто не знает, что означает для человека, этот контакт между человеком и Вселенной, что именно произойдет с человеком, если он будет далеко от космических явлений.

Никто точно не знает, что будет происходить с человеком, никто не сомневается, что человек, имеющий контакт с космическими явлениями, всегда сильнее, чем человек, не поддерживающий эту связь.

Человек, поддерживающий контакт с космическими явлениями, всегда ближе к человеческой реальности, к человеческой природе, характеру, ординарности и уникальности. Человек, не поддерживающий контакт с космосом, не различает день и ночь.

Вдруг я увидел луну...»

Если возьмем за основу утверждение М.М. Бахтина: «высказывание строится для другого. Мысль становится действительно мыслью в процессе ее сообщения другому, сознание становится практическим сознанием для другого. Обмениваемые мысли взаимно отражают друг друга. Это взаимное отражение пронизывает и предметно-смысловую, и композиционную, и в особенности – стилистическую сторону высказывания» (Бахтин, 1996: 279), мы увидим своеобразный стиль Йусуфа Идриса в использовании нарратора. Этот стиль близок к «поток сознания», но писатель именно через нарратора смог создать мир, который возможно является символом египетским обществом, а также символом человека, который ищет гармонию своей души и тела.

«Птички начали трепетать в моей груди, щебетать и чирикать в моем сердце.

Казалось, что всю мою жизнь очень быстро показывает кассета на магнитофоне перед лунной, перед моментом луны.

Я не знаю, но все, в том и числе и я начали принимать свою форму.

Я чувствую, что я сильнее, чем мои проблемы, это обычный образ, в котором является человек, любые, самые трудные проблемы, даже те, которые нацелены на победу, в конце концов, человек их победит, у человека всегда есть выбор.

Вдруг я увидел луну...

В небесном промежутке между двумя зданиями... меблированная квартира... большая темная пустая вселенная.

Птички щебечут в моем сердце, создавая приятные ощущения.

Момент...

И вдруг луна потерялась...

Бессмысленно стало смотреть на небо, там не было неба.

Для того чтобы идти, надо смотреть под ноги. В эти дни на улице так много ям, чтобы не упасть, надо смотреть под ноги.

Вдруг я увидел луну... Только один момент я жил с ней. Вдруг она потерялась между двумя зданиями, зрение потерялось в песке, всегда нужно было смотреть, чтобы не упасть.

Я рад всем сердцем, мне достаточно, что я своими глазами увидел луну, которую я не вижу».

Казалось, повествование идет от одного субъекта. Но в рассказе мы не раз замечали, как «Я» плавно переходила на «Мы», а также на «Ты». Такой переход доказывает, что полисубъектность повествовательной структуры является одним из основных принципов повествования в рассказах. Полифония, или как назвал В. Тюпа, «система голосов» (Тюпа, 2001:158), создается благодаря использованию различных типов речи.

Заключение

По утверждению Ван ден Хевель «Рассказ представляет собой самую наглядную поверхность нарративного дискурса. Здесь коммуникация основывается на дискурсах, высказанных нарратором и персонажами-актерами, слова, которых цитируются нарратором. Комбинация этих двух дискурсов образует рассказ, повествовательное содержание которого составляет история, или диегезис, т. е. описываемый мир и мир цитируемый. Образованный таким образом рассказ сам является частью романного мира, рассказываемого локутором, т. е. нарратором, видимым или невидимым, эксплицитным или имплицитным, который, в свою очередь, адресуется к своему собеседнику, нарратору, также способному быть эксплицитным или имплицитным» (Ильин, 2001:92).

Эксплицитные нарраторы рассказов Йусуфа Идриса отличаются тем, что каждый нарратор представляется как часть целого человека, или как прошлое и настоящее египетского общества, в свете конфликта идет воссоединение нарратора и персонажа. И все же есть тяготение к суфийской доктрине, что «Я» должен стремиться стать «Мы». Эксплицитный нарратор Йусуфа Идриса это – театр одного актера (в нарративе одного актера). Йусуф Идрис в своих символических рассказах очень умело использует эксплицитного нарратора.

Литература

- 1 Бахтин М.М. Собр. соч. в 7 тт. – М., 1996. – Т. 5.
- 2 Пампура Е.И. Типология нарратора в малой и средней прозе Достоевского <https://cyberleninka.ru/article/n/tipologiya-narratora-v-maloy-i-sredney-proze-f-m-dostoevskogo>
- 3 Современный египетский рассказ. – М.: Наука, 1988.
- 4 Тюпа В.И. Нарратология как аналитика повествовательного дискурса / В.И. Тюпа. – Тверь, 2001.
- 5 Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов / И. Ильин. – М.: Интрада, 2001. – 374 с.

References

- 1 Bahtin M.M. Sobr. soch. v 7 tt. – M., 1996. – T. 5.
- 2 Pampura E.I. Tipologija narratora v maloj i srednej proze Dostoevksogo <https://cyberleninka.ru/article/n/tipologiya-narratora-v-maloy-i-sredney-proze-f-m-dostoevskogo>
- 3 Sovremennyj egipetskij rasskaz. – M.: Nauka, 1988.
- 4 Tjupa V.I. Narratologija kak analitika povestvovatel'nogo diskursa / V.I. Tjupa. – Tver', 2001.
- 5 Il'in I. Postmodernizm. Slovar' terminov / I. Il'in. – M.: Intrada, 2001. – 374 s.

¹Бақытбекұлы Ж., ²Абуова А.Т.

¹«Аударма ісі» мамандығының 2-курс магистранты,
Ph.D, Түрксой кафедрасының доценті м.а.

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

**ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ
КЕЗІНДЕ ТРАНСФОРМАЦИЯНЫҢ ЖАСАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақалада түрік тіліндегі көркем шығармаларды қазақ тіліне аударудың өзіндік ерекшеліктері қарастырылады. Аударманың трансформациялық моделі зерделеніп, оның қос тілде аударма жасау барысындағы өзектілігі талқыланады. Трансформация түрлеріне жан-жақты мысалдар келтіріліп, мұндай тәсілдердің түрік тіліндегі көркем шығармаларды қазақ тіліне аудару кезіндегі маңызы айқындалады. Аударма жасалатын тілдердегі сөздер мен сөз тіркестерінің дұрыс қолданылмауы салдарынан түпнұсқа мәтіннің мазмұны өзгеруі мүмкін болғандықтан, аудармашының аудармадағы трансформация түрлерін сәтті қолдануы жалпы аударманың сәтті шығуының бірден-бір шарты екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: аударманың трансформациялық моделі, лексикалық трансформация, грамматикалық трансформация, кешенді лексика-грамматикалық трансформация.

¹Бакытбекұлы Ж., ²Абуова А.Т.

¹магистрант 2 курса специальности «Переводческое дело», Ph.D, и.о. доцента кафедры Тюркской,
²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы

**Особенности реализации трансформации при переводе
художественных произведений с турецкого языка на казахский**

В статье рассматриваются характерные особенности перевода художественных произведений с турецкого языка на казахский. Изучается трансформационная модель перевода и обсуждается ее актуальность в процессе перевода с турецкого на казахский. Приводятся подробные примеры по видам трансформаций и определяется важность таких способов при переводе художественных произведений с турецкого на казахский. Поскольку имеется вероятность изменения содержания текста оригинала вследствие неправильного подбора слов и словосочетаний на языке перевода, доказано, что успешная реализация видов переводческих трансформаций является необходимым условием успешного выполнения всего перевода.

Ключевые слова: трансформационная модель перевода, лексическая трансформация, грамматическая трансформация, комплексная лексико-грамматическая трансформация.

Bakytbekuly Zh., Abuova A.T.

Master student specialty «Translation studies», 2 nd course
PhD, Ass. prof., TURKSOY department, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

**Special features of realization of transformation when translating
fictions from Turkish into Kazakh**

This article is considered the defining characteristics of translation of fictions from Turkish into Kazakh. Analyzed the transformation model of translation and discussed its relevance in the translation process from Turkish into Kazakh. Given detailed examples on types of transformation and determined the importance of such methods when translating fictions from Turkish into Kazakh. Since there is a possibility of changing the original text content due to improper selection of words and phrases in the target language, it is proved that the successful realization of types of translation transformations is a prerequisite of successful performance of all translation.

Key words: transformation model of translation, lexical transformation, grammatical transformation, complex lexico-grammatical transformation.

Аудармашылар қандай да бір аударма жасау кезінде сөздерді және олардың баламаларын сәтті, орынды қолдануға талпынады, алайда кейбір жағдайларда мұны жүзеге асыру қиындық туғызады. Бұл ретте, сөздердің қолданылу ерекшеліктері қатаң сақталуы талап етіледі. Мұндайда аудармашылар көп жағдайда аударманың трансформациялық моделіне жүгінеді. Аударманың трансформациялық моделі аударма кезінде түпнұсқа бірліктердің мағыналарын беру үрдісінің жүзеге асырылуымен түсіндіріледі. Аударма жасау барысында қандай да бір ойды нақты әрі дұрыс жеткізу үшін түпнұсқа лексикалық бірлікті аударма тіліндегі лексикалық бірлікпен ұтымды ауыстыруға жіті көңіл бөлген жөн. Мұндайда аудармашы аударма жасалатын тілдердің өзіне тән ерекшеліктерін, олардың грамматикасындағы, сөйлемді құрастырудағы ұқсастықтар мен өзгешеліктерді, бірыңғай жағдайларды, ұлттық колоритті және т.б. ескеруі тиіс.

Авторлардың көбісі аударманы қайта жасау немесе тіларалық трансформация түрінде қарастырады. Себебі, аударманы жүзеге асыру барысында ойды жеткізу жоспары өзгереді. Түпнұсқа мәтініндегі қандай да бір тілдік бірлікті аудару кезінде құрылымдық сәйкестіктер қолданылады. Осыған байланысты, кез келген аударманы трансформация деп есептеуге толық негіз бар. Аударма үрдісінің міндетті талаптарының бірі трансформация құралдарының қолданылуы болып табылады. Аударма жасалатын тілдердегі сөздер мен сөз тіркестерінің дұрыс қолданылуы салдарынан түпнұсқа мәтіннің мазмұны өзгеруі мүмкін болғандықтан, аудармашы трансформация әдісін және оның түрлерін егжей-тегжейлі қарастырғаны жөн.

Аударма моделінің мақсаттары – аударма үрдісін жалпылама сипаттау, аудармашы ойының жалпы бағытын, түпнұсқадан аудармаға өту кезеңдерін көрсету. Аударма үрдісін аудармашының қажетті аударма нұсқасын таңдауы кезінде қолданылатын ойлау операциялары арқылы барынша толығырақ сипаттауға болады. Бұл ретте, түпнұсқа мәтіннің бірліктері мен аударма арасында тікелей байланыс болуы тиіс, осының арқасында бастапқы бірліктен қандай да бір трансформациялар арқылы аударма бірлігі алынады. Аударма үрдісін шартты түрде түпнұсқа мәтіннің бірліктерін аударма бірліктеріне түрлендіру деп есептеуге болады. Шынында да, аударма жасау кезінде түпнұсқа мәтіннің бірліктері қандай да бір өзгеріске ұшырамайды, тек мұндайда аудармашы оларға аударма тілінде коммуникативтік тұрғыдан тең бірліктерді

ғана іздеп, олардың орнына қояды. Мұндай ізденіс түпнұсқа мәтіннің бірліктерін қабылдаудан басталып, аударманың тиісті бөліктерін құрумен аяқталады. Басқаша айтқанда, аудармашының миы бастапқы тілдегі мәтіннің бір бөлігін алып, оны аударма тіліндегі мәтінге ауыстырады. Мәтіннің бастапқы және соңғы бөліктерін салыстыра отырып, бірінші тілден екінші тілге өту тәсілдерін сипаттауға болады.

Осы тәртіпте түпнұсқа мәтіннің бірліктерінен аударма бірліктеріне өту *аударма трансформациялары* деп аталады. Аударма трансформациялары мазмұн жоспарынан, сондай-ақ жеткізу жоспарынан тұратын тілдік бірліктер арқылы жүзеге асырылатындықтан, олар формальді-семантикалық сипатта келіп, бастапқы бірліктердің формасын, сондай-ақ мәнін қалыптастырады (Комиссаров, 1990:172).

Аударма үрдісін сипаттау барысында аударма трансформациялары бастапқы тілдің бірліктері мен олардың сөздіктегі сәйкестіктері арасындағы қарым-қатынастарды талдау құралы түрінде емес, динамикалық тұрғыдан, яғни сөздіктегі сәйкестіктер болмаған немесе мәнмәтін шарттары бойынша қолдануға келмейтін жағдайларда әртүрлі түпнұсқа бірліктерді аудару кезінде аудармашы тарапынан қолданылуы мүмкін аударма тәсілдері түрінде қарастырылады.

Аударма трансформациясына В.Н. Комиссаров *түпнұсқа бірліктерді аударма бірліктеріне ауыстыру немесе түпнұсқа бірліктерден аударма бірліктеріне өту* деген анықтама береді (Комиссаров, 1990:172).

Сондай-ақ ол аударма трансформацияларын қарастыра келе, түрлендіру процесінде бастапқы бірліктер ретінде қарастырылатын бастапқы тілдегі бірліктердің сипатына қарай оларды *лексикалық, грамматикалық, кешенді лексика-грамматикалық* деп үш топқа бөледі. Аударма үрдісінде қолданылатын *лексикалық трансформацияларға транскрипция, транслитерация, калька, сондай-ақ лексика-семантикалық ауыстыруларды, атап айтқанда нақтылау, жалпылау, айқындау тәсілдерін* жатқызуға болады. Ең кеңінен таралған *грамматикалық трансформацияларға синтаксистік ұқсату (сөзбе-сөз аударма), сөйлемді бөліктерге бөлу, сөйлемдерді біріктіру, сөздерді, сөз таптары мен сөйлем мүшелерін грамматикалық ауыстыру* жатады. *Кешенді лексика-грамматикалық трансформацияларға шендестіре аудару немесе антонимдік аударма, сипаттамалы аударма, орын толтыру, мағыналық дамыту* жатады (Комиссаров, 1990:172).

В.Н. Комиссаров олардың әрқайсысына келесідей анықтама беріп, өзіндік ерекшеліктерін атап көрсетеді: *Транскрипция және транслитерация* – бұл лексикалық бірлікті бастапқы тілдегі әріптердің көмегімен оның формасын құрастыру арқылы аудару тәсілі. Транскрипциялау арқылы өзге тілдегі сөздің дыбыстық формасы беріледі, ал транслитерация арқылы сөздің графикалық формасы (әріптік құрамы) беріледі. Қазіргі таңдағы аударма практикасында транслитерацияның бірқатар элементтерін сақтау арқылы жасалған транскрипция негізгі тәсіл болып табылады. Тілдердің фонетикалық және графикалық жүйелері бір-бірінен ерекшеленетіндіктен, бастапқы тілдегі сөздердің формасын аударма тілінде беру шартты түрде, жуықтатылып алынады (Комиссаров, 1990:173).

Калька – бұл лексикалық бірлікті оның құраушы бөліктерін, атап айтқанда морфемалар мен сөздерді (тұрақты сөз тіркестері жағдайында) олардың аударма тіліндегі лексикалық сәйкес бірліктерімен ауыстыру арқылы аудару тәсілі. Калька тәсілінің мәні бастапқы лексикалық бірліктің құрылымын көшіре отырып, аударма тілінде жаңа сөз немесе тұрақты сөз тіркесін жасау болып табылады. Кейбір жағдайда калька тәсілін қолдану кезінде калькаланатын элементтердің тәртібі өзгеруі мүмкін (Комиссаров, 1990:173).

Лексика-семантикалық ауыстыру – бұл түпнұсқа мәтіннің лексикалық бірліктерін мағынасы бастапқы бірліктердің мағыналарымен сәйкес келмейтін, бірақ олардан қандай да бір логикалық түрлендірулердің көмегімен шығаруға болатын аударма тілінің бірліктерін аудармада қолдану арқылы аудару тәсілі. Мұндай ауыстыру түрлеріне, негізінен, бастапқы бірліктің мағынасын нақтылау, жалпылау және модуляция (мағыналық дамыту) жатады (Комиссаров, 1990:173).

Нақтылау дегеніміз – бастапқы тілдегі мәні-логикасы тереңірек сөзді немесе сөз тіркесін аударма тіліндегі тар мағынадағы сөзбен және сөз тіркесімен ауыстыру. Осы трансформацияны қолдану кезінде түзілетін сәйкестік пен бастапқы лексикалық бірлік логикалық тұрғыдан бір-біріне кіріктіріледі, яғни мұндайда бастапқы тілдегі бірлік түпнұсқа түсінікті, ал аударма тіліндегі бірлік оған кіріктірілген түсінікті білдіреді. Нақтылау тәсілі көбінесе аударма тілінде кең мағыналы сөздердің жоқтығына байланысты қолданылады (Комиссаров, 1990:174).

Модуляция немесе мағыналық дамыту дегеніміз – бастапқы тілдегі сөзді немесе сөз тіркесін

сін мағынасы бастапқы бірліктің мағынасынан логикалық ойлау арқылы шығарылатын аударма тіліндегі бірлікпен ауыстыру. Бұл ретте, түпнұсқа мәтін мен аударма мәтініндегі сөздер бір-бірімен себеп-салдар арқылы байланысқан болуы тиіс (Комиссаров, 1990:177).

Синтаксистік ұқсату (сөзбе-сөз аударма) – бұл түпнұсқаның синтаксистік құрылымы аударма тіліндегі осыған ұқсас құрылымға ауыстырылатын аударма тәсілі. Бұл «нөлдік» трансформация түрі бастапқы тіл мен аударма тілінде параллель синтаксистік құрылымдар болған жағдайда қолданылады. Синтаксистік ұқсату барысында түпнұсқа мен аудармадағы тілдік бірліктердің саны толықтай сәйкес келуі және олардың орын тәртібі өзгермеуі мүмкін (Комиссаров, 1990:178).

Сөйлемді бөліктерге бөлу – бұл түпнұсқадағы сөйлемнің синтаксистік құрылымы аударма тіліндегі екі немесе бірнеше жай құрылымға түрлендірілетін аударма тәсілі. Сөйлемді бөліктерге бөлу түрінде жүзеге асырылатын трансформация кезінде бастапқы тілдегі жай сөйлем аударма тілінде күрделі (құрмалас) күрделі сөйлемге түрленуі, не болмаса бастапқы тілдегі жай немесе күрделі сөйлем аударма тіліндегі екі немесе одан да көп жеке сөйлемдерге түрленуі мүмкін (Комиссаров, 1990:179).

Грамматикалық ауыстыру – бұл түпнұсқадағы грамматикалық бірлік аударма тіліндегі грамматикалық мағынасы өзге бірлікке түрлендірілетін аударма тәсілі. Бұл ретте, бастапқы тілдің әртүрлі деңгейдегі грамматикалық бірліктері, мәселен, сөз таптары, сөйлем мүшелері, белгілі бір типтегі сөйлем ауыстырылуы мүмкін (Комиссаров, 1990:180).

Экспликация немесе *сипаттамалы аударма* – бұл бастапқы тілдің лексикалық бірлігі оның мағынасын сипаттайтын, яғни осы мағынаның аударма тіліндегі мейлінше толық түсіндірмесін немесе анықтамасын сөз тіркесімен ауыстыру арқылы орындалатын лексика-грамматикалық трансформация. Экспликацияның көмегімен бастапқы тілдегі кез келген баламасыз сөздің мағынасын беруге болады (Комиссаров, 1990:185).

Компенсация – бұл түпнұсқадағы бастапқы тілдің бірлігін аудару кезінде жоғалған мағыналық элементтерді аударма мәтнінде қандай да бір өзге құралмен беру арқылы орындалатын аудару тәсілі. Осылайша, жоғалған мәннің орны толтырылып, түпнұсқа мәтіннің мағынасы барынша айқындалады. Мұндайда жиі жағдайда түпнұсқа мәтіннің грамматикалық құралдары

лексикалық құралдармен және керісінше ауыстырылады (Комиссаров, 1990:175).

Енді осы тәсілдердің тәжірибеде, яғни қазақ және түрік тілдерінде аударма жасау кезінде қолданылуына мысалдар келтірейік. Бұл ретте, қазақ және түрік тілдерінің морфологиялық құрылымы жағынан жалғамалы тілдерге жататындығын, жалпы алғанда туыстас қос тілдің ұқсас тұстарының көптігін ескере отырып, сөйлем құрылысының, сөйлем мүшелері мен сөз таптарының, сөздер мен сөз тіркестерінің аса қатты өзгеріске ұшырай қоймайтындығына назар аударған жөн.

1-мысал:

а) *Түрікшесі: «Uçağımız, uçsuz-bucaksız bozkırın ortasına indiğinde içim içime sığmıyordu.»* (Токак, 2009:68).

Қазақ тіліндегі аудармасы: «Ұшағымыз ұшы-қиырсыз шалқар далаға қона бергенде, кенеттен көңілім ішіме сыймай, сабырсыздана бастадым.» (Отарбаев, 2012:76).

Бұл жерде аудармашының трансформацияның кешенді лексика-грамматикалық түрін қолданғандығын көруге болады. Аудармашы аударылған сөйлемге түрік тіліндегі түпнұсқа мәтінде жоқ «кенеттен», «сабырсыздана» сөздерін қосу арқылы сөйлемді өзінің тарапынан мағыналық дамытқан.

ә) Харун Токақтың «Kınalı öğretmen» әңгімесінен аударылған мына сөйлемді талдап көрейік:

Түрікшесі: «Buraya geldiğinde, gözleri buğulanıyor, kederleniyor, geçmiş günlerin gamıyla gölgeleniyor yüzü.» (Токак, 2012:8).

Қазақ тіліндегі аудармасы: «Исмаил әңгімесінің осы жеріне келгенде көмейіне өксік тығылып, көзі жасаурап, өткен күндердің қайғысынан болар, жүзі қарауытып кетті.» (Жамбылқызы, 2013:9).

Бұл мысалда түпнұсқа сөйлемді аудару кезінде аудармашы «kederlenmek» етістігін қазақ тілінде «көмейіне өксік тығылып» деп жеткізу арқылы модуляция тәсілін қолданған. Аталған тәсіл көркем шығарманың өңін ашуда өте тиімді болып табылады. Сондай-ақ, аударма тіліндегі мәтінде «Исмаил» жалқы есімінің қосылғандығын көруге болады. Мұндай лексикалық байыту аударылатын мәтінді оқырманға бейімдеуге бағытталған бірден-бір құрал. «Исмаил» сөзін қосу арқылы аудармашы мәтіннің тиісті бөлігінің Исмаилге қатысты екендігін түртіп өткен. Қазақ және түрік тілдерінде орыс немесе ағылшын тілдеріндегідей тек жіктемесі болмағандықтан, жалқы есімдердің көмегімен мәтінді нақтылау әдісіне жүгінудің маңызы зор.

Келесі аудармаларда да аудармашы аударма тіліндегі мәтінге бастапқы тілде жоқ бір немесе бірнеше сөзді қосқан:

б) *Түрікшесі: «Okulun önünde öğretmenler ve öğrenciler karşılıyor bizi.»* (Токак, 2012:9).

Қазақ тіліндегі аудармасы: «Мектепке жақындағанда бізді шуылдасқан оқушылар мен ұстаздар қарсы алды.» (Жамбылқызы, 2013:9).

Бұл жерде аудармашының «шуылдасқан» сөзін қосқанын көруге болады.

в) *Түрікшесі: «Konuya girmek için, öğrenciler sana 'kınalı öğretmen' diyorlarmış, diyorum.»* (Токак, 2012:8).

Қазақ тіліндегі аудармасы: «Өзімді мазалаған сырдың мәнісін білмек болып, әңгімені бірден оның неліктен «Қыналы оқытушы» атанғанынан сұраудан бастадым.» (Жамбылқызы, 2013:9).

Мұнда аудармашы «konuya girmek için» тіркесін «өзімді мазалаған сырдың мәнісін білмек болып» деп аудару арқылы ойды нақтылай түскен.

2-мысал:

а) *Түрікшесі: «Alime Hanım mahzun, mahsur, "Ural", dedi.»* (Токак, 2009:68).

Қазақ тіліндегі аудармасы: «Әлиманың көкірегіне толған ащы жас әуел баста сөйлетпей қойды. Сонан соң жұтынып алып: "Жа-а-айыық", – деді ақырын гана.» (Отарбаев, 2012:76).

Бұл жерде де аудармашы аударма тіліндегі сөйлемге тың көрініс беру арқылы сөйлемді мағыналық тұрғыдан байытқан. Сондай-ақ мұнда грамматикалық трансформацияның сөйлемді бөліктерге бөлу түрі қолданылған. Аудармашы түрік тіліндегі бір күрделі сөйлемнен қазақ тіліндегі екі сөйлем құраған. Бұған қоса, «Ural» географиялық атауының қазақ тіліндегі «Жайық» баламасының қолданылуына назар аударған жөн. Түрік тіліне «Ural» сөзі орыс тіліндегі «Урал» сөзінің негізінде кірген болса, қазақ тілінде бұл жер-су атауы «Жайық» деп аударылады.

ә) *Түрікшесі: «Ben size bir şey söyleyelim mi; hürriyetmiş, demokrasiymiş, insan haklarıymış, hepsi fasa fiso bunların.»* (Танер, 1963:315).

Қазақ тіліндегі аудармасы: «Мен сіздерге және бірдеме айтсам ба деймін. Шындығында бар ғой, осы Еркіндік, Демократия, Адам құқы дегеннің бәрі – бос сөз.» (Ораз, 2017:4).

Бұл мысалда да Халдун Танердің «Tuş» кітабынан алынған «İstedіği Şarkıyı Dinleyebilme» әңгімесін аудару кезінде аудармашы түпнұсқа мәтіндегі бір сөйлемді аударма тілінде бірнеше сөйлемге бөліп аударған. Сөйлемдерді

мүшелерге бөлуге негізделетін бұл тәсіл аударма тіліндегі мәтінді барынша ұғынықты жеткізуге септігін тигізеді. Себебі, бірнеше жай сөйлемнен құралған бір құрмалас сөйлемді аударма тілінде дәл әрі тиянақты оймен жеткізу кейбір жағдайда күрделі болғандықтан, аудармашының мұндай құрмалас сөйлемді бөліктерге бөлуі тиімді саналады. Жоғарыда көрсетілген тәсілдер көркем стильде кеңінен қолданылады.

3-мысал:

а) *Tүрікшесі: «Kazakistan...»*

Bu bozkır ülkesine ilk gelişim on yıl kadar önceydi.» (Токак, 2009:69).

Қазақ тіліндегі аудармасы: «Қазақтың кең даласына алғаш келуім он жыл бұрын болатын.» (Отарбаев, 2012:77).

Бұл мысалдан аудармашының грамматикалық трансформация түрін қолданғанын, яғни түпнұсқадағы екі сөйлемді аударма тілінде *бір сөйлемге біріктіргенін* көреміз. Сондай-ақ аудармашы түрік алфавитімен жазылған «Kazakistan» сөзін қазақ тілінде «қазақтың» деп беріп, Қазақстанның байырғы ұлтын аударма үрдісіне сәтті қоса білген.

Келесі аудармаларда да сөйлемдерді біріктіру тәсілі қолданылған:

ә) *Tүрікшесі: «Bir beyefendi tatlı bir Türkçeyle, “Harun Bey hoş geldiniz” dedi. Üşüyen ruhumun bir anda ısınverdiğini hissettim.»* (Токак, 2009:69).

Қазақ тіліндегі аудармасы: «Құшақ жая қарсы алған жас жігіттің түрік тілінде “Қош келдіңіздер!” деген сөзі тоңған жанымды кенеттен жылытып, жүрегім шымырлап, бауырым езілді.» (Отарбаев, 2012:77).

б) *Tүрікшесі: «Avı elinden alınan Ural öfkelenir. Onun yerine güç bela ite-kaka öğrencisini kıyuva çıkarmayı başaran Yasin’i rehin alır.»* (Токак, 2009:69).

Қазақ тіліндегі аудармасы: «Ала айран судың аяусыз алақанынан оқушысын суырып алса да, олжасынан айырылған өзен ашуланғандай әрең-әрең сүйреп оқушысын жағаға шығарған Иасиннің қол-аяғына жармасып өзіне қарай тартып әкетеді.» (Отарбаев, 2012:77).

Сонымен қатар, кейбір жағдайда аудармашы өзінің бастамасымен бастапқы тілдегі мәтінді аударма тілінде беру кезінде сөйлемдерді бөліктерге бөлу әдісі мен бірнеше сөйлемді бір сөйлемге біріктіру әдісін қатар қолдануы мүмкін. Мына мысалды талдап көрейік:

в) *Tүрікшесі: «Sonra birden başlıyor anlatmaya; “Adım İsmail, İsmail doğmuşum ben. Buralara geldiğimde 25 yaşındaydım, şimdi kırkımdayım.»* (Токак, 2012:9).

Қазақ тіліндегі аудармасы: «Кенет әңгімесін бастап кетті: «Есімім – Исмаил, бұл қалаға келгенімде 25 жаста болатынмын. Қазір қырықтамын.» (Жамбылқызы, 2013:10).

Бұл жерде аудармашы жоғарыдағы тәсілдердің екеуін де қолданған. Бірінші жағдайда аудармашы түрік тіліндегі бірінші сөйлемді толықтай алған және бұған екінші құрмалас сөйлемнің бірінші жай сөйлемін қосқан, яғни «*Sonra birden başlıyor anlatmaya; «Adım İsmail, İsmail doğmuşum ben. Buralara geldiğimde 25 yaşındaydım»* сөйлемдерін біріктіру арқылы «*Кенет әңгімесін бастап кетті: «Есімім – Исмаил, бұл қалаға келгенімде 25 жаста болатынмын.»* деп бір сөйлем құраған. Ал екінші сөйлемде аудармашы түрік тіліндегі «*Buralara geldiğimde 25 yaşındaydım, şimdi kırkımdayım.»* құрмалас сөйлемінің бірінші бөлігін алдыңғы сөйлемге қосқандықтан, оның екінші бөлігін қазақ тілінде «*Қазір қырықтамын.»* сөйлемі түрінде алып, бастапқы тілдегі екінші сөйлемді бөліктерге бөлген.

4-мысал:

а) *Tүрікшесі: «Hem pantolonumun ütüsü bozulup, dizleri çıkar diye endişe ediyorum.»* (Суави, 2002:83).

Қазақ тіліндегі аудармасы: «Оның үстіне шалбарымның қыры бұзылып, тізесі шыға ма деп қорқам.» (Жолдыбайұлы, 2014:3).

Бұл мысалдан аудармашының «*pantolon»* сөзін «*шалбар»* деп аудару арқылы *экспликация (сипаттамалы аударма) тәсілін* қолданғандығын көруге болады. Экспликация тәсілін қолдану барысында бастапқы тілдің лексикалық бірлігі аударма тілінде қабылдаушыға түсінікті әрі барынша кең таралған лексикалық бірліктің көмегімен беріледі (Комиссаров, 1990:185). Түрік тіліне француз тілінен енген «*pantolon»* сөзін қазақ тілді оқырмандардың көбісі біле бермеуі мүмкін болғандықтан, аудармашы оны кең мағынадағы «*шалбар»* сөзімен беруді жөн санаған. Кей жағдайда авторлар оқырманға түсінікті болуы үшін нақты бір тілге тән сөздердің өзін қалдырып, жақшаның ішіне оның түсіндірмесін жазуы мүмкін.

ә) *Tүрікшесі: «Uyuyor, diye düşünürler.»* (Токак, 2012:10).

Қазақ тіліндегі аудармасы: «Екеуі де бала емес пе, екі жасар Мұстафаны оята алмаған соң ұйықтап жатыр деп ойлап кете береді.» (Жамбылқызы, 2013:10).

Бұл мысалдан аудармашының берілген сөйлемді өзінің бастамасымен сипаттап аударуды жөн санағанын көреміз. Мұндай тәртіпте

аудару үшін аудармашы түпнұсқа мәтінмен толықтай таныс болуы тиіс. Себебі, шығарманың бір абзацын немесе бір бетін оқу арқылы жазушының іс жүзінде айтпақ ойын түсіну қиын. Осы себепті, сөйлемдегі жасырын ойды беру мақсатында орын толтыру әрі мағыналық дамыту әдістерін қолдану кезінде мұқият болған абзал.

Аударманың трансформациялық моделі аударма жасау барысында басшылыққа алынуы тиіс негізгі аспектілердің бірі. Кез келген аударманың сәтті шығуы оның стилистикалық тұрғыдан дұрыс болуымен сипатталады. Бұл ретте, сөйлемдегі ойдың тиянақты жеткізілуі үшін аударма трансформациясының рөлі зор. Кәсіби аудармашы, әсіресе жазбаша аударатын маман трансформацияның түрлерін жіті меңгергені жөн.

Түрік тіліндегі көркем шығармаларды қазақ тіліне аудару кезінде жай сөйлемдер мен құрмалас сөйлемдерге баса назар аудару қажет. Себебі, көркем шығарманың басты талаптарының бірі оның оқырманына түсінікті болуы екендігін ескерсек, аудармашыға ондағы сөйлемдерді өзінің тарапынан түрлендіру талап етіледі. Дегенмен мұндайда шығарманың мәйегін, өзіндік құндылығын жоғалтып алмау керек.

Көркем шығармаларда жазушының шығармашылық ой-өрісі көрініс табатындықтан, аудармашы мұндай туындыларды аударуда мәтіннің негізгі идеясын ұтымды жеткізе білуі тиіс. Бұл үшін аудармашының шығармашылық белсенділігі жоғары деңгейде болуы қажет. Тіпті, кей жағдайда шығарманы аудару кезінде аудармашы ондағы етістіктерді аударма тілінде бірнеше сөзден құралған сөз тіркесі түрінде беріп, оны мағыналық байыту үшін өзінің шабытын да қайрай алуы тиіс. Яғни, көркем аударманы аударудың басты ерекшелігі мұнда аударушының тіл білімімен қатар, оның шығармашылық белсенділігінің де қажет екендігімен түсіндіріледі. Сондай-ақ аудармашы тыныс белгілерінің қойылуына да мән бергені жөн. Өйткені грамматикалық трансформацияның сөйлемді бөліктерге бөлу немесе бірнеше сөйлемді бір сөйлемге біріктіру әдістерін қолдану кезінде олардың аражігін ашу үшін тыныс белгілерінің орнымен қойылуы маңызды. Модуляция әдісін қолдану барысында қандай да бір сөздің мағынасын бірнеше сөзбен сипаттай беру үшін осыған лайықты сөздерді таңдай білу керек. Қорыта келе, трансформацияны түпнұсқа мәтінді оның келешек оқырманына сәтті бейімдеуге мүмкіндік беретін бірден-бір тиімді құрал деп есептеуге толық негіз бар.

Әдебиеттер

- 1 Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). // Шет тілдері институттары мен факультеттеріне арналған оқулық. – М.: Высш. шк., 1990. – 253 б.
- 2 Harun Tokak. Onlar sabahı bekleyemediler, Yeni Şafak Tarih: 08 Şubat 2009.
- 3 «Мінбер» ұлттық интернет газеті, «Сөздің патшасы» айдары, Х. Токак. «Олар таңның атуын күте алмады» (Түрік тілінен тәржімалаған М. Отарбаев), 07.02.2012 ж.
- 4 Harun Tokak. Kaynak: <http://yenisafak.com.tr/Yazarlar/?i=24786&y>
- 5 «Қазақстан Заман» газеті, №51 (971), 2013 ж. 19 желтоқсан, «Қыналы оқытушы» (Түрік тілінен тәржімалаған Н. Жамбылқызы)
- 6 Taner, Haldun, Tuş. Varlık Yay., Sayfa: 998 s., İstanbul, Basım Tarihi: 1963
- 7 «Алматы Ақшамы» газеті, «Руханият» айдары, «Қалаған әнінізді тыңдайсыз» (Түрік тілінен тәржімалаған Н. Ораз), 01.07.2017 ж.
- 8 Cüneyd Suavi, Hayatın İçinden. Yazar: Cüneyd Suavi. Yayınevi: Zafer Yayınları. ISBN: 9789757762577. Sayfa: 288 s. Basım Tarihi: 2002.
- 9 <http://dmk.kz/bizdin-sayt/ak-kiim.html> сайтынан алынған (Түрік тілінен тәржімалаған Қ. Жолдыбайұлы).

References

- 1 Komissarov V.N., Teoriya perevoda (lingvisticheskiye aspekty). // Shet tilderi instituttary men fakul'tetterine arналган okuлық. - M.: Vyssh. shk., 1990. - 253 b.
- 2 Harun Tokak, Onlar sabahı bekleyemediler, Yeni Şafak Tarih: 08 Şubat 2009
- 3 «Minber» ulttyk internet gazetі, «Sozdin patshasy» aidary, H. Tokak, «Olar tannyn atuyın kute almady» (Turik tilinen tarzhi-malagan M. Otarbayev), 07.02.2012 zh.
- 4 H.Tokak. Kaynak: <http://yenisafak.com.tr/Yazarlar/?i=24786&y>
- 5 «Qazaqstan Zaman» gazetі, №51 (971), 2013 zh. 19 zheltoksan, «Kynaly okytushy» (Turik tilinen tarzhi-malagan N. Zhambylkyzy)

6 Taner, Haldun , Tuş. Varlık Yay., Sayfa: 998 s., İstanbul, Basım Tarihi: 1963

7 «Almaty Akshamy» gazetі, «Rukhaniyat» aydary, «Kalagan aninizdi tyndaysyz» (Turik tilinen tarzhimalagan N. Oraz), 01.07.2017 zh.

8 Cüneyd Suavi, Hayatın İçinden. Yazar: Cüneyd Suavi. Yayınevi: Zafer Yayınları. ISBN: 9789757762577. Sayfa: 288 s. Basım Tarihi: 2002

9 <http://dmk.kz/bizdin-sayt/ak-kiim.html> saitynan alyngan (Turik tilinen tarzhimalagan K. Zholdybaiuly)

¹Kabdygalymova A., ²Mustafayeva A.A

¹Kazakh National University al-Faraby,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: dika_i_aika@mail.ru

²Doctor PhD, Associate Professor,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: anar.mustafaeva@kaznu.kz

THE PROBLEMS OF FORMATION OF THE PERSIAN AVIATION TERMINOLOGY

This article is concerned with the problems of formation of aviation terms in the Persian language. The history of the origin of aviation terms, their origin and scope of application is considered. The specifics of the formation of aviation terms are determined. The basic ways of formation and formation of aviation terms in Persian are outlined. The problems of formation of aviation terms in other languages are considered. The article also covers some ways of solving the problems of the formation of aviation terms in the Persian language by the comparative analysis using other languages.

Key words: aviation terminology, Persian language.

¹Кабдыгалымова А., ²Мустафаева А.А.

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: dika_i_aika@mail.ru
²PhD докторы, доцент, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: anar.mustafaeva@kaznu.kz

Парсы тіліндегі авиациялық терминологияның қалыптастыру мәселелері

Бұл мақала парсы тіліндегі авиация терминдерін қалыптастыру мәселелеріне арналған. Авиация терминдерінің пайда болуы тарихы, олардың пайда болуы және қолдану саласы қарастырылады. Авиациялық терминдердің қалыптасу ерекшелігі анықталды. Парсы тілінде авиациялық терминдерді қалыптастырудың негізгі жолдары белгіленді. Басқа тілдердегі авиациялық терминдерді қалыптастыру мәселелері талданды. Мақалада парсы тілінде авиация терминдерін қалыптастырудың басқа тілдермен салыстырмалы талдау арқылы шешудің кейбір жолдары сарапталған.

Түйін сөздер: авиациялық терминология, парсы тілі.

¹Кабдыгалымова А., ²Мустафаева А.А.

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: dika_i_aika@mail.ru
²доктор PhD, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: anar.mustafaeva@kaznu.kz

Проблемы формирования персидской авиационной терминологии

Статья посвящена проблемам формирования и образования авиационных терминов на персидском языке. Рассматривается история происхождения авиационных терминов, их возникновения и области применения. Определяется специфика формирования авиационных терминов. Выделяются основные способы формирования и образования авиационных терминов на персидском языке. Рассматриваются проблемы формирования авиационных терминов в других языках. В статье также освещены некоторые пути решения проблем формирования авиационных терминов на персидском языке путем сравнительного анализа на примере с другими языками.

Ключевые слова: авиационная терминология, персидский язык.

The Islamic Republic of Iran attracts the attention of researchers around the world, which is due to its political, historical conditions, archaeological riches, religious situation, touristic, economic, linguistic, and cultural resources. The gradual release of Iran from imposed sanctions since 2016 opens the country's access to foreign assets, according to some sources, estimated at hundred billions dollars. These events caused a powerful reaction in the form of alarming expectations, political forecasts and economic analysis of the consequences throughout the world, which once again confirmed the great importance of this region.

For Kazakhstan, Iran represents one of the key areas in the establishment and development of not only diplomatic relations, but also stable ties in the spheres of economy, religion, culture, education, and tourism. Civil aviation and aviation in general has evolved over the centuries, and is currently actively developing. One of the indicators of active cooperation between Iran and Kazakhstan is the opening of a direct flight between the capitals of the two countries.

This article is devoted to the problems of the terminology of the modern Persian language. At present, the problem of aviation terminology of modern Persian language remains unexplored in full measure. The problem of aviation terminology plays an important role in aviation translation.

There are many types of aviation: civil aviation, general aviation, ballooning, soaring, private aviation, military aviation, etc [1]. Therefore, we have specific terminology for each type of aviation. Due to the development of aviation science, aviation technology, terminology also constantly changes, new terms and terminological phrases appear. Dynamic development of the terminology base creates the need for unification of terminology. Even with the existence of unification, despite the fact that it takes place in each country in its own way, national peculiarities of terminology are preserved and developing. Thus, we see that the problem of the term and aviation terminology is the most important problem of aviation translation. Since the purpose of this study is the aviation terminology of the modern Persian language, to achieve it, we must understand the essence of the term, in general, and the aviation term, in particular.

According to many researchers, there is still no complete unity on the definition of the «term» itself. There are several definitions of this concept. The term is a word possessing such properties that distinguish it in a special category of linguistic signs. Unlike a conventional word, a term can be correlated only by

one object of real reality, which can be a concept, one denotation, or a group of identical objects.

The following definition also exists:

The terms are special words that meet the requirements of the literary norm and can have inherently predominantly only terminology word-building elements, typical for the terminology of word-building models.

The term should have the following basic characteristics:

- 1) The meaning of the term must be defined clearly and accurately;
- 2) The term should be unambiguous;
- 3) Only one term should be used to designate one special concept;
- 4) The term should be as short as possible;
- 5) Terms should have a significant derivational ability;
- 6) Terms should be built on universal models.

It must be recognized that terminology in its totality is a relatively young branch of linguistics. The first theories of terminology in linguistics appeared in the early twentieth century in the writings of Western scholars. The reasoning of the scientists gives grounds to note that the term differs from the usual linguistic morpheme and has an independent entrance to the dictionaries.

If we revise the various definitions of the term, which in this more than a century's history of science is endowed with this notion, we see that in the definitions, interpretations and explanations, there have not been any major changes. Only late lexicographers have made changes and amendments in their own or others' statements, stated earlier.

The study of such important lexicographic sources as the Persian explanatory dictionaries of Muin and Amid shows that there is not much difference between the definitions of the term in Persian, Russian and European linguistics. Both of lexicographs supplemented each other with some details of the definition of each other, and sometimes, depending on the requirements of encyclopedic, detailed or general dictionaries, they rearranged or shortened the wording of these definitions. One of these features is manifested in the fact that European scientists in establishing the authenticity of the implied words are based on the Latin language. Iranian scholars in similar situations turn to the Arabic language. Iranian scholars turned to the Arabic language, which had a profound influence on Farsi, and found it possible to use the word "istilah", and based on its restrictive meaning among other meanings, although this word with such meaning functioned in Arabic.

The term «istilah» is a word or expression used in a particular science or activity, expressing an absolutely concrete concept, and at the same time, being in close interaction with other linguistic units, and ultimately forming a certain perfect system of terminology.

Expressed signs that distinguish the term from an ordinary morpheme are as follows:

1. The term has a single, definite and concrete meaning, while a common morpheme may have other meanings.

2. The term has an indissoluble connection with the concept.

3. The term has a certain semantic boundary, outside of which it loses its terminological features.

4. The term performs a special function, which is expressed in a specific place of application, beyond which it can turn into an ordinary language morpheme.

In the modern era, the terminology of the world's languages, with the possible exception of English, is being unified. In this connection, there arises the problem of "to be or not to be" to national terminological systems, scientific and technical terminology, terminology of the media or socio-political terminology. This problem is especially acute in the countries of the "third world" – the so-called developing countries. So what can be done to avoid the fate of a language that cannot meet the needs of its speakers?

As for scientific information and socio-political terminologies, they are forced to resort at best to international terms, and at worst to the languages of larger neighboring nations or to traditional languages. Is it possible to preserve the linguistic identity of individual nations in the context of economic globalization and the technical capabilities of the media. In the world there are English and three or four other languages, which are a kind of lingua franca[3] – the languages of interethnic and scientific information communication. The national languages of even developed countries in Europe and Asia, such as French, German or Japanese, Chinese, when it comes to speaking at scientific or socio-political forums at the international level, cannot compete with the English language. The modern Persian language, which in the past was one of the leading languages of the region, especially in the field of poetry and history, also faces the same problems. At present, certain measures are being taken in Iran to upgrade the status of the Persian language, to achieve the level of one of the world's international languages. The country has been working for 70 years on the study and restoration of dictionaries and linguistic sources from the earliest period to the present day,

the language is cleared of Arab and Western European borrowings.

Iranian press, modern Iranian media, especially in terms of scientific and technical terminology is full of foreign borrowings. National terms can be used in scientific texts, but with widespread use, preference is given to borrowings. This state of affairs suggests that in modern conditions, perhaps for languages that are not able to ensure the development of scientific and informative thought, reflecting the latest scientific achievements, it is more rational to use one common language – the language of interethnic communication. It must be introduced as an obligatory subject of higher and school education, so that national cadres can freely communicate in all spheres of social, political and economic life. In the modern world, this is what happens, but it is not perceived as a reality.

The development of science and technology, economics and other spheres of material and spiritual life of the Iranian people contributed to the creation and the formation of terms at the expense of the own resources of the Persian language. Own Persian terms express concepts that have been established over the centuries, and serve as a basis for the formation of new terms. The word-formation laws in the Persian language are rather ordered, and the models by which the terms are formed are quite stable and logical.

It should be noted that in the terminology, the same word-forming laws act as in the formation of words of general vocabulary, the specificity of the formation of terms is the selective use of certain word-formative techniques and the priority use of certain terminological elements.

In the process of formation of the aviation terminology of the Persian language, a significant place is occupied by borrowings. At the initial stage of formation of aeronautics, the leading place in this field was occupied by France. It was French that played a significant role in the formation of the aviation terminology system of the English language. Since the beginning of XX century with the development of aviation in England, the number of French borrowings fell sharply. In the period after the first and second world wars, when the aviation industry in England reached a significant level, French borrowings became single in the corps of newly formed aviation terms.

Currently, the development of the Persian aviation terminology system takes place mainly not by borrowing from other languages, but by using internal development resources and enriching the vocabulary of the language.

The methods of terminology in Russian and Persian include syntactic, morphological, semantic, borrowing and abbreviation.

Our analysis shows that the syntactic way of term formation is the most productive in the field of technical aviation. If in Persian, the most frequent means of term formation is a combination of nouns, then in Russian – a combination of “noun + adjective”. The syntax follows morphological method, borrowing, semantic method and abbreviation. Even the same methods of terminology are used in the two languages, the productivity of word-building tools is different.

Aviation terminology is relatively young. In total it is about 200 years old, its actual development dates back to the 20th century, when the aviation itself was born, strengthened and developed rapidly. Therefore, there was every reason to consider the existence of quite a significant amount of literature on the history of aeronautics and aviation, without which it would be impossible to study the problem of the origin of aviation terms in general. No other terminological system has absorbed so many terms from other terminological spheres as aviation terminology, since no other branch of science and technology has used so intensively the achievements of all other branches of knowledge, as aviation science and technology did, which led to its diversity at the semantic level.

Thirdly, in aviation terminology, all the stages of historically determined technical progress in aeronautics – from aeronautics to aviation, from aviation to rocketry and cosmonautics – are reflected.

Since 1933, the Academy of Persian Language and Literature has been working in the country with some interruptions. The last period of the Academy's activity began in 1991. In 1997 the Academy developed and approved the “Principles and rules for the selection of words” [4], which set out the principles of selecting words in Persian to replace foreign borrowing. The chosen word, if possible, should be from the modern normative Persian language; correspond to the phonetic rules of modern language. Preference is given to primordial Persian roots and bases, from which it is possible to form names and verbs; Arabic terms and derived words from Arabic components widely used in Persian, as well as some dialectisms.

The Academy tried to preserve the purity of the language by introducing stylistic doublets. For example:

«system» – سیستم [sistem] – سامانه [samane] [5]
«helicopter» – هلی کوپتر –

«container» – کانتینر [kanteyner] – بار گنج [bar-gonj] etc.

In the case when the compound terms did not contain equivalent doublets, the academy used the calcing in translation.

For example: نگهبانی تکنیکی [negahbani-ye texniki] – technical help,

چک لیست [chek list] – check-list [6] etc.

The replacement of international words and terms is not necessary; in case of impossibility of a choice of the standard words and terms, the variant entered by Academy is accepted.

Aviation terminology differs from the neutral lexicon functionally (specialization in the field of aviation) and semantically (clarity of semantic boundaries, stylistic neutrality, lack of emotional coloring, and the desire for uniqueness).

Unlike the usual word, the aviation term can be correlated only with one object of real reality, represented either by one concept, or by one denoter, or by some number of identical objects [4]. This unambiguous correlation is manifested only within the framework of one branch of aviation. The ambiguity of the aviation term can only take place when it is used in various fields of aviation business or in different contexts.

Since large numbers of people with a wide variety of knowledge and preparedness are employed in the aviation sphere, aviation terms must meet yet another requirement – to be clear, simple, accessible for understanding.

Thus, in the world there are two approaches to resolving the issue of borrowings. One direction is the introduction of international terms into national languages without change. The second is the complete replacement of their national terms. In both of them there are dangers. Judging by the results of the Iranian Academy of Persian Language and Literature, the replacement of foreign borrowings by its terms, formed in one way or another on the basis of the roots and affixes of the ancient Persian, Middle Persian or modern Persian language, does not yet give the desired effect. Iranian press, modern Iranian media, especially in terms of scientific and technical terminology, abound in foreign borrowings. National terms can be used in scientific texts, but with widespread use, preference is given to borrowing. This state of affairs suggests that in modern conditions, perhaps for languages that are not able to ensure the development of scientific and informative thought reflecting the latest scientific achievements, it is more rational to use one common language, the language of interethnic communication. It must be introduced as an obligatory subject of higher and

school education, so that national cadres can freely communicate in all spheres of social, political and economic life. In the modern world, this is what happens, but it is not perceived as a reality.

References

- 1 Standard aircraft handbook (for mechanics and technicians), Reithmaler, 7th edition, 2008
- 2 Osul va zavābet-e vājegosini hamrāh bā šarh-o touzihāt. – Tehrān, 1376/1997/2014
- 3 Данилин А.И. Краткий русско-английский толковый словарь по авиации: электронное учебное пособие. – Самара, 2010.
- 4 Стрелковский Г.М. Теория и практика военного перевода. – М.: Воениздат, 1979. – С. 154.
- 5 Афанасьев Г.И. Русско-английский сборник авиационно-технических терминов. – М.: Авиаиздат, 1995. – 2007.
- 6 Crocker D. Dictionary of Aviation. L.A&C Black Publishers Ltd, 2007.

¹Оразақынқызы Ф., ²Даулет Ф.

¹PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
e-mail: faridak09@mail.ru

**ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ИДИОМАЛАРДЫҢ
ҚЫТАЙ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ОРНЫ**

Қай ұлттың болмасын сөздік қорында бір мағынаны білдіретін жеке-дара сөздерден өзге, бір-бірімен қосылып, я жалғасып келіп, тұтас бір ұғымда айтылатын сөз тіркестері болады. Оны қытай тілі грамматикасында идиома деп атаған. Мақалада қытай тіліндегі идиомалар берілген және идиомалардың қытай мәдениетіндегі рөлі, орны, маңызы қарастырылған. Сондай-ақ чыңъюй туралы ақпараттар беріліп, оның қытай тілі фразеологизміндегі орны, рөлі қарастырылса, идиомалар мысал ретінде беріліп, қысқаша тарихы түсіндірілген.

Түйін сөздер: қытай тілі, идиома, мәдениет, чыңъюй.

¹Оразақынқызы Ф., ²Даулет Ф.

¹PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Республика казахстан, г. Алматы
²Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
e-mail: faridak09@mail.ru

Место китайских идиом в китайской культуре

В любом невербальном словаре есть фразы, которые могут использоваться в одном целом, кроме отдельных слов, которые выражают одно значение. Это назывался идиомой в китайской грамматике. В статье рассматриваются идиомы на китайском языке, а также роль, место и смысл идиом в китайской культуре. Кроме того, дана информация о чыңъюй и ее роли в фразеологизме китайского языка, идиомы были приведены в качестве примера и даны их краткие истории.

Ключевые слова: китайский язык, идиома, культура, чыңъюй.

¹Orazakynkyzy F., ²Daulet F.

¹PhD, Kazakh National Pedagogical University named after Abay
²Kazakh National University named after Alfaraby
PhD e-mail: faridak09@mail.ru

Place Chinese idioms in Chinese culture

In any nonverbal dictionary there are phrases that can be used in one whole, except for single words that express one meaning. It was called an idiom in Chinese grammar. The article examines idioms in Chinese, as well as the role, place and meaning of idioms in Chinese culture. In addition, they gave information about chyyuyu and its role in the phraseology of the Chinese language and idioms were given as an example and given a brief history.

Key words: Chinese, idiom, culture, chengyu.

Тіл – әрбір ұлттың мәдениетімен, рухани құндылықтарымен бірлесе қайнасқан әлемнің тілдік бейнесінің ұлттық бедерін айқындаушы құрал.

Әртүрлі мәдениет өкілдерінің санасындағы, танымындағы әлем бейнесі әртүрлі және әр

халықтың өмірді тануында, қабылдауында ұқсастықтар, ортақ, жалпы жақтарымен қатар, өзіндік айырмашылықтар мен ерекшеліктер болады. Ол сөз жоқ, тілде көрініс табады, ал сол тілді зерттейтін әр ұлттың өзінің тіл ғылымы бар. Соның ішінде тұрақты сөз тіркестері тілімізде

айрықша орын алады. Тұрақты сөз тіркестеріне қатысты терминдердің бірі идиома. Идиома – семантикалық жақтан бөлініп ажырамайтын, біртұтас мағынасы құрамындағы сыңарларының негізгі, номинативті мағынасынан мүлдем алшақ, мүлдем басқа мағына беретін тізбектер. Идиома – сөздің бір-бірінің лексика-семантикалық мән-мағынасына ешбір қатысы болмайтын, мүлде басқаша мағына береді. Бұларды басқа тілге сөзбе-сөз аударуға келмейді, бөліп жаруға болмайды. Идиома терминін қазақ тілінде І. Кеңесбаев фразеологиялық түйдектер деп атаса, Қ. Аханов пен Ә. Болғанбаев фразалық тұтастықтар деп атаған. Белгілі лингвист Ю.А. Шафрин: “идиома – это ряд слов, употребляемых совместно и сообщающих этому ряду значение, не совпадающее со значением каждого из слов идиомы, взятого поодиночке”, – деп анықтама береді (1). Идиомалық топтағы сөздердің байланысы берік болады, олардың тұтас топ болып тұрғандағы беретін мағынасы жеке тұрғандағы мағыналарына қатысты болмай мүлде бөтен мағынаны білдіреді. Мысалы: қабырғанмен кеңес (ойлан), тісін қайрап жүр (өшігіп жүр), сиырқұйымшаққа салу (бір нәрсені созып кету), беті бері қарады (айыға бастады). Мұндай идиомалар қазақ тілінде ғана емес, басқа да шет тілдерінде де кездеседі. Қытай тілі де қазақ тілі сияқты идиомалық тізбектерге бай және олар кең қолданыста болып табылады.

Қай ұлттың болмасын сөздік қорында бір мағынаны білдіретін жеке-дара сөздерден өзге, бір-бірімен қосылып, я жалғасып келіп, тұтас бір ұғымда айтылатын сөз тіркестері де болады. Яғни, бір сөзбен айтқанда, осы жоғарыда айтылмыш ұғымдардың жиынтығы қытай тілінің грамматикасында да идиомалар деп аталады. Идиомалар да өз кезегінде 成语[chéngyǔ] (мақал-мәтелдер), 惯用语 [guànyòngyǔ] (қалыптасқан сөз тіркесі), 俗语 [súyǔ] (хикмет сөздер), 歇后语 [xiēhòuyǔ] (аяқталмай қалған сөйлемнің соңғы жартысы) және т.б. сияқты бірнеше түрге бөлінеді.

Қытай идиомдары Қытайдың терең мәдени мұрасы болып табылады. Идиомаларда қытай тілінің мәнерлілігі, бейнесі, тереңдігі, икемділігі, бүкіл тарих кезеңінде жиналған адамдардың даналығы жатыр.

Қытай тілінде идиома сөздер қашанда өзекті түрде зерттеледі, тіпті идиома жинақ сөздік кітаптарда жарыққа шығып жатады. Солардың бірі Юнпэй Суннің 2000 ж. жарық көрген идиома сөздігі. Онда 14 мың идиома сөздер түрі қарастырылған, олардың кейбірі күнде-

лікті жиі қолданылса, кейбірі ара-тұра ғана қолданылады (Прядохин, 1977: 4). Қытай тіліндегі идиомаларды басқа тілге аудару немесе басқа тілдегі эквивалентін табу өте қиын, себебі қытай тіліндегі идиома сөздердің негізгі мағынасы тереңде жатыр, ол бір хикаямен не тарихи фактімен байланысты болады. Сөзімізге дәлел ретінде, мысал келтірсек 高山流水 — «Биік таулар мен ағын сулар».

Қытай тіліндегі әр идиома ауыздан ауызға таралу арқылы бүгінге дейін жетіп, қытайдың тарихы мен елдің мәдени принциптерін жақсы меңгеруге өз септігін тигізген. Мысалы, 明辨是非 — *Мин* (түсінікті) *Бьен* (айырту) *Ши* (жақсы) *Фэй* (жаман)» бұл дегеніміз жақсыны жаманнан айыра білу дегенді білдіреді. Қазір 成语 – чыңюй терминімен аталған қытай фразеологиясында фразеологизмдердің 4-5 жігі бар. Фразеологизмдер құрылымдық-семантикалық сипаттамалы бойынша емес, стилистикасы мен шығу-тегі бойынша жіктеледі. Солайша, Ма Гаофань фразеологиялық бірліктердің 5 негізгі жіктерін атайды:

成语 чыңюй – идиома

谚语 янюй – мақал

歇后语 Сехоуой – астарлы сөз

惯用语 Гуанёңюй – фразеологиялық тіркес

俗语 суюй – мәтел.

Чыңюйлар туралы айта кететін болсақ, чыңюй 成语 – ежелгі қытай тілі ережелері бойынша құралған, жалпылама ауыспалы мағынасы бар, мәнерлі сипатқа ие тұрақты фразеологиялық тіркес (жиі төрт иероглифтен тұрады) (Цзяньман, 1981: 361-370).

Тарихи чыңюйларға 图穷匕见 tu qiong bi xian сөзбе-сөз аударғанда – «карта ашылып, қанжар анықталды» Чжанго (б.з.д. 453-221 ж.) дәуірінің жазба ескерткіші деп атайды – Сыма Цяннің «Жауласқан патшалықтар жоспарлары» мен «Тарихи жазбалар». Сондай-ақ, тарихи чыңюйларға 四面楚歌 sì miàn chu ge – «жан-жағынан қоршалу, тырыққа тірелу», 指鹿为马 zhǐ lù wéi mǎ – «әділеттікті қайтару; бір нәрсені екіншісіне ұқсату, ақты қара деп тану» деген сөз тіркестері жатады.

Философиялық чыңюйларға 拔苗助长 bā miào zhù zhǎng – «шыдамсыз» деген мағыналы тіркестер жатады:

Сун патшалығында бір өте шыдамсыз мінезімен ерекшеленетін адам өмір сүріпті. Ол күні-түні алқабындағы екпелерін қадағалап, қашан өседі екен деп күтумен болды. Бір күні ол бір жақсы амал ойлап тапты – екпелерді тез өсіру үшін оларды аспанға тарқылау. Оған екпелері сол

мезетте өсе бастағандай көрінді. Үйіне шаршап қайтып, отбасына қуанышты жаналығын айтып береді. Оны естіген ұлы жүгіріп барып, алқапқа қараса екпелердің өспей, өліп қалғанын көреді.

Қытай әдебиетінің бастамасы саналатын «Шицзин» Қытай *канондық әдебиеті* – чыңюйлардың маңызды шығу-тегі болып табылады. Мысалы, 巧言如簧 qiao yan ru huang – қызыл тілді», ал 明哲保身 ming zhe bao shen чыңюйі – «Құдай сақтанғанды сақтайды» деген мағыналы тіркестер дәл осы «Шицзин» канонынан шыққан.

«Сы шу» конфуциандық канонына Мыңцзының моральдық борыш туралы айтқан бір атақты сөздерді де кірген: Өмір – бұл мен қалайтын нәрсе, ал борыш та – мен қалайтын нәрсе. Егер екеуін де алу мүмкін емес болса, мен өмірден бас тартып, борышты таңдаймын – депті. Мыңцзының осы айтқан сөзінен 舍生取义 she sheng qu yi – «борыш үшін өмірден бас тарту» деген чыңюй туындаған. Сонымен қоса, көптеген чыңюйлардың бастамасы буддизмнің *дини оқулықтарында* да жатыр: 三生有幸 san sheng you xing – «үш өмірде де бақытқа ие болу» – «ғажап, бірақ қиын жолды мүмкіндік» деген мағынада (Хуаньцин, 1996: 355-372). Көптеген чыңюйлар ұрпақтан-ұрпаққа ауызша беріліп отырған, не әдеби шығармаларға көшірілген ежелгі Қытайдың ауызша тілінің үлгілерінен де құралады. Мысалы, 井水不犯河水 jing shui bu fan he shui – «әркімнің өз жолы бар» («Қызыл сарайдағы түс»). Кей жағдайларда чыңюйлар мақалдардан да құралады: 本性难移 ben xing nan yi – «өз табиғатын өзгерту қиын» чыңюйі 江山易改, 本性难移 jiang shan yi gai, ben xing nan yi мақалынан – «өз табиғатын өзгерткенше, таулар мен өзендерді өзгерткен оңай» шыққан (Цзиньюй, 1995: 208). Мәдениаралық қарым-қатынас құру, қытай тілін үйрену тиімділігін арттыру, түрлі мәтіндерді аударудың сапасы мен әр түрлі мәдениеттердің өзара қарым-қатынасын жақсарту қажеттігіне байланысты. Чыңюйлардың құрылымдық ұйымдастырылуы синтаксистік байланыстардың бірі – *параллелизмнің* қолдануымен сипатталады. Бұл берілген байланыс идиоманың құрылымында симметрия құру арқылы салынады. Чыңюйдің құрылымының симметриялығы көптеген прагматикалық мақсаттарға қол жеткіздіреді: Біріншіден, – 字 – 板 (yǐ zì yǐ bǎn) «сөздерді мұқият сөйлеу, алтын сөз, әр сөз өлшемі; әр нәрсені өз орнымен, тәртіппен істеу» – чыңюйінің құрылымындағы тегіс және сынық тондарды қайталау арқылы белгілі бір әуездік сурет құру. Екіншіден, сөз сөйле-

генде реципиенттің идиомаларды қабылдауын жеңілдетеді. Идиомалар құрылымы симметрия принципі ұстанады: құрылымның алғашқы екі бөлігіндегі синтаксистік байланыс үшінші және төртінші бөліктерінің арасында да қайталанатын, тіпті бұл жұптардың бөліктері синоним, антоним не аналог болулары мүмкін. Идоманың құрылымының симметриялық жұптары арасында белгілі бір логикалық байланыс бар. 摩拳擦掌 (mó quán cā zhǎng) «ынталы, шыдамсыз, ұрысқа ұмтылу». 摩拳 (жұдырық ысқылау) және 擦掌 (алақан уқалау) симметриялы жұптарында біркелі баяндауыш-объектілі синтаксистік байланыс байқалады. Жұптың бірінші бөліктері 摩(mó) – ысқылау және 擦(cā) – уқалау, ысқылау – синонимдер, ал екінші бөліктері 拳(quán) – жұдырық пен 掌(zhǎng) – алақан – аналогтар болып табылады (Дэфэн, 1987: 528). Сол арқылы идиомалар терең мағына береді. Қысқа сөздерден құралып, терең мағынаға ие екендігін көрсетеді. Қытай тіліндегі идиомалар тіл білімі сласында да, өнер саласында да, сондай-ақ тарих саласында да ерекше орын алады. Солардың бірі тарихи идиомалар. Қытай тілінде тарихи идиомалар айрықша орында. Мысалы, «Елікті көрсетіп, бұл жылқы» дейді.

指鹿为马(zhǐ lù wéi mǎ)

Цинь мемлекетінде (259-207 ж.) өмір сүрген Чжао Гао атты белгілі бір қайраткер амбициялық ойларға ие тұлға еді. Күндердің бір күні ол билікті өз қолына алу мақсатымен, қасындағы адамдарды сынамақшы болады. Олардың қайсысы өзін қолдап, қайсысы қарсы шығатынын тексеру мақсатында оларға бір айла ойлап табады. Бір күні ол императорға елікті әкеліп, бұл жылқы, императорға сыйлаймын дейді. Император тұрып: бұл елік, жылқы емес, сен қателестің дейді. Алайда, Чжао Гао өз сөзінен таймай, бұл жылқы, сенбесеңіз, қоластыңыздағы сарбаздардан сұрайық дейді. Сол кезде, сарбаздардың кейбірі Чжао Гаодан қорыққаннан бұл елік деп мойындаса, кейбірі бұл елік емес жылқы деп қарсы шығады. Кейіннен Чжао Гао өзіне қарсы шыққан сарбаздарды әртүрлі әдіспен жазалайды.

Мұндағы идиоманың мағынасы: мақсатыңызға жету үшін, ақ үшін қараны ақшамен сатып алып, шындықты өтірікпен шатастыру.

“Балықтың көздерін гаухар таспен айырбастау” 鱼目混珠(yú mù hùn zhū). Бұл оқиға Мань Юань есімді кейіпкермен байланысты. Бір күні адам гаухар тастар сататын саудагерге кезігіп қалады. Саудагердегі үлкен қара гаухар тасты көріп, қатты ұнатып үйіне сатып алып келеді. Үйіне келген соң, оған бір үлкен қобдиша жасап,

гаухар тасты сонда сақтайды әрі ешкімге көрсетпейді. Мұны естіген көршісі Шоу Лян, менде де гаухар тасты бар деп мақтанады. Ол гаухар тасты есігінің алдынан тауып алған болатын. Бір күні, Мань Юань мен Шоу Лян сырқаттанып қалады. Дәрігердің айтуы бойынша, олардың жазылуы үшін, гаухар тастан дайындалған, ұнтақталған дәрі ішулері керек. Басқа амалдары болмаған соң, екеуі де гаухар тастарынан дәрі жасайды. Арада уақыт өткен соң, Мань Юаню аяққа тұра бастады, ал Шоу Лян сырқатынан жазылмайды. Дәрігерге болған жағдайды баяндаған соң ғана, оның аурудан жазылмай жатқан себебі анықталады. Оның қолындағы гаухар тас емес, жай ғана балықтың көзі екен. Сол себепті де дәрі өз әсерін бермеген. Мұндағы идиоманың мағынасы: шындықты өтірік айту. Шынайы шикізатты сапасыз шикізатпен айырбастау (Хуаньцин, 1996: 355-372).

«Үш рет нұсқау беріңіз және бес рет түсіндіріңіз». 三令五申 (sān lìng wǔ shēn)

Көктем мен күзде (б.з.д. 770-476 ж.) Танымал стратег Сунцзу У губернаторына өзінің басты еңбегін – «Соғыс өнері» трактатын көрсету үшін келді. Ол өз мемлекетінің әскери күшін көтеру үшін У әскерлерін үйретуді ұсынды.

Сунцзу стратегиясының қаншалықты жақсы жұмыс істейтінін көру үшін, билеуші оны алдымен әйелдерді оқытуын сұрайды. Оған ханшайымның 108 қызметшісін оқытуға береді. Ол әйелдерді екі отрядқа бөліп олардың басшылары ретінде патшаның екі сүйікті қызметшісі тағайындайды. Әркімге қару беріліп және қатар қатарынан тұруға бұйрық беріледі. Сунцзу оларды барабан орамдарының иірімімен бағытталуға және төрт бағыт бойынша қалай дұрыс жүру керектігін түсіндіреді және берілген нұсқауды, бұйрықты дұрыс орындаулары керектігін айтады. Сунцзу әйелдерден ережені түсіндіңіздер ме деп сұрағанда, барлығы да түсінікті деген жауап алады.

Сунцзу тренингті бастайды. Барабанды сақтықпен соға бастайды, яғни әйелдер оңға жүру керек, бірақ ханымдар оның бұйрығын орындамай тек күлкіге айналдырып тұрады. Сунцзу оларға дауыс көтермей, тек: «Егер командир нақты нұсқау бермесе, бұл оның кінәсі», – деді. Кейін ол барабанды әртүрлі ритмдерде бірнеше рет ұрып, тағы да әйелдерге жүруге нұсқау береді. Алайда, әйелдер де олардың командирі де бұл нұсқауды да орындамай, тағы да ойынға айналдырып тұрады.

Бұл жолы Сунцзу қатал: «Командирге берілген нұсқауға мойынсұнбаса – бұл командирдің

кінәсі!» – деп жауап берді және екі қолбасшыны жазалауды бұйырады. Тренингті бақылап отырған, билеуші екі қызметшісін жазаламауды сұрайды. Сонда Сунцзу соғыс алаңында бас қолбасшының бұйрығы патшаның бұйрығынан гөрі маңызды және барлық сарбаздар қолбасшының бұйрығымен жүретіндігін қатал түрде ескертеді. Және екі командир өлім жазасына кесіледі. Ары қарай, Сунцзу қайтадан екі жаңа әскерлерді командир қылып тағайындады. Жаттығу ары қарай, жалғасын тауып жатады, бұл жолы барлығы дұрыс орындалады. Осындай қатал тәртіптің арқасында Сунцзудің үйретілген әскері У-дың ең қуатты әрі күшті әскері болып шығады. Идиоманың мағынасы: Бір нәрсені қайта-қайта түсіндіргенше, бірнеше рет нұсқау берген дұрыс, яғни «Жүз рет атып, жүз рет дөп түсу. 百发百中 (bǎi fā bǎi zhōng).

Бұл оқиға Шу патшалығында күрескен патшалықтар кезінде болған. Бір күні Пэндан есімді адам Ян Ю Жи-ге келіп, оны садақ атумен күресуге жарысқа шақырды. Пэндан бір-бірден жебені алып, ата бастады. Оның бір-бірден атқан жебесі нысанаға дәл тиді. Осыдан соң, ол Ян Ю Жи өзіне қарсылас бола алмайды деген үлкен сеніммен тұрды. Алайда Ян Ю Жи бір мезгілде үш жебені шығарып, үшеуін де нысанаға бір мезетте дәл тигізді. Пэндан өзінің жеңілгенін мойындап, көңіл-күйі түсіп кетті. Идиоманың мағынасы: ең бастысы әрқашан мақсатқа қол жеткізу.

Тілі балдың – қынабында қанжар бар.

Бұл идиома Сима Гуан (1019-1086) әулеті кезінде «Зиже Тонтиен» ежелгі кітабынан алынған. Тан әулетінің басшысы император Сюаньзонг (685-762 ж.) орынбасары Линфу Ли болды. Ол каллиграфия және кескіндеме саласында тәжірибелі маман, сондай-ақ өзара ниеті орынбасар ретінде танымал тұлға.

Ол императордың қандай істерді ұнататынын, оған қалай жағыну керектігін білу мақсатында жанында әрдайым жұмыс жасайтын қызметшілеріне ақша төлеп, император туралы толық ақпарат жинаған. Солай оның сеніміне кірудің жолын іздеген. Өзге шенеуніктер мен министрлердің алдында императорды мақтаудың жолын тауып, императорға жаман хабар әкелген әрбір министрді төмендетуге тырысқан. Бір күні сотта Линфу Лиға бір министр кінә тағып, айыптайды. Ол сол сәтте мән бермеген кейіп танытқанымен, ол министрден кек алуды жоспарлайды. Бірде Ли осы министрге алтынның Хуа төбесінде жасырын болғанын және императордан зергерлік бұйымдарды қазып алуға рұқсат сұра-

уын сұрайды. Адал әр ақкөңіл министр бірден императорға жүгінеді. Бұны естіген император куана кетеді, бұл жайтты Лиге жеткізіп, онымен талқылауды жөн көреді. Алайда, Ли бұл қауіпті іс, Хуа төбесінің Мәртебелі орын, барлық қазыналар сонда болғанымен, тау шатқалы императордың денсаулығына зиян тигізетінін айтады. Ол: «Мәртебелімізге зиян келтіргісі келетін адам кім?» – деп сұрайды. Император Лидің сөзіне сеніп, Хуа шатқалына шахта құру идеясын қате идея деп санап, ұсыныс білдірген министрді қызметтен босатып, алыстағы провинцияға жібереді. Кейіннен Лидің осы әрекеті туралы басқа шенеуніктерге ақиқат келгенде, олар туралы: «Тілінде балы бардың, қынабында қаруы бар деген екен». Бүгінде қытайлықтар мейірімді көрінетін адамдар туралы сөз қозғалғанда осы идиоманы жиі қолданады екен. Орыс тілінде осыған ұқсас сөз бар: «Ерінде – бал, ал жүрегінде мұз».

«Көрмеген затты ұнату».

Ye-gun дракондарға деген сүйіспеншілігімен танымал болды. Ол айдаһарларды өте жақсы көрді, оның үйінің қабырғаларында, есіктерде, терезелерде, пучкаларда және бағаналарда дракондар бейнеленген. Оның киімдерінде де інжу-маржандармен безендірілген дракондар бейнесі бейнеленген. Ол дракондарды ұнататынын жиі айтатын. Бір күні, оның дракондарды ұнататынын естіген, көктегі бір айдаһар келіп, оған алғысын білдірмекші болады. Сөйтіп, дракон Ye-gun-ге келеді. Алдында драконды көрген адам қатты қорқып кетеді. Оны сезген, дракон таңқалып, «Мен сізге аңызға айналған дракондар ұнайтындығын естідім. Сен неге менен қорқасың» деп сұрайды. Сонда Ye-gun мен дракон бейнесін жақсы көремін, сіздің өзіңізді көру ол басқа ғой, – деп үйден қашып шығып кетеді. Содан кейін біз, Ye-gun-нің шынайы драконды емес, жай ғана дракон бейнесін ұнататындығын білдік.

Осы оқиғадан соң, бұл әңгіме батыс хан әулетінің жазушысы (б.з.д. 23 ғасыр) жазушы Лю Сянның «Жаңа кіріспесіне» енгізілді. Осы оқиға кейіннен «Ye-gun көрмеген драконды жақсы көреді» – «Көрмеген затты ұнату» идиомасының 葉公好龍 туындауына себеп болды. Қытайлықтар бұл идиоманы екіжүзді адамдар үшін жазылған деп бағалайды.

Осы сынды бірнеше мағынасы терең, идиомалар қытай тілінде өте көп. Қытай тіліндегі идиомалар тарихпен немесе мәдениетпен шектелмейді, сондай-ақ әлемдегі шынайылыққа да негізделеді.

Мысалы, Бамбук. 竹(zhu)

Ежелгі заманнан бері бамбук азық-түлік, баспана, киім, қағаз, аяқ киім үшін материал ретінде қолданылған. Қытайлықтардың ежелден бері өмір сүретін тарихи фактісі де тілдік құралдармен көрсетілген. 竹 (zhu) иероглифі бамбук жапырақшасына ұқсайтын пішінде екі графемадан тұрады. Екі графема бір-бірінен бөлінбейді, тек олар бірге бірлік, мәңгілік махаббат, нәзік бақыт символы – гер-гидрофильді құрайды. Үйлену тойларында әрқашан бамбуктан жасалған бұйымдар (қалыңдық үшін палангина, сыйлық желдеткіші) берілген. 竹 zhu (бамбук) сөзі 祝 zhu (дұға, тілек, құттықтаулар) деген мағынаны да білдірген. Жаңадан тұрғылған үйге, үйдің іші гүлденсін әрі тыныштық орнасын деген тілекпен төрт таңбадан 竹苞松茂 Жу Бао ән Мао (бамбук Керемет, қалың қарағай) тұратын суретті сыйға тартып, оны үйінің төріне іліп қою дәстүр болған. Халық арасында тарап кеткен, мақал-мәтелдерде бамбук ағашының бір түрі 250 жылда бірі рет ғана гүлдейді, сол ағаш гүлдеген уақытта, қайғылы оқиға болады деген наным болған. 竹子开花兆灾 (zhuzi kai hua zhao zai) – «бамбук гүлдеді – бақытсыздық келді» деген сөз содан қалған. Бамбуктың бейнесі «бос адамның» табиғатын анықтау үшін де қолданылған (Шуан, 2013).

Шынайылыққа бағытталған қытай тіліндегі идиомаларының қысқаша түрлерінен бірнеше мысал беріп өтсек.

喜从天降 (xǐ cóng tiān jiàng) – Көктен бақыт жауғандай.

吠非其主 (fèi fēi qí zhǔ) – Қойжайынынан басқаның бәріне үреді.

天涯地角 (tiān yá dì jiǎo) – Жердің шетіндегі теңізден тыс.

守株待兔 (shǒu zhū dài tù) – Теңізде ауа райын күту.

步步为营 – Әскери лагерді біртіндеп орнату (бірте-бірте жоспарланған мақсатқа жету).

未雨绸缪 – Жаңбырдан бұрын, қолшатыр туралы ойлану (алдын ала әрекет ету)

活到老 – Бір ғасыр өмір сүр, бір ғасыр оқы.

青天霹雳 (qīng tiān pī lì) – Көктен келген бұлт сияқты

山不转路转 (shān bù zhuǎn lù zhuǎn) – Тар әлем.

无风不起浪 (wú fēng bù qǐ làng) – Жел болмаса шөптің басы қимылдамайды.

如坐针毡 (rú zuò zhēn zhān) – Жанын шүберекке түйіп отыру.

百闻不如一见 – Жүз рет естігенше, бір рет көр

老马识途 – Ескі жылқы боранды бұзбайды.

Тізбектей берсек, қытай тіліндегі идиомалардың санына да, шегіне де жете алмасымыз анық. Маңыздысы саны емес, қаншалықты сапалы екендігіне жоғарыда келтірілген мысалдар арқылы көз жеткізгендей болдық. Әр халықтың қазынасы әдебиеті, мәдениеті, көркем сөздермен толыққан десек, қате пікір болмасы анық.

Қорытындылай келе, әр ұлттың тіл байлығы тек ұзын сөздің санымен ғана өлшенбейтіндігін байқадық. Сөз байлығы деген ұғым сөздің әр алуандылығы мен мағына реңктерінің молдығымен бағаланатын аса күрделі категория. Ұлттық тілдің сөз қазынасының бірі идиома сөздер құрамы жағынан тұрақтылығымен, кез келген тұста қолдана беруге болмай-

ын талғампаздығымен, мағына-мазмұн тереңдігімен ерекшеленіп тұратын тілдік құбылыс. Халықтың салт-санасы, дүниетанымы, дәстүрлі мәдениеті мен сан ғасырлық білімдер жүйесі тұрақты сөз тіркестерінен көрініс тауып, тіл қазынасының ерекше бір қымбат дүниесі – сөз жүлгесінің ішінде шоқтығы болып көрінетіні белгілі. Тілдің інжу маржандай көрінетін сөз орамдарының қаймағын бұзбай орынды жұмсау – тіл мәдениеттілігін, сапасын көтеретін жайт. Идиомалар сөзімізді өткір, көрікті, образды ету үшін жұмсалады. Жалпы, қытай тіліндегі идиомалар өте көп, кең қолданысқа ие және мейлінше бай. Кең даланы иемденген халықтың сөз байлығының нәрлі бастауы ешқашан сарқылмайды.

Әдебиеттер

- 1 «Джунгуо да бай кэ чуан шу, үй ян вен цзы» (Қытайдың үлкен энциклопедиясы, тіл және жазу бөлімі). – Пекин: Қытай энциклопедиясының баспаханасы, 1998.
- 2 Прядохин М.Г. Китайские недоговорки – иносказания. – М., 1977.
- 3 Чжу Цзяньман. Основные формы чэньюй и специфика их структурных законов: материалы по исследованию современного китайского языка. 2-бөлім. – Шанхай: Шанхай цзяюй баспасы, 1981. – 361-370 б.
- 4 Чжоу Хуаньцин. Исследование чэньюй с компонентами-числительными: сб. статей юбилейной конференции по обучению китайскому языку как иностранному. – Пекин: Пекинский институт языкознания, 1996. – С. 355-372.
- 5 Чан Цзиньюй. Лексика китайского языка и культура. – Пекин: «Бэйцзин жэньминь» баспасы, 1995. – 208 с.
- 6 Ян Дэфэн. Китайский язык и его связь с культурой. – Пекин: «Бэйцзин дасюэ» баспасы, 1999. – 214 с. 231. ШШ, тш -Ш, 1987. – 528 бет.
- 7 Войцехович И.В. Практическая фразеология современного китайского языка. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007.
- 8 Чэнь Шуан китайские идиомы (чэньюй 成语) как компонент содержания межкультурной компетенции // Вестник Пермского Университета. – 2013 (69).

References

- 1 Kitaydin ulken enctropeidiyasi, til jane jazu bolimi. – Pekin: Kitay enseklopedyasinin baspahanasi, 1998.
- 2 Pryadohin M.G. Kitayskye nedogovorki – inoskazanye. – Moskva, 1977.
- 3 Chju Czyanman. Osnovnye formi chengyu i spetsifika ih strukturnurnyh zakanov// Materyali po issledovaniyu sobremennogo kitayskogo yazika. 2 bolim. Shanhai: Shanhai tsaoyu baspasi, 1981. - 361-370.1bet.
- 4 Chjou Huantsin. Issledovanye chengyu s komponentnami-chislitelnyv // Iz sb. Statei yubileinoi konferentsii po obucheniuyu kitaiskomu yaziku kak inostrannomu. – Pekin: Pekinskii institut yazikoznaniya, 1996. 355-372 bet.
- 5 Chan Tszinyii. Leksika kitaiskogo yazika i kultura. Pekin: Beitszin jenvin baspasi, 1995. – 208 bet.
- 6 Yan Defen. Kitaiskii yazik I ego svyaz s kulturoi. Pekin: Beitszin daosyie baspasi, 1999. – 214 c.231.ShSh, tsh-Sh, 1987 -528 bet.
- 7 Voitsehovich I.B. Prakticheskaya frazeologiya sovremennogo kitaiskogo yazika. – Moskva: AST: Vostok-Zapad, 2007.
- 8 Chen Shuan Kitaiskie idiomi (chengyu 成语) Kak komponent soderjanya mejkulturnoi kompetensii, 2013 (69) Vestnik Permskogo universiteta.

¹Садықова Р.К., ²Қойшыбаева Г.С.

¹филол.ғ.к., ҚазМемҚызПУ, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: roza.sadikova@mail.ru
²эл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: gulmira.koishybaeva@gmail.com

АВЕСТА – КӨНЕ ӘДЕБИ ЖӘНЕ ТАРИХИ ҚҰНДЫЛЫҚ

Бұл мақалада Иранның ең ежелгі ескерткіштерінің бірі – Авеста туралы мәліметтер беріледі. Авеста ескерткіші – ежелгі Иран жазба ескерткіші және зороастр дінінің қасиетті кітабы болып, бізге дейін қасиетті зороастризм діні мәтіндері арқылы жетті. Авестаның тексті негізінен 21 кітаптан тұрады және бұл мәтіндер 350 мың сөзден құралған. Ұзақ жылдар бойы Авеста тек ауызша таралып отырған. Сондай-ақ, Авеста тек қана Иранның емес, Орта Азияның көне тарихы және қазақ ғалымдарының киелі кітапқа қатысты зерттеулері бойынша нақты мәліметтер береді. Авеста кітабы толығымен айқын зерттелмесе де, Авестаның тарихы, зерттеулері, оның бөлімдері (Ясна, Висперед, Видевдат, Яшта, Кіші «Авеста») туралы айтылады. Авеста – Орта Азия мен Ирандағы зороастризм діні, салт-дәстүр, мәдениет пен тарихты осы күнге жеткізген әдеби және тарихи, киелі кітап. Осы ежелгі ескерткіш арқылы иран тарихи және әдеби бай құндылықтардың кілтін ашуға көмектеседі және бізге көп мәліметтер береді.

Түйін сөздер: қолжазба, зерттеулер, дін, мәдени жәдігер, отқа табыну, бөлімдер.

¹Sadykova R.K. ²Koishybaeva G.S.

¹Kazakh state women's teacher training university, roza.sadikova@mail.ru
²KazNU named after al-Farabi, gulmira.koishybaeva@gmail.com

Avesta – Ancient Literary and Historical Monument

The article analyses Avesta, the one of the most ancient monuments of Iran. Avesta is an ancient Iranian written monument that reached us through religious texts. The text of Avesta consists of 21 books and 350000 words. For many years Avesta existed only orally. In addition, Avesta provides accurate information about the ancient history of Central Asia, and not only about Iran, as well as studies of Kazakh scientists about this sacred book. By the present time, Avesta has been preserved in the following books: Jasna, Visperad, Videptat, Yashta, Malaya Avesta. Avesta is the literary and historical document that is an important monument for studying antiquity, culture and life, social and political institutions, epic, and other issues of the history and traditions of the tribes and peoples of Central Asia and Iran.

Key words: manuscript, research, religion, cultural heritage, chapters.

¹Садықова Р.К.. ²Қойшыбаева Г.С.

¹Казахский национальный Государственный университет, к.филол.н.,
e-mail: roza.sadikova@mail.ru
²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, к.филол.н.,
e-mail: gulmira.koishybaeva@gmail.com

Авеста – древний литературный и исторический памятник

В статье рассматривается один из самых древних памятников Ирана – Авеста. Авеста – древнеиранский письменный памятник, который дошел до нас через религиозные тексты. Текст Авеста состоит из 21 книги и из 350 000 слов. В течение многих лет Авеста существовал только в устной форме. Кроме того, Авеста представляет собой точную информацию о древней истории Центральной Азии, а не только об Иране, а также исследования казахских ученых об этой священной книге. К настоящему времени Авеста сохранилась в составе следующих книг: Ясна, Висперад, Видепдат, Яшта, Малая «Авеста». Авеста – литературный и исторический документ, который является важнейшим памятником для изучения древности, культуры и быта, социальных и политических институтов, эпоса, и прочих вопросов истории и традиций племен и народов Средней Азии и Ирана.

Ключевые слова: рукопись, исследование, религия, культурное наследие, поклонение огню, главы.

Авеста – Иранның өте ертедегі маңызды ескерткіші. Ол біздің кезімізге дейін қасиетті зороастризм діні мәтіндері арқылы жетті. Араб шапқыншылығына дейін (VII ғ.) зороастризм Иран өкіметінің діні болған. Арабтар жаулағаннан кейін Иранда зороастризм дінін ұстайтындарды қуғынға ұшыратып, соңына түскеннен кейін, зоратуштрашылар тұрғылықты мекендерін тастап кетуге мәжбүр болды. Иранның шыққан зороастристердің көпшілігі бүгінге дейін бұрынғы діни сенімдерін сақтаған. Кейбір бөлігін Үнді елінде кездестіруге болады. Олардың бір бөлігі қазіргі кезде Иранның қалалары Иязд, Керман, Тегеран, Ширазда тұрады. Зоратуштрашыларды Иранда «Гебрлер» деп атайды.

Парсылар ертедегі дін-сенімімен бірге қасиетті жазба Авестаны ұмытпай сақтап келеді. Ертедегі араб, грек, сирия, армян елдері авторларының жинақтары ішінен Иранда қасиетті Авеста кітабының болғаны жайында мәліметтер бар. Иран тілдес халықтар арасында ұлы ақын Фирдоусидің әдеби өңдеуімен (X-XII ғ.) жазылған эпопеясында да Авеста туралы жазылған.

Зороастризм діні адамдарды пәктікке, шыншылдыққа, тырысуға және жамандықтан арылуға шақырды. Ұзақ өткен ғасырларда Зоратуштраның өмірі белгісіз болды. Кейбір тарихшылардың пікірінше, оны Рей немесе Әзірбайжанның адамы деп білген (Рүстемов, 1995: 394-395).

Бірақ ғылымда әртүрлі қолжазбалар Авестадан қысқа үзінділері XVII-XVIII ғ. ғана белгілі болған. Белгісіз тілде жазылған Авестаны тек жас ғылым француз Анкетиль Дюпперон (1731-1805) XVIII ғ. Индияға барған сапарында ашқан. Ол 1754 ж. Оксфордта сақталған Авеста жазбасының бірнеше беттерін қарастырып Индияға баруға шешім қабылдады. Индияда 6 жылдың ішінде А. Дюпперон зороастризм дінін қабылдағандармен достасып, олардың сеніміне кірді. Сол арқылы парсы діни әдет-ғұрыптарымен танысты, қасиетті мәтіндерін оқуын үйренеді. 1761 ж. А. Дюпперон Парижге оралғаннан кейін сол жиналған материалдарын қарастырып, нәтижесінде Авестаның аудармасын жасады, осындай жолмен ғылымға ежелгі парсы тілінің маңызды ескерткіші ашыла бастайды. Осы кезден бастап Авеста көптеген басқа тілдерге аударыла бастаған.

Авестада сол заманда мекендеген халықтардың тарихы, мәдени өмірі олардың діндері, аңыздары, батырлар эпостары туралы сақталған мәліметтері бар. Сонымен бірге Авеста Иран

тілдерінің мәңгі өшпес мәдени жәдігері болып табылады. Авестаның ертедегі бөлімі б.э.д. II ғ. I жартысында Орта Азияда шыққан оның ішінде сол кездегі дәуірдің өмірін әртүрлі тайпалардың тіршілігін, көшпенді Орта Азия малшыларын, олардың діни-аңыздарын әдет-ғұрпын суреттейді. Авестаның кейінгі бір бөлімдері Пайғамбар – заратуштраның атымен және оның берген ақылдарымен байланысты. Б.з. I ғасырында зороастристік шіркеу өте үлкен ықпалды болған. Әсіресе Сасанидтер кезінде (б.з. III-VII ғ.) зороастризм патша билігімен сақталды. Ахеменид кезеңінің өзінде Авестаның мәтіні жазылған. Ол 12 мың сиыр терісінде алтын сиялармен Персопольдық сарайларда сақталған болатын. Бірақ бұл жазу А. Макендонский шапқыншылығында жойылды деп айтылады. Содан кейін Шапур I тұсында бұл киелі кітап қайта өңделді. Авестаның қай жерде, қай кезде жазылғаны туралы мәселенің дауы әлі бар.

Иран әдебиеті мен тарихын зерттеуші И.С. Брагинский парсы елінің көне әдебиеті мен олардың алғашқы діни кітаптарын талдайды. Ғалым біздің жыл санауымызға дейін жүйеленген «Авеста» діни және әдеби кітабының 17 аяты-йасындары (бөлімдері) түгел дерлік өлең өлшеміндегі Иранның ең ескі жазба әдебиетінің туындылары екенін анықтаған. Оның айтуынша: Авеста аяттарын Зоратуштра (Зороастра) пайғамбары жазған. Оның мазмұны өз кезінің адамдарының зұлымдыққа, қарсы ізгілік жолында тәрбиелейтін шешен новелла, асқақ эпос, жан-жүйеңді толқытар нәзік лирикаға толы (Брагинский, 1984: 42).

Авеста 21 кітаптан тұрады, әрбір кітап насқ деп аталады. Авестаның әрбір насқ араб шапқыншылығына дейін авесталық – мәтіннен және зендтен құрылған болатын. Әрбір насқтың өзіне тән жеке атауы болған.

Авеста тек қана дұғалар жинағы емес, сонымен қатар заңдар, кодекстер, астрономия, астрология, медицина т.б. ғылымдардың жинағы. Бұл кітапта табиғат жан-жануар тіршілігі, жер мен аспан иелігі, адам мен жаратушының арақатынасы туралы аңыздар, арнайы болжамдар берілген. Адам жаратушының ең сүйікті құлы екені, оның бойындағы ақыл-ойы, өсуі, өзгеруі, еңбектенуі, табысқа жетуі және т.б. жайлары жайында нақты көрсетіледі. Мұнда әділ патша билігін аңсау, тату-тәтті жақсы өмір сүру, ақылмен адал істеп, өз еңбегімен күн көру, барлық кедей адамдарға қайырымдылық көрсетсе деген ізгі пікірлер жинақталған. Біздің күнімізге дейін, бізге тек қана Авестаның

кейбір бөліктері жеткен. Сондай-ақ Авестаның барлық мәтіндері сақталмаған. Ғылымға белгілі Авестаның жазбаша мәтінінің әрбір бөліктері ең көп жиналған жинағы болып табылады. Бұл текст бірнеше бөлімдерден тұрады:

1. Ясна. Авестаны құдайларға табыну сиыну бөлшегі. Ол 72 тараудан тұрады.

2. Висперад – 24 тараудан құралған. Оның бәрі көптеген құдайларға бағышталған.

3. Видепдат. Диюлерге қарсы сөз деген сөз. 22 тараудан тұрады. Ол сондай-ақ Авестаның 19-шы насығы.

4. Яшта – құрметтеу. Мазмұны жағынан Авестаның ең көп бөлшегі. Ол күнге, жерге, айға бағышталған. Сондай-ақ 22 әнұран мен өлеңдерден құралады. Онда Орта Азия көшпенділерінің өмірі, діни танымы. Діни ұғымдары көрсетілген. Онда мифологиялық образдар және сюжеттер көп сақталған.

5. Кіші «Авеста». Онда бірнеше үзінділер, фрагменттер өз күйінде бізге жеткен.

«Авестада» табиғат көріністері зор шеберлікпен бейнелгенін кезінде И.С. Брагинский ерекше атап көрсеткен. Табиғатқа табыну культі, соның ішінде Айға, Күнге тағзым ету, Отқа табыну көріністері көркемдік тұрғыдан мейлінше ұтымды шыққан (Келімбетов, 2005: 80).

Авеста кітабы – ежелгі Иран жазба ескерткіші және зороастр дінінің қасиетті кітабы. Ұзақ жылдар бойы Авеста тек ауызша таралып отырған. Авеста кітабы толығымен айқын зерттелмеген. Өйткені кейбір зерттеулер Авестаның алғашқы кітабы Аршакид дәуірі кезінде жазылған десе, кейбіреуі Авестаның ең алғашқы басылымы сасанидтер дәуірінде жазылған дейді. Аршакид дәуірі негізінде жазылған Авеста кітабы бізге жеткен жоқ. Яғни бұл кезде жазылған Авеста кітабы туралы мәлімет жоқ. Ал сасанидтер дәуірі кезінде жазылған Авеста бізге жеткен. Авестаның тексті негізінен 21 кітаптан тұрады және бұл текстер 350 мың сөзден құралған. Бірақ бізге сөздер толығымен жетпеген. Бізге тек осы сөздерден 83 мың сөз ғана жеткен. Авестаның ең ежелгі бөлімі – Гат. Бұл бөлім-

де негізінен дұғалар жазылған. Бірақ автор осы бөлімге зороастризм дінінің әдет-ғұрыптарын қосып жазған. Олар Ясна мен Яштаның негізгі бөлімдерін қамтиды. Зерттеушілердің көпшілігінің пікірінше, Яшта мен Гаттар б.э.б. VІІІ-VІІ ғасырлардағы Шығыс Иранның бақташы-егінші тайпаларының және Орта Азия халықтарының өмір салты мен қызметтерін бейнелейді. Сонымен қатар көптеген мифологиялық элементтерді қамтиды (Оранский, 1971: 45-50).

Әрбір мемлекеттің өз айнасы болып табылатын тарих саласы, сол мемлекеттің қалай пайда болып, қайдан шыққанын, кімдер негізін салғанын анық, айқын және дәлелдеп көрсетіп бере алады. Десе де кейбір белгісіз болып қалған дүниелерді шамалап та көрсетеді. Өйткені әртүрлі қиындық пен қыстауды басынан кешіреді, биік-биік шыңдардан асады. Әртүрлі қантөгіс, соғыстар болған кезде сол елдің мәдениеті, әдебиеті жоққа айналады. Тіпті қалдықтары қалғанның өзінде болжаммен әртүрлі дүниелер айқындалады.

Авеста – Орта Азия мен Ирандағы тарих сахнасында зороастризм діні жайындағы өте бай маңызды материал жинағы болып табылады. Сол замандағы қоғамдық-экономикалық құрылыс, дінге сенушілікпен бірге өзгерген халық өмірінің айнасы болып табылатын «Авеста» жайындағы жинақтар қазақ ғалымы Н. Келімбетовтің пайдалы мәліметтері де басқа ғалымдардың зерттеулерімен сәйкес келеді.

Тарихтың сырын әдебиет ашса, әдебиеттің сырын тарих ашады. Сол сияқты тарихқа, әдебиетке, мәдениетке бай елдің бірі – 3000-3500 жылдық тарихы бар Иран мемлекеті. Иран мемлекетінің сонау жылдан бергі салт-дәстүрін, мәдениеті мен тарихын осы күнге жеткізген киелі кітабы болып саналатын – Авеста. Бұл Авеста тек қана Иранның емес, Орта Азияның көне тарихын жаңғыртады. Ғалымдар: «Мәдениеттің бәрі Азиядан басталған» – деп айтады. Өйткені, бұл елдер ұлы тарихқа енген және сан ғасырлық тарихы бар. Сол үшін де ұлы ойшылдар шығыс елдерінің тарихына, әдебиетіне, мәдениетіне көбірек көңіл бөледі.

Әдебиеттер

- 1 Рустемов Л., Сэмарэ И. Парсы тілінің жолашары. – Тегеран, 1995. – 394-395 бб.
- 2 Брагинский И.С. Иранское литературное наследие. – М., 1984. – 42 с.
- 3 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы, 2005. – 334 б.
- 4 Оранский И.А. Изучение памятников древнеиранской письменности в СССР. История Иранского государства и культуры. – М№, 1971. – С. 45-50.

Салқынбаев М.Б.

ф.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
e-mail: m.salkinbayev@mail.ru

М. КӨПЕЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ШЫҒЫСТЫҚ СИПАТЫ

Бұл мақалада XX ғасырдағы қазақ-араб әдебиетінің байланыстары Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларының негізінде қарастырылады. М. Көпеев шығармаларының арасынан таза шығыстық мотивтер сараланып, олардың көркемдік ерекшеліктері талданады. М. Көпеев шығармаларындағы аңыз-әпсаналардың сюжеттік-құрылымдық ерекшеліктері араб әдебиетіндегі аналогтарымен салыстырылып, олардың қалыптасу, даму және қазақ әдебиетіне ену жолдары мен ұлттық дүниетаным негізінде қайта өрілуі сараланады.

Түйін сөздер: әдебиет, әдеби байланыстар, шығыстық сарындар, мәдениет.

Salkynbayev M.B.

candidate of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty city, Kazakhstan.
e-mail: m.salkinbayev@mail.ru

Eastern aspects of M.Kopeev's works

This article is devoted to kazakh and Arabic literature links of XX century on the works of M.Kopeyev and revealed among literary works Arabic motives.

Subjectly-compositional structure of the parable in the works of M.Kopeyev compared with analogues in Arabic literature, Presented studies standing, developing the system of genre of the parable, ways of penetration and its literary decisions base on national philosophy. And considered arabic sources in the works of M.Kopeyev and compared their literary distinction and similarity, revealing the specialty of the style of M.Kopeyev

Key words: literature, literary links, oriental motifs, culture.

Салқынбаев М.Б.

кандидат филологических наук,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Республика Казахстан,
г. Алматы, e-mail: m.salkinbayev@mail.ru

Восточные аспекты произведений М. Копеева

В данной статье рассматриваются казахско-арабские литературные связи XX века на материале произведений М. Копеева. Выявляются среди художественных произведений М. Копеева чисто арабские мотивы и анализируются их художественные особенности. Сюжетно-композиционная структура притчи в произведениях М. Копеева сравнивается с аналогами в арабской литературе и изучается становление, развитие и система жанра притчи, пути проникновения и его художественные решения на основе народного мировоззрения.

Ключевые слова: литература, литературные связи, восточные мотивы, культура.

Кіріспе.

Қазақ әдебиетінің өркендеуі, кемелденуі жолында араб-парсы елдері мәдениеті мен әдебиетінің әсері мен алар ролі, маңызы мен мәні ерекше болғаны белгілі. Әсіресе, орта ғасырда қазақ жеріне ислам дінімен қабат келген араб-парсы өркениетінің біздің бүгінгі ұлттық әдебиетіміз-

дің өсіп-өркендеуіне, көркемдік көкжиегінің кеңеюіне ықпалы зор болды деп айтуға толық негіз бар. Көшпелі елге ислам қағидаларын таратқан қожамолдалар Құран сүрелерін ұғындырумен қатар араб жұртының ескі ауыз және жазба әдебиетінің нұсқаларын да қоса насихаттай отырған. Бұл үрдіс ғасырлар бойы бірте-бірте

кең өріс ала келе, ақыр-аяғында тұрақты дәстүрге айналғаны тарихи факты. Алғашқы кездегі таза діни сарынды аңыз-эпсаналардың аяғын ала әлеуметшіл, азаматтық әуенді тарихи дастандар, жырлар, әфсана-әңгімелер лек-легімен таратылып, олардың көбі кітаби ақындардың жергілікті халық санасына ыңғайланған нұсқалары арқылы ұлттық әдебиеттің төл қазынасына айналып кетті деп айтарлықтай сіңісті болғаны да бекер емес еді. Бірақ кешегі кеңестік тәртіп тұсындағы қатаң атеистік идеология бұл тасқынға тыйым салып, алдынан мықты бөгет тұрғызғаны да белгілі.

Мұсылман мәдениеті – адамзат тарихындағы ең көне рухани қазыналардың бірі. Ол дүние жүзіндегі ең ықпалды діни ағымдардан саналатын исламмен тамырлас болып, өмірге қатарлас келген. Сондықтан оның адам санасына тигізетін игі ықпалын Құран сүрелері мен аяттарының уағыздарымен бір тұрғыдан бағалауға болады. Осы тұрғыдан келгенде рухани байланыстың нақты көрінісінің бірі, әрі негізгісі лингво-мәдени байланыстар деп айтуға болады. Соның ішінде, қазақ әдебиеті шығыстық көркем сөз өнеріндегі жақсылық нышанның қай-қайсысын да жатсынбаған, бойына сіңіре білген. Мұның өзі қазақ әдебиеті мен тілінің әлемдік өркениетке құлаш ұруының, әлемдік мәдениетпен сусындауының және өзгелерге танылуының көрінісі ретінде бағаланады.

Әдеби байланыс түрлі халықтар мәдениетінің жақындасуына, рухани қарым-қатынасының өркендеуіне үлкен үлес қосады. Бұл жайында белгілі шығыстанушы ғалым Н.И. Конрад: «Ұлттық әдебиеттің өркен жаюы мен даму факторларының бірі – өзге халықтардың әдебиетімен өзара қарым-қатынаста, байланыста болу. Кез келген әдебиетте екі компоненттің болатыны белгілі. Бірі – сол елдің өзінде дүниеге келген төл туындылар, екіншісі – басқа елдерден енген кірме шығармалар» деп әдеби-мәдени байланыстарға теориялық пікірін білдіреді [Конрад, 1972: 290]. Ары қарай осындай дүниелердің негізінде әдеби байланыстардың рөлінің ерекшелігін, оны қандайда бір әдеби шығармалардың түпнұсқасымен тікелей танысып, сол туындымен ұлт әдебиетінің тілінде оқуы негізінде және олардың аудармалары арқылы қанығуынан немесе бір халық жазушысының шығармаларының мазмұны мен мотивтерін басқа елдің жазушысының өзінше қабылдауынан пайымдауға болатындығымен тұжырымдайды. Содан кейін барып бір елдің рухани дүниесі екінші бір елдің мәдени немесе әдеби меншігіне айналатындығын саралайды.

М. Көпеев шығармаларындағы исламдық сарындар

Қазақ жазба әдебиетінің араб әдебиетімен байланысын тереңдеткен, дамытқан тұлғаның бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Ақынның араб әдебиетінен ауысқан көшпелі сюжеттердің желісімен жазған қиссалары мен мысалдары, өлеңдері мол. М.Ж. Көпеев араб мәдениетімен, әдебиетімен терең танысып, олардың таңдаулы үлгілерін өз шығармаларына арқау еткен. Еңбектердің көркемдік-идеялық ерекшеліктері мен кейіпкерді сомдау мәселелерінде өзара сабақтастық айқын байқалады.

М. Көпеев Шығыстың классикалық әдебиетіне, оның ішінде араб әдебиетіне Бұхара, Қоқан, Самарқан, Ташкентте болған кезінде танысып қанығады. Сол кездері қазақ даласында Ислам дінінің кең өріс алуына байланысты көптеген ақындар мен білім алуға ұмтылған адамдар мектеп-медреселерде сауаттарын ашып, болашақ дүниетанымдарын қалыптастырды. Мұндай оқу орындарында оқыған шәкірттер тек Ислам шариғатынан ғана дәріс алып қоймай, араб, парсы мәдениетінен, классикалық әдебиетінен рухани нәр алып, әлем әдебиетімен танысты.

Араб халқының негізгі рухани мұрасы Құран кәрім десек, сол қасиетті кітаптағы оқиға сюжеттері, оның кейіпкерлері ақын шығармашылығының өзегіне айналды. М. Көпеевтің шығыстық әдеби үлгілердің сюжетіне жазған *«Жер мен көк»*, *«Құдайым жексенбі күн жер жаратты»*, *«Миграж»*, *«Пайғамбардың дүниеден өтуі»*, *«Мұхаммед пен Әбу Жаһил»*, *«Хаятбақиы»*, *«Әдһам диуана және Ибраһим»* және т.б. аңыз дастандары, аңыз өлеңдері мен риуаяттары, насихат өлеңдері мен мысалдары том-том кітапқа сыярылық.

М. Көпеевтің шығармашылық мұрасы кеңестік солақай саясаттың салдарынан дербестік алғанға дейін, зерттеу нысанына алынбай келді дегенмен де Б. Кенжебаев, Е. Ысмайлов, Ы. Дүйсенбаев, А. Қыраубаева, Ш. Сәтбаева, А. Жақсылықов, Ө. Әбдиманов, С. Сүтжанов, Е. Жүсіпов және т.б. әдебиетші ғалымдар ақын шығармаларының маңыздылығы мен көркемдік ерекшеліктеріне, шығыстық тамырына терең үңіліп, жан-жақты ғылыми пікірлер айтып, зерттеу жұмыстарын жариялады.

Ақын *«Жер мен көк»* атты қиссасында Алланың тоқсан тоғыз сипатын, оның жалғыздығын, атасы да, анасы да болмайтынын айта отырып, Алла дүниені жаратқанда, әуелі Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) нұрын:

Кім білер әуел-ахыр хақтың сырын,
Нәрсе жоқ бір өзінен басқа бұрын.
Ғаламға өзін заһар қылмақ үшін,
Жаратты Мұхаммедтің әуел нұрын
(Қыраубаева, 1988: 105).

Содан кейінгі Ғаршы мен Күрсіні, сегіз жұмақ пен төрт періштені және жеті тозақты, жеті қат көк пен жеті қат жерді жаратқанын былайша баяндайды:

Осылай жаратыпты әуел нұрды,
Жаратқан тәннен бұрын ақыл-ойды
Ерітіп жасыл гауһар сонда ағызып,
Ғаршыны жаратпаққа жарлық қылды.

Жебірейіл, Мекайыл мен жаратты екеу,
Исрафил, Ғазірайіл мен қылып төртеу.
Бірін желге, біреуін суға қойып,
Жұмақ сегіз болғанда тамұқ жетеу
(Қыраубаева, 1988: 108-109).

М. Көпеевтің «Мифраж» дастанының да түп негізі Ислам дініне, Құран кәрімге барып тіреледі. Ақынның бұл дастаны Құранның он жетінші Иера сүресінің бірінші аятында сөз болатын мифраж оқиғасының тафсирі іспетті [79, 282 б.]. Ондағы: «Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын. Құлын (Мұхаммед с.ғ.с-ды) бір түні өзіне белгілерімізді көрсету үшін Месжид Харамнан біз айналасын мұбарак қылған Месжид Ақсаға апарған Алла, әр түрлі кемшіліктен пәк. Шәксіз Ол, естуші, білуші. (Мұхаммед с.ғ.с. бір түні Жебірейіл ғ.с. арқылы Бұраққа мінгізіліп, Месжид Харамнан Месжид Ақсаға апарылып, ол арадан да көкке шығарылып, бір демде адам баласының өлшеулі сезімінен тыс дәрежеге ие болып қайтқан «Мифраж» оқиғасы)» деп жазылған бір ғана аятты М. Көпеев жүз жиырма төрт шумақ өлеңмен түсіндірген. Бисмилламен басталған дастанда Жебірейіл періште хақтан келіп:

– Иа, Мұхаммед, Құдайым айтты сәлем!
Жіберді Хилло мен тәж, пырақ саған.
Өзіменен сырласып, мұндассын деп! – деп,
Сол достың: «Болсын дейді қонақ маған!» –

деген Алла тағаланың бұйрығын жеткізеді (Қыраубаева, 1988: 147). Осыдан кейін шайтанның Мұхаммедті (с.ғ.с.) азғырған, жолдан тайдырмақ болған әр түрлі әрекеттерін ақын өте көркем суреттейді. Мысалы,

Алдыма менің келіп пырақ түсті,
– Мінем! – дедім, шегініп, бойын қысты.

Жебірейіл: – Жай тұр! – деді, тұрды міндім,
Жөнелді алып мені құстай ұшты.
Сол жерге көзі түскен басар аяқ,
Оңымнан дауыс шықты жақын таяп.
Солымнан бір шыңғырған дауыс шықты,
Қайрылмай өтіп кеттім қайрылмай-ақ.
Алдымнан жетіп келді бір келіншек:
– Жібермес едік, – дейді, – сені білсек.
– Шаршайсың, бұл жолменен жүрме! – дейді,
Болмадым, тілін алмай, мен еріншек –

деп оның сөзін тыңдамай, Жебірейілге еріп жүре бердім, Бисмилләнең мим әрпіне жетер жетпес уақытта Ақса мешітіне жетіп келдік дейді (Қыраубаева, 1988: 147). Ақын бұл өлең жолдарында пырақтың жүйріктігін бір сөздің екінші буынын айтып үлгірмей-ақ, сонша жерге жетіп барғанын адамның ой сезіміне тез әсер ету үшін әдеби көркемдегіш құралдың әсірелеу түрін өте орынды қолданған.

М. Көпеев және «Мың бір түн»

М. Көпеев Ислам дініне, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарға, Әзірет Әліге және Ислам парындары мен шарифат мәселелеріне арналған дастандары мен өлеңдерінен бөлек шығыстық сюжетке құрылған «Гүлшат-Шеризат» қиссасын жазады. Ақын бұл қиссаның тілі мен құрылымын түрлендіріп, өзіндік стильмен жырдың қазақша нұсқасын жасайды. Шығармадағы Бағдат, Шынмашын сияқты қала атаулары өзгертілмей сол қалпында сөз болады. Жырға арыстан асыраған Шеризаттың Шынмашын елінің патшасының қызы Гүлшатқа ғашық болып, екеуінің бір-біріне деген сүйіспеншілік сезімдері арқау болады. Ақын Шеризаттың Гүлшатты алғаш көрген сәттегі назарын аударған сұлулық сипатын былайша суреттейді:

Гүлшат сынды қаракөз,
Қалам қасты, нұрлы жүз.
Ақ бетіне пар келмес,
Сарт тоқыған аппақ бөз.
Ұзын бойлы, қыпша бел,
Тал бойында бір мін жоқ.
Шыны айнаның көзіндей,
Түзу ағаш құрған тез.

М. Көпеевтің сұлу қыздың ару келбетін бұлайша бейнелеу стилі қазақ лиро-эпостық жырларының мәнеріне ұқсайды. Сонымен бірге ғалым А. Қыраубаева: «Жырды қазақ әдебиетінің дәстүріне жақындататын тағы бір тұсы – сұлуды алтайы қызыл түлкіге, жігітті аңшыға, тоят іздеген бүркітке салыстыра айтатын мынадай жерлері деп атап көрсетеді» (Мәшһүр-Жүсіп, 2003: 87).

Атқан аңым шарбаққа кетті кіріп,
Кіре алмадым соңынан мен де еріп.
Керек деген нәрсенді алшы менен,
Қансыраған аңымды алып беріп.
Бұл сөзге Шеризат бала мойын бұрған,
Гүлшатқа ғашық болып көңілі тынған.
Бағбанмен өрге жүріп келе жатты,
Аксұңқар құтыла ма жайған тордан.

Бұл жырдың араб әдебиетімен сабақтасыратын қыры – Гүлшаттың «Мың бір түндегі» Шаһризада сияқты Шеризатқа қисса айтып беру мотиві. Қисса мазмұны бойынша Шеризат пен Гүлшаттың арасындағы махаббаттан, олардың кездесіп жүргенін естіген патша, Шерині ұстап әкелу үшін екі дәу бастаған әскерін жібереді. Батыр Шері олардың бәрін жеңіп, қырғын таптырады. Батырдың қаһарынан қорыққан патша оның аяғына жығылып, кешірім сұрайды. Бірақ Шеризат патшаны өлтірмек болғанда, Гүлшат ара түсіп батырдан сауға сұрайды. Шеризат сонда сұлуға көңілді көтеретін қисса айтып берсең, кешіремін деп шарт қояды. Гүлшат Мәһи Мәнзал сұлудың басынан кешкен оқиғаларын әңгімелеп береді. Айтылған қиссадағы гибратты істер мен өнегелі өсиеттерді үлгі ете отырып, әділдік, мейірімділік пен адамгершілікті насихаттайтын дидактикалық ертегі айту мәнеріндегі патша мен Шаһризаданың арасындағы диалогтай өрбитінін зерделер болсақ, оның “Мың бір түн” ертегісінің желісіне ұқсатуға, байланыстыруға болады.

М. Көпеевтің «Мың бір түн» ертегісінің және басқа да аңыз әңгімелерінің желісімен жазған шығармаларының көпшілігі мысал ертегіге айналып кеткен. Олардың көбісін кезінде «Дала уалаятының газетінде», «Айқап» журналында жариялап, бастырып шығарады. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің сюжеті қызық, заманының жағымсыз адамдарын, аңқауларды, арамзаларды, алаяқтарды әшкерелейтін «*Шайтанның саудасы*», «*Аңқау адам туралы*», «*Ұқпасқа айтқан сөзім кетер ағып*», «*Сәйгелді, сона, бөгелек*» және әрі өткір, әрі зілді мысқылға құрылған «*Сүлеймен мен Байғыз*» сияқты дидактикалық шығармаларының маңызы зор. Ақынның «*Шайтанның саудасы*» атты шығармасында шайтан он қашыр мен бес есекке жүк тиіп, базарға бара жатқан жолда Ғайсаға кездесіп, оған өзінің немен сауда жасайтынын былайша баяндайды: есектерге артқаным жала мен өсек-өтірік, күншілдік, озбырлық, мекерлік пен тәкәппарлық, осы заттарды адамдар қалай талап әкетеді, – дейді. Автор шайтанның саудасының қалай өтетінін былайша суреттейді:

Көтерме өтірікпен менен алған,
Олар да бар әлінше сөйлер жалған.
Кім болса, бұл заманда сол әкелер,

Қор болып қашан өтірік жерде қалған (XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті, 1965: 30).

Істің соңында шайтанның айтқаны келіп, оның сатқан өсек пен жалаға толы заттары тез өтіп, шайтан көп олжаға кенеледі. Ал енді он қашырға артқан жүктері жалқаулық, тілемсектік сияқты заттар болады. Ол бір қашырға ғана тиелген жүкті қайыршылар мен сопы, бірадарларға өткізеді. Қалғандарын бейнеттеніп мал таппайтын, жатып ішер, жалқаулар мен арамза молдалар, жалған ишандар сатып алады. Бұл жердегі сауданы Мәшһүр былай сипаттайды:

Бір қашыр жүк бәріне түгел жетті,
Тоғызы өтпей біраз тентіретті.
Қожа, молда, ошандар елді жеген,
Дағдарып тұрған шақта солар жетті (Көпеев, 2003: 30).

М. Көпеев және «Аңқау адам туралы» мысалы

М. Көпеев «Аңқау адам туралы» атты мысал ертегісінің сюжеті мен құрылымы арабтың «Мың бір түн» ертегісіндегі үш жүз сексен төртінші түні айтылған «Адам болған есек туралы әңгімемен» үндес (Мың бір түн, 1961: 362). Оған ақынның шығармаларын араб әдебиеті үлгілерімен салыстыра саралай отырып көз жеткіздік. М. Көпеев нұсқасында есегін жетектеп келе жатқан сартты көрген қулардың есекті қалай ұрлап алғаны айтылады. Ал араб әңгімесінде сюжеттің жалпы желісі Мәшһүр нұсқасымен мазмұндас болғанымен, ерекшелігі де бар. «Мың бір түнде» алданатын адам сарт емес, кіре тартып келе жатқан жолаушы. М. Көпеевтің нәзіралық дәстүр негізінде жырлаған нұсқасында аталған әңгімедегі есек деп жетектеп келе жатқаны адам болып шыққан сәттегі сарттың бейнесін:

Сонда сарт аң-таң қалды аузын ашып,
Болғанға есегі адам жаман сасып,
– Сен өзін неменесің жөнінді айтшы,
Кез болып, маған қайдан болдың нәсіп?
– Мен сенің есегіңмін еріп жүрген,
Екенін менің есек әркім көрген.
Біреуден біреу алып, саудаласып,
Өтумен колдан-колға саған келген, –

деп өз шешесінің есек бол деген қарғысымен есек кейпіне түскенін айтады. Көп бейнет шеккеннен кейін тәубеге келіп, Құдайға жалбарынады. Бір күні шешесі балам азап тартып қиналып жүр

ғой, оңал, адам бол – деп тілек тілеп қарғысын қайтып алғандықтан, міне адам болдым дейді (Көпеев, 1990: 179-180).

Екі нұсқада да ұрылардың есекті ұрлау тәсілдері бірдей өрбиді. Ал «Мың бір түндегі» ұрының сөзіне нанған аңқау сарттың үрейленген түрінен шошыған әйелінің жеті нан құдайы таратуын, Қалмақан Әбдіқадыровтың әңгімені қазақы наным-сенімге орайластырып жасаған еркін аудармасы деп санаймыз. Бұл эпизодта М. Көпеев сартқа қой сойдырып, құрмалдық шалдырады және көріністен байқағанымыздай ақын өз туындысын қазақ дәстүріне, салтына негіздеп, ұлттық ерекшелікті көрсеткен. Сонымен қатар Мәшһүр Жүсіптің мысал-өлеңіндегі сарттың образы арабтың «Мың бір түніндегі» аңқау адам мен «Калила мен Димнадағы» сопының прототипі іспетті бір-бірімен астасып, сабақтасып жатыр. Шығармалардағы ортақ ұқсастықтарды зерделей отырып, автордың мысалындағы оқиға әуел баста «Панчатантра» немесе «Калила мен Димна» кітабына енген, одан «Мың бір түнге» ауысып, содан қазақ топырағына жеткен көшпелі сюжет екендігін аңғаруға болады. Осындай сатылардан өткен шығарма негізгі желіні сақтағанмен біршама өзгеріске ұшыраған.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Ұқпасқа айтқан сөзім кетер ағып» атты өлеңінде оқиға аңқау сарттың базарға ешкі айдағанын былайша:

Ұқпасқа айтқан сөзім кетер ағып,
Талайды қан қақсатқан тілім шағып.
Базарға бір ешкіні сарт айдады,
Мойнына ешкісінің қоңырау тағып
(Көпеев, 1990: 181), –

деп суреттей отырып, сарттың айдауға жүрмеген ешкісін есектің құйрығына байлап, жетектегенін, жолда оған үш ұры жолығып, олар сарттың есегін, ешкісін, тіпті, үстіндегі киімін де алып қойғанын шебер баяндайды.

Ұрылардың біреуі жетектегі ешкінің мойнындағы қоңырауды шешіп алып, есектің құйрығына байлайды да алып қалады. Бір уақытта артына қараған сарт, ешкісінің жоқтығын көрген соң, кейін қарай іздеп шығады. Ешкісін іздеп жүргенде оған екінші ұры кез болып, біреудің ол ешкіні бақ ішіне қарай алып бара жатқанын айтады. Сонда сарт есегін ұрыға ұстата салып, ешкінің соңынан баққа тұра қуады. Ол жақтан түк таппай қайтып келсе, есегінен де айрылып қалғанын біледі. Сөйтіп босқа сандалып келе жатса, алдында үшінші ұры суға көзін сүзіп, ет-

петінен жатқан қалпында кездесе кетеді. Бұл көріністі ақын былайша сипаттайды:

Таусылмастай сарт соры мидай татыр,
Аз болса оған қосылсын тұзды шақыр.
Екі көзі суда боп етпетінен,
Қарсы алдында көлденең біреу жатыр (Көпеев, 1990: 183).

Сарт одан жөн сұрағанда, ұры өзін біреудің малайы екенін, бір қап алтынын суға түсіріп алып, соны іздеп жатқанын айтады. Егер кімде-кім судан алтын салынған қапты алып берсе, бір уыс алтын берер едім, – дейді. Ақын сондағы алтыннан дәметкен ақымақ сарттың іс-әрекетін мына шумақта тартымды суреттейді:

Түбіне сүңгіп судың барды жетіп,
Алтынды алам ғой деп үміт етті.
Бұл суда азаптанып жүрген шақта,
Киімін жинап алып кетті жытып.

Судан түк таппай шыққан сарт киімінің де қолды болғанын көріп санын соғады. Осындай аңқау, ақымақтығымен елге күлкі болатын кейіпкерлері бар тәлімдік, тәрбиелік мәні зор шығыстық жәдігерлердің желісін пайдалану Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің қалыптасқан назирашылдық дәстүрді жалғастырғандығы деп есептеуге болады.

Ақынның «Жарты нан хикаясы» атты шығармасын да «Мың бір түннен» алынған деп айтуға болады. Мұнда жолаушылап келе жатқан бір адамның сандық тауып алғаны және сандықтың ішінен шыққан жыланның өзін өлтірмекші болғаны баяндалады. Бұл мотивті «Мың бір түндегі» Сүлеймен пайғамбардың құмыраның ішіне сиқырдың күшімен салып, теңіздің түбіне тастаған дию жайындағы әңгімеден жеткен деуге болады. 1895 жылғы «Дала уалаятының газетінде» жарияланған «Араб пен жылан» атты әңгіме де осы әңгіме сарындас. Онда салт атпен келе жатқан араб от ортасында қалған жыланды құтқармақ болып, найзасымен іліп алады. Ажалдан аман қалған жылан арабтың мойнына оралып өлтірмекші болады. Өлтіру себебін сұраған адамға оны құтқарғаны дұрыс, қайырлы іс екенін, бірақ жақсылыққа жамандық жасау дегеннің де бар екенін айтады. Сонда салт атты: «Үш нәрседен сұрайық: Шын ба екен сенің айтқаның? – деп тілек айтады. Жылан келіседі. Алғашқы жолыққан бұлақ өзінің басынан кешкенін, адамдардың бұлақтан су ішіп, артынан лаптап кететінін мәлімдей келе жақсылыққа

жамандық деп жыланды жақтап төрелік айт-ады. Одан кейін ағашқа келеді. Ол да жақсылыққа жамандық деп жылан жағына шығады. Үшінші шибөріге кездескенде, шибөрі жыланды алдап жерге түсіреді де арабқа оны өлтір дейді. Бірақ, араб: Жоқ, осылайша іс қылу хайуандарға тән. Адамдардың заңы басқаша. Қош, аман бол, жылан, ұмытпа! – деп жыланға тиіспей жүріп кетеді» (7, 94-96) «Жарты нан хикаясы» өлеңінің негізгі идеясы ауыздан аңдаусызда шыққан сөздің басқа бәле болып жабысатыны деп ойлаймыз.

Ақынның «Сүлеймен мен Байғыз» өлеңінің де сюжеті Шығыс аңыздарында ертеден бар дүние. Аңыз бойынша он сегіз мың ғаламды билеген Сүлеймен пайғамбар, әйелінің айтуымен тамам құстың сүйегінен сарай салдыруға бұйрық шығарып, құстардың бәрін жинайды. Соңында байғыз ғана келмей қалады. Патшаның әмірімен адына алып келінген байғыз Сүлейменді сөзден тосып, әмірін қайта алуға мәжбүрлейді. Осы аңыздың желісін «Сүлеймен мен байғыз» атты өлеңіне арқау еткен М. Көпеев, Сүлеймен пайғамбардың «біреудің көзге көрінісі құмырсқадай болса да, тауып айтқан сөзі кейінгіге үлгі болсын», – деп кітапқа жаздырып кеткенін «әл-кисса» ретінде айтып өтеді (Көпеев, 2003: 276).

Ақын Сүлеймен пайғамбардың әйелінің тілін алып, оған қиямет-қайымға дейін тот баспайтын, аппақ үй салып беруге ниет еткенін былайша өлеңмен өрбітеді:

Сүлеймен зайыбының тілін алған:
Жиғалы тамам құсқа айырау салған.
Тамам құс бірі қалмай жиылғанда,
Бір құс бар, байғыз деген, келмей қалған
(Көпеев, 2003: 277).

Бұйрыққа мойын сұнбаған Байғызды алып келуге Қаршығаны жұмсаған Сүлейменнің сөзін хас ақынға тән шеберлікпен көркем баяндаған.

Бара гөр байғызыма, құлдық қылып,
Болғанша қызыл-шақа жүнін жұлып.
Мұрнының тесігінен жүн өткізіп,
Алып кел келмесе де зорлық қылып
(Көпеев, 2003: 276).

Сүлеймен Байғыздан келмеген себебін сұрағанда, ол дүниедегі өлі мен тірінің, еркек пен әйелдің санын білейін деп салыстырып жатыр едім, сол себепті келе алмай қалдым, – дейді. Қалай екен? – деп сұраған пайғамбарға:

Жалғанда аз күн теріп, нәсіп жерміз,
Білмейміз бұ жүргенде, не үшін жүрміз.

Кей адам ерте жатып, кеш тұрады,
Оны біз тірі демей өлі дейміз, –

деп өлінің артық шыққанын айтады. Әйел мен еркектің қайсысы көп екен деген сауалға:

Жалғанда аз күн теріп нәсіп жерміз,
Білмейміз бұ жүргенде, не үшін жүрміз?
Кей адам қатын тілін алатұғын,
Біз оны еркек демей, қатын дейміз, –

деп жауап береді. Ұтымды сөзге тоқтаған Сүлеймен әйелінің басын алдырып, бұл насихатты кітапқа жаздырыпты деп ақын өлеңін аяқтайды. Өлеңде адам мен құстың арасында өрбитін айтыс жанрының көрініс беруінің өзіндік ерекшелігі бар деп айтуға болады. Мәшһүр Жүсіптің шығармаларына жазылған түсінікте бұл өлеңді лирикалық туынды деп сипаттаған (Көпеев, 2003: 420). Олай болса, ақын өз шығармаларын жанрлық тұрғыдан байытып толықтырып, тақырыптық тұрғыдан кеңейткен деуге негіз бар.

Қорытынды

Жалпы, М. Көпеев шығармаларының дені Ислам дінімен, араб әдебиетімен байланыста сабақтасып жатыр. Ақынның «*Жер мен көк*», «*Миграж*», «*Әдһам диуана мен Ибраһим*», «*Өліп тірілген Шаһзада*», «*Әбушақыма*», «*Шаһарбан мен Хұсайын*» және т.б. шығармалары қазақ әдебиетіндегі діни қиссалардағы ортақ сарын: Аллаға сыйыну, күнәдан тазару, халифалар мен олардың ұлдары жайындағы дастандармен үндесінін байқауға болады. Ақын көбінесе Аллаға сыйынуды жырлай отырып, өзі өмір сүрген қоғамдағы келеңсіздікті тұспалмен, астармен шебер тілмен көркем жеткізеді.

М. Көпеев шығармаларының шығыстық сипатын зерделегенде шығыстық көшпелі мотивтердің ішінен тек арабтың классикалық әдебиетіне ғана тән көркем сюжеттер мен сарындарды жеке бөліп, олардың қазақ әдебиетіндегі көріністері мен ықпалы айқын көрініс беретінін ашуға тырыстық. Автордың көркем шығармаларына арқау болған араб әдебиетінің көркемдік үлгілері мәтіндік талдау арқылы нақтылы мысалдармен дәлелденіп, шығыстық сарындардың айқын аңғарылатыны нақтылы деректермен түсіндірілді. Бұл шығыстық сарындар тек суреттеу деңгейімен ғана емес, дүниетаным деңгейімен де тығыз байланысты.

М. Көпеев шығармаларындағы шығыстық, соның ішінде араб әдебиетінің ықпалы мен сөз

саптау мәнерінің арабтық ерекшеліктерін Шығыстың рухани нәрінен сусындап өскенінен деп тұжырымдауға болады. Оның еңбектеріндегі тек тақырыптық қана емес, көркемдік үлгілерден де классикалық араб әдебиетінің ықпалын анық аңғаруға болады.

Әдебиеттер

- 1 Конрад Н.И. Запад и Восток. – М.: Наука, 1972. – 496 б.
- 2 Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. 163 б.
- 3 Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. Шығармалары. Т.-2. – Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2003. – 384 б.
- 4 XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті // Қазақ әдебиетінің тарихы. II том. Екінші кітап. – Алматы: Ғылым, 1965. – 516 б.
- 5 Мың бір түн. IV томдық. Т. 2. / ауд. Қ. Әбдіқадыров. – Алматы: ҚМКӘБ, 1961. – 476 б.
- 6 Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. II томдық. Т. 1. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 273 б.
- 7 Дала уалаятының газеті. Әдеби нұсқалар. Т. 2. – Алматы: Ғылым, 1990. – 572 б.
- 8 Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. Шығармалары. Т. 1. – Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2003. – 436 б.

References

- 1 Conrad N.I. West and East. – Moscow: Nauka, 1972. – 496 p.
- 2 A. Kyraubaeva. Heritage of the Ages. – Almaty: Mektep, 1988. – 163 p.
- 3 Mashkhor Zhusip. Works. V.2. – Pavlodar: EKO FOF, 2003. – 384 p.
- 4 Kazakh literature in the early twentieth century // The history of Kazakh literature. Volume II. The second book. – Almaty: Gylym, 1965. – 516 p.
- 5 Thousand and One Nights. Volume IV. T. 2. Trans. K. Abdykadyrov. – Almaty, 1961. – 476 p.
- 6 Mashkhor-Zhusip Kopeev. Volume IV. T. 1. Selected books. – Almaty: Gylym, 1990. – 273 b.
- 7 Dala ualayatyryn gazeti. Literary versions. T. 2. – Almaty: Gylym, 1990. – 572 p.
- 8 Mashkhor Zhusip. Works. V.1. – Pavlodar: EKO FOF, 2003. – 436 p.

¹Saparbayeva N.B., ²Zhenisbayeva M.S.

¹Ph. D., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: nurzhana@mail.ru,

²MA student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: zhenisbayeva@gmail.com,

PROJECT WORK TYPES IN LEARNING FOREIGN LANGUAGES

This article aims at identifying different types of project work, which is the most essential part of project-based learning. The project-based learning is one of the teaching technologies that affects all components of the education system and the entire teaching and educational process in general. It enables creating a positive environment for education and upbringing, especially for foreign language learning. This method promotes the development of certain intellectual, creative and communicative skills such as, the ability to work with information, generating ideas, problem solving, good communication skills etc.

Key words: project based learning, education, project work, skills, foreign languages.

¹Сапарбаева Н.Б., ²Жеңісбаева М.С.,

¹PhD докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
e-mail: nurzhana@mail.ru

²магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
e-mail: zhenisbayeva@gmail.com

Шет тілдерін үйренудегі жобалау жұмысының түрлері

Бұл мақала жоба әдісінің маңызды бөлігі болып табылатын жобалау жұмысының әртүрлі түрлерін анықтауға бағытталған. Жобаға негізделген оқыту – білім беру жүйесінің барлық компоненттеріне және тұтастай оқу-тәрбие үдерісіне әсер ететін оқыту технологиясының бірі. Бұл білім беру мен тәрбиелеу үшін, соның ішінде шет тілдерін үйренуге оңтайлы ортаны құруға мүмкіндік береді. Бұл әдіс белгілі бір интеллектуалды, шығармашылық және коммуникативтік дағдыларды дамытады, мысалы, ақпаратпен жұмыс істеу, идеяларды қалыптастыру, проблемаларды шешу, жақсы қарым-қатынас дағдылары және т.б.

Түйін сөздер: жобаға негізделген оқыту, білім, жобалау жұмысы, дағдылар, шет тілдері.

¹Сапарбаева Н.Б., ²Женисбаева М.С.

¹PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы,
e-mail: nurzhana@mail.ru

²магистрант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы,
e-mail: zhenisbayeva@gmail.com

Типы проектных работ в изучении иностранных языков

Эта статья направлена на определение различных видов проектной работы, которая является наиболее важной частью метода проектов. Метод проектов – одна из технологий обучения, которая затрагивает все компоненты системы образования и весь учебно-образовательный процесс в целом. Это позволяет создать благоприятные условия для образования и воспитания, в особенности для изучения иностранных языков. Этот метод способствует развитию определенных интеллектуальных, творческих и коммуникативных навыков, таких как умение работать с информацией, генерировать идеи, решать проблемы, хорошие коммуникативные навыки и т. д.

Ключевые слова: метод проектов, образование, проектная работа, навыки, иностранные языки.

Introduction

Before the introduction of project-based learning types, it is necessary to understand its emergence and development. Project-based learning is not entirely new in the world pedagogy. It originated at the beginning of this century in the United States. It is also called task-based learning and it relates to the ideas of humanistic trends in philosophy and education, developed by the American philosopher and educator John Dewey and his disciple V.H.Kilpatrick. John Dewey offered teaching on an active basis, through the practical activities, in accordance with student's personal interest in particular knowledge (Dewey, 1938: 21-23). Hence, it is extremely important to show the children their personal interest in the acquired knowledge that can be useful for them in their lives. This requires problem taken from real life, familiar and meaningful to the child, to solve which it is necessary to apply new knowledge that has yet to obtain. In the agricultural and industrial era, the purpose of general learning is limited to the mastery of cultural knowledge. The traditional learning is to extract the knowledge from the specific life scene, textbooks and teachers to teach in the most convenient way. After human beings enter the information society, with the rise of knowledge economy, learning and mastering the purpose of knowledge is more important to create more knowledge and solve practical problems. Moreover, project-based learning is a creative way to solve practical problems; it can promote people from all levels of comprehensive development. In addition, today's information technology, the rapid development of communication technology, textbooks and teachers are hardly enough. At the same time, in today's society, the boundaries between disciplines are no longer so strict; there is a trend towards a higher level of integration. Therefore, it is necessary to carry out an interdisciplinary, research-based project-based learning.

The main objective of the contemporary education approach is not to teach the students from a source but to teach them how to access the information. This can only happen at a higher level of mental process skills. Therefore, information memorized in a new situation can not help the individual effectively. Possible solutions to the new problems encountered can be found only through problem solving abilities and scientific process skills. Therefore, it can be deduced that educating creative people who can easily access the information and have good critical thinking skills can contribute to the future of countries and nations in a positive way. A project-based learning approach is one of

the methods that students can use to transfer their knowledge and skills to everyday life and to solve new problems they face each day (Diffily, 2002).

This learning method is widely used in the west, from kindergarten to university, which I think is the most fundamental difference between the two hemisphere teaching methods. Two examples of projects held today are kindergartens and primary schools, and we will continue to introduce examples of senior projects. The traditional classroom maintained this pattern: students face the blackboard, listen to the teacher lectures. Then take notes, go home to complete the homework, recite enough knowledge to cope with the exam. In this process, students and teachers are greatly lack of passion for investment. This system does not necessarily include all the learning skills, and even a lot of important aspects are excluded, such as how to learn, how to solve the problem creatively, how to maintain attention, how to cultivate team spirit, how to use others to understand the way to organize themselves. Project-based learning can just fill this flaw.

What is project-based learning?

Project-based learning is a programmatic or instructional approach that utilizes multifaceted projects as a central organizing strategy for educating students. Project-based learning grabbed attention and become topic of discussions in education area; it is considered a passive learning and mechanical recitation outside of a way of learning. If the traditional education is "classical music", then the project based learning is "jazz". In the project based learning classroom, the student team must solve the teacher's question. Students do not need to recite the knowledge points and then keep them in memory. Teachers will provide students with the resources they need to explore concepts and apply them to the actual process. In the course of learning, students are allowed to make mistakes. As a result, they become active learners, and develop some field skills. Of course, in order to achieve all this there should be an organized plan, enough flexibility and a team which can cooperate in the environment.

Four principles of project organization:

1. Set up a good learning space

One of the main features of the project based learning classroom is the emphasis on groupwork: the students form a group to solve the problem. That is to say, the classroom space environment must have the conditions to carry out team cooperation - so it can no longer be the same as before (the desk in a few rows). In the primary classroom, portable

carpets or mats can be used as a substitute for desks, at least when you can do group activities.

The teacher should still stand in the center, let the students gather around him, but the space should be big enough to carry out the group activities. In addition, usually need to prepare a large workstations and comfortable chairs. A large round table or square table is the ideal choice, but if the budget is limited, the teacher can gather around small desks together.

One of the key points, keep in mind the scope of the content and the type of project. The small desk is acceptable to the English class, but the science class requires a larger desk. Electronic product projects also require some technology and equipment, and communication programs can use local newspapers, social media and blogging tools, and even need to prepare students to meet face to face with the community members of the conditions. Classroom technology tools are very useful for classroom design.

2. The conditions for obtaining the information

For project-based learning, a large amount of paper material is not required. Students need chalk, whiteboard, reference books and other art or display tools. Adult students usually learn through space and touch, so it is a good idea to divide the classroom into different themes. Adult students are more likely to be divided by subjects, so teachers can provide a range of areas to provide the necessary materials for specific subjects. No matter what grade the student is in, what subjects are like, what is unpredictable in the classroom of the project and, to a certain extent, the student should be dominant. You may not know what direction a project will be developed, so you should be prepared to support a large number of materials to support students, and should not limit their creativity.

3. The purposeful use of technology

Most of the American classrooms are equipped with electronic equipment, project based learning should make full use of these educational technology. One of the main objectives of project based learning is to help students develop practical skills - modern professionals are conducting research online, using spreadsheets or databases to collate information, and use video editing and display software to spread ideas. However, please remember that technology is also very easy to distract students. Therefore, the network should be monitored, and IT experts need to monitor computer problems, so that students can not be distracted by these problems. In addition, the teacher should include to the project objectives technical guidance.

4. The teacher sees himself as the ultimate resource

Perhaps the most important element in the classroom of the project is the teacher. In the traditional classroom, the teacher will follow the set curriculum, and in the project-based classroom, many cases are unpredictable, and more or less should be led by the students. The teacher must have some flexibility to support and integrate into the process of learning. The teacher should introduce the subject and objectives of the project to ensure that the student is able to obtain the resources and materials; they need to make the student's learning in an orderly manner. They also need to know when to teach, when should be observed, when the students should be limited, and when they should let them make mistakes.

The transformation of a traditional classroom into a project-based classroom, even a temporary transformation, is a challenge for the teacher, especially for teachers who have never been exposed to the project. As the attractiveness of project learning is growing, it is expected to be a part of teacher training. Until now, most of the project learning teachers are through continuing education, meetings, books or online resources to understand the relevant knowledge. In any case, you can experiment with the project as a course you need to study, and use your own teaching principles to guide yourself. That is, you need to plan carefully, stay flexible, and perhaps most importantly, expect and allow students to make mistakes.

The importance of project work will be better understood if it is remembered that project work is an opportunity for the student to do independent work, creativity, multi-faceted thinking skills and an opportunity for the development of these skills. Gifted (capable) students are at a higher level in their schools than other peers in terms of certain skills. Flexible project work should allow individual development. This flexible project work will lead the student to reflect the skills in the learning environment. For this reason, the stage of independent study (project preparation) is an indispensable part of the education models of gifted students. In these models, the students are subjected to the preliminary training stages and then independent study is carried out under the supervision of the teacher, aiming to improve the talent potential in the student (Bayraktar, 2015: 711).

Project work types

Currently, there are many classifications of projects. British expert's language teaching methodology T. and M. Bloor St. John are three types of projects (Bloor, 1995: 233):

1. Group project in which the study is conducted as a group and each student is studying a particular aspect of the chosen theme.

2. Mini-study was to conduct a poll of the individual using questionnaires and interviews.

3. The project is based on the work of literature that involves selective reading on the topic of student interest and suitable for individual work (Jordan, 1997: 67-68).

Researchers believe the latter type of the easiest for practical use and therefore the most popular. However, they described the structure of this project and found out that it only involves the development of the skills needed to work with literature: a careful reading and viewing, the ability to work with directories and library catalogs. In this regard, it seems fair view of R. Jordan, who believes that the project is based on the work of literature, is suitable mainly for learning a foreign language for specific purposes. At the same time, a "mini-survey" and "work of literature" can be viewed as a kind of group project, which is the most important for the procedure.

Projects carried out in the framework of the educational process, can be classified on several grounds.

By type of product, which is the result of project activities, projects can be divided into technological, research, productivity, network, service, complex.

Projects based on the dominant activity of the students, are divided into practice-oriented, creative, role information.

For the duration of the projects are mini-projects, short-term, weekly, and long-term. However, we will focus our attention on considering the point of view of the doctor of pedagogical sciences, known researcher in the field of modern technologies of training of pupils E.S. Polat. He defines the method of projects as "definitely organized retrieval, research students, individual or group, which includes not only the achievement of a particular result, issued in the form of concrete practical way, but also the organization of the process to achieve this result" (Polat, 1999: 78-79).

In the works of the author, we see the most elaborated typology of projects in accordance with their characteristics:

1. The dominant method in the project: research, creativity, role-playing, familiarization indicative.

2. Subject-content areas: mono-projects (within the same field of knowledge) and interdisciplinary project.

3. The nature of the coordination of the project itself (hard, floppy), hidden (implicit simulating project participant).

4. The nature of the contacts (among the participants of a school class city, teaching in the region, the country, around the world).

5. The number of participants in the project.

According to a first feature of E.S. Polat identifies the following types of projects:

1. Research. This type of system requires a well thought-out project, clearly defined before the start of the project objectives, the interest of each participant, social significance, thought-experimental methods and experimental work, the methods of processing the results.

2. Art. Creative projects are not of detailed structures; they are only planned and developed. Subject to the scheme adopted by the students themselves. However, before you begin to develop such a project should agree in advance on the desired planned results. It can be essays, wall newspapers, videos, etc.

3. Role-playing. In projects such as the structure and only planned to remain open until the end of the project. Each participant chooses a role for itself due to the nature and content of the project. It can be fictional characters, heroes, imitating the social and business relations, complicate situations invented parties. The results of such projects may be agreed in advance, and may emerge toward the end of work.

4. Practice-oriented. This style features clearly marked from the outset objective of the project participants, which, in turn, should be focused on the social interests of the participants. The results can be a newspaper, a document video, sound recording, performance, action program, a draft law, etc. The project of this kind requires a well thought-out structure, perhaps even a script of all the activities of its members, which determines the function of each, each part in the processing and registration of foreign-language media. While working on such projects is particularly important good organization of discussion, adjustment, presentation of the results and possible ways of their application in the foreign practice (Polat, 1999: 78-79).

According to the second feature of the projects could be:

1. Mono-projects. These projects are best done on the most complex topics related to regional geographic, social themes. They require clear structuring better with lesson planning, with a clear indication of the ultimate goals and objectives, as well as the knowledge and skills acquired by students during the development of the project. Pre-designated and shape.

2. Interdisciplinary projects. Such projects are carried out outside normal working hours. They can

combine several objects and solve quite complex problems, for example, the problem of preservation of the environment, the study of creativity of writers working in the same genre, etc. Such projects require the coordination of all subject teachers, well-designed shape of the intermediate monitoring and final presentation.

The third feature - the nature of coordination - projects can be:

1. With an open coordination. In such projects, the coordinator (teacher) is directly involved in the work of organizing and directing it, as well as coordinating the activities of all participants.

2. With the hidden coordination. The teacher does not interfere with the work on the project, but by studying the diaries and reports of students, talking to members of the group, he is closely watching the process and can act as an advisor or assistant.

By characteristics of the contact projects are:

1. Domestic or regional (within a school classes, schools, districts, cities).

2. International. They can occur in school exchanges. In addition, the opportunity to develop international projects together with students from different countries and continents are the teacher of modern information technology. Such projects are relatively new and are referred to telecommunication projects.

3. Telecommunication. Cognitive joint creative and cognitive activities of students play, partners located at a considerable distance from each other, based on computer and telecommunications with a common goal-the study of any problem in using agreed methods, modes of activity, aimed at the presentation of the cat to the overall result. Participation in telecommunication project helps the student to engage in a particular environment: informational, social, language and etc. It contributes to a global mindset, awareness of himself as a citizen of the world, instilling a sense of social responsibility and expanding horizons. It also helps to express their attitude to the problem, bearing in mind the rules of writing a letter, report, both available from the point of view of people living in other geographical conditions with another religion and national traditions, perhaps, to take another look at your world, tolerant to treat the point of view of the project partner.

Work on the project - is, primarily, independent work of the student to address a problem that requires the ability to put the issue to outline ways to solve it, to plan the work, to pick up the necessary material, etc.

Thus, in the course of this activity students develop their intellectual skills, character traits such

as dedication, perseverance, diligence, acquires certain study skills and learning through the acquisition of knowledge, skills, provides social and professional adaptation in the society, which is important in today's ever-changing world. Summing up, we can see the most elaborated typology of projects, E.S. Polat, in accordance with their characteristics:

1. The dominant method in the project: research, creativity, role-playing, familiarization only approximate;

2. Subject-content areas: mono-projects, interdisciplinary;

3. The nature of the coordination of the project: the direct, hidden;

4. The nature of the contacts: the participants of one school, class, city, region, country, around the world;

5. The number of participants in the project.

Conclusion

New methods of teaching that revive the achievements of experimental pedagogy of the past century, which are built on the principle of self-development and active personality are being introduced to the contemporary educational system. PBL method is considered to be one of these new teaching methods. Project-based learning helps to form the so-called project style of thinking, which connects theoretical and practical components of human activity into a single system, allows expanding, developing, and realizing the creative potential of the individual. However, despite many advantages of this method, it is not very widespread in the local modern schools. It is just beginning to be introduced into the educational process and, as a rule; it is used in optional classes and after-hours activities.

The project based learning method is one of the student-oriented technologies, the way of organizing the independent activity of the students, aimed at solving the task of the educational project, integrating the problem approach, group methods, reflexive, presentation, research, and other techniques.

The ability to use the PBL method is an indicator of the teacher's high qualification, his progressive method of teaching. E.S. Polat's project work types are very useful and can be used in practice by language teachers. It is not for nothing that this method is referred to the technologies of the 21st century, which, first, provide the ability to adapt to the rapidly changing human condition of a postindustrial society.

References

- 1 Bayraktar H. Proje tabanlı öğrenme yaklaşımı. – Istanbul: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2015. – P. 711.
- 2 Bloor T. The functional analysis of English: A Hallidayan approach. – London: Edward Arnold, 1995. – P. 233.
- 3 Dewey J. Experience & Education. –New York: Kappa Delta Pi, 1938. – P. 21–23.
- 4 Diffily D. and Sassman Ch. Project-Based Learning with Young Children. – Heinemann, 2002.
- 5 Jordan R. English for academic purposes: A guide and resource book for teachers. – Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1997. – P. 67–68.
- 6 Polat E. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пособие для студентов педагогических ВУЗов. – М: Academy, 1999. – P. 78–79.

References

- 1 Bayraktar H. Proje tabanlı öğrenme yaklaşımı. – Istanbul: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2015. – P. 711.
- 2 Bloor T. The functional analysis of English: A Hallidayan approach. – London: Edward Arnold, 1995. – P. 233.
- 3 Dewey J. Experience & Education. –New York: Kappa Delta Pi, 1938. – P. 21–23.
- 4 Diffily D. and Sassman Ch. Project-Based Learning with Young Children. – Heinemann, 2002.
- 5 Jordan R. English for academic purposes: A guide and resource book for teachers. – Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1997. – P. 67–68.
- 6 Polat E. Novye pedagogicheskie i informacionnye tehnologii v sisteme obrazovaniya: Uchebnoe posobie dlja studentov pedagogicheskikh VUZov. – М: Academy, 1999. – P. 78–79.

¹Saparbayeva N.B., ²Zhenisbayeva M.S.,

¹Ph. D., Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: nurzhana@mail.ru

²MA student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: zhenisbayeva@gmail.com

**IMPLEMENTATION OF PROJECT CONDUCTED
IN FOREIGN LANGUAGE CLASSROOM**

This article describes the implementation of project works in foreign language classroom, which is based on project based learning method. There is always a solution of problem in the project method and it always aims at obtaining the result. The method of projects is thus the organized search, research activity of students, which involves not just the achievement of a particular result, formalized in the form of a concrete practical homework, but the organization of the process of achieving this result. The study shows all the possible variations of organizing projects related to learning languages in an appropriate way.

Key words: project based learning, project work, foreign language classroom, pedagogy.

¹Сапарбаева Н.Б., ²Жеңісбаева М.С.,

¹PhD докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
e-mail: nurzhana@mail.ru

²магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
e-mail: zhenisbayeva@gmail.com

Шет тілі сыныбында жүргізілетін жобаның іске асырылуы

Бұл мақалада жобалау әдісіне негізделген шет тілі сыныбында орын алатын жобалық жұмыстардың орындалуы сипатталады. Жоба әдісі әрдайым белгілі бір мәселеге шешім табуға және әрқашан нәтижеге қол жеткізуге ұмтылады. Осылайша, жоба әдісі дегеніміз тек нақты практикалық үй тапсырмасы түрінде берілген нәтижені алу емес, сонымен қатар осы нәтижеге қол жеткізу үрдісін ұйымдастыру мен оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстары болып табылады. Бұл зерттеу тілдерді оқытуға байланысты жобаларды ұйымдастырудың барлық ықтимал нұсқаларын көрсетеді.

Түйін сөздер: жобаға негізделген оқыту, жобалау жұмысы, шет тілі сыныбы, педагогика.

¹Сапарбаева Н.Б., ²Женисбаева М.С.

¹PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: nurzhana@mail.ru

²магистрант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: zhenisbayeva@gmail.com

Реализация проекта, проводимого в классе иностранных языков

В этой статье описывается реализация проектных работ в классе иностранных языков, основанная на методе проектов. В методе проектов всегда есть решение проблемы, и оно направлено на достижение результата. Таким образом, метод проектов – это организованный поиск, исследовательская деятельность студентов, что связано не только с достижением определенного результата, формализованного в форме конкретной практической домашней работы, но и с организацией процесса достижения этого результата. В исследовании показаны все возможные варианты организации проектов, связанных с изучением языков соответствующим образом.

Ключевые слова: метод проектов, проектная работа, класс иностранных языков, педагогика.

Introduction

Project-based learning is not entirely new in the world pedagogy. It originated at the beginning of this century in the United States. It is also called task-based learning and it relates to the ideas of humanistic trends in philosophy and education, developed by the American philosopher and educator John Dewey and his disciple V.H. Kilpatrick. John Dewey offered teaching on an active basis, through the practical activities, in accordance with student's personal interest in particular knowledge (Dewey, 1938: 21-23). Hence, it is extremely important to show the children their personal interest in the acquired knowledge that can be useful for them in their lives. This requires problem taken from real life, familiar and meaningful to the child, to solve which it is necessary to apply new knowledge that has yet to obtain.

The teacher can suggest sources of information, and can simply send the thought of students in the right direction for independent research. As a result, students have to solve the problem independently and in joint efforts by applying the knowledge from different fields, get real and tangible results.

Of course, over time the idea of a method of projects has undergone an evolution. Born from the idea of free education, now it becomes an integrated component of a structured and well-developed educational system. However, its essence remains the same - to stimulate students' interest in certain issues, implying the possession of a certain amount of knowledge and through the project work provide a solution to these problems. The essence of the reflex of thinking - the eternal search for the facts, analysis, reflections on their reliability, logical alignment of facts for new knowledge, to find a way out of doubt, build confidence, based on reasoned argument.

During the Soviet era, these ideas have become quite widely introduced in school, back in 1905 in Russia there was a small group of teachers under the leadership of S.T. Shatsky, who tried to actively introduce new pedagogical practices in educational methods, it is very reminiscent of the American draft. The introduction was not enough thoughtful and consistent. After the 1917 revolution, the young Soviet state has enough other problems: the expropriation, industrialization, collectivization. Nevertheless, in a series of serious cases there was a place for pedagogy. In 1931, the Resolution of the Central Committee of the CPSU project method has been condemned, and its use in school is prohibited (Zachesova, 2005: 3-4).

There are several reasons why the project method was not able to manifest itself:

- No teachers capable of working with projects;
- Project based activities has not been developed;
- Overuse of «project method» had harmful effect on other teaching methods;
- “project method” was misconnected with the idea of “integrated programs”;
- The assessment and certificates were abolished and individual examination that existed before was replaced by collective offsets for each of the assignments.

In the USSR, people did not hurry to revive the project method in the school while in English-speaking countries (the US, Canada, UK, Australia, and New Zealand) was used actively and very successfully. In Europe, it settled down in schools in Belgium, Germany, Italy, the Netherlands, Finland and many other countries. Born from the idea of free education, the project method gradually “self-disciplined” and successfully integrated into the educational methods. But the essence of it remains the same - to stimulate the interest of students to learn practical knowledge and apply that knowledge to solve specific problems outside of school.

What is a method of project?

In European languages, the word “project” is borrowed from Latin: “communion projectus” means “thrown forward”, “acting”, “conspicuous” (Wikipedia, 2017).

In the modern sense of the educational project, it is a task for the students formulated as a problem, purposeful activity, form of organization and teacher-student, student-student activity, and the result of activity as they find a way to solve the problems of the project. In addition, the project is a set of actions specifically organized by teachers to address significant problems, which are carried out independently by students. Concerning the project, we mean an integrated teaching method that allows students to show independence in the planning, organization and control of their activities.

Consequently, the method of project from teacher's point of view:

Is an integrative didactic means of development, training and education, which allows you to produce and develop the specific skills of design, namely to teach:

- Introspection and reflection;
- Progress of its activities and results;
- Problem statement (consideration of the problem field and the allocation of sub, the formulation of the leading problems and formulation of the problem arising from this problem);

- Goal-setting and planning activities;
- Finding the right information, the isolation and assimilation of knowledge from the information field;
- Ability to prepare material for presentation in visual form, using specially prepared product design;
- The practical application of knowledge and skills in various, including atypical, situations;
- Selection, development and use of appropriate technology of product design;
- A study (analysis, synthesis, hypothesizing, detail and generalization).

Karl Frey identifies 17 distinctive features of the project method (Frey, 2002: 344), among which the most important are:

- Project initiative
- Project sketch
- Project plan
- Project implementation
- Project finish
- Control stop
- "Pause for thought"

1. Project initiative (looking for a topic)

If the students do not have enough ideas for project, they can make proposals. They can think about it for a particular time and they need time for discussion. A project idea can be anything and everything, both for the group as a whole and for subgroups; no proposal should be disregarded. The project ideas are then collected and displayed. Following this, each initiator explains his proposal in more detail (with limits on time and method). The overview stays on display for 2 - 3 days so that the students can make a choice.

2. Project sketch (making a choice)

This is not just a matter of taking a vote. The discussion about the proposals and the decision to choose one of them for implementation must take place within a predefined framework (number of projects, time limit, discussion rules, form of debate, decision-making rules). What is important is that arguments are conducted in a professional manner and decisions are not influenced by demagogic ploys, hidden threats, etc., or promises or the weight of the personality of the tutor or popular students. It may be necessary to conduct the discussions in stages to avoid premature decisions. The decision is to be recorded. In this process the first ideas about the structure of the project will be developed. These generally emerge from discussion. The result is a broadened project proposal, the project sketch.

3. Project plan

Planning as a process of preliminary intellectual negotiation is something that is highly demanding and can overtax students under certain circumstances if they have never had project experience before. Where students are inexperienced, therefore, preference is given to project planning, for instance planning that is modified and continued both during and parallel to implementation. Where a teaching project is required, it may well be that the students make proposals that are far too excessive. In project planning, therefore, they turn the first visions into a realistic proposal, separating the feasible from the desirable and exaggerated ideas. They check whether the plan is capable of implementation in practice and clarify with the tutor whether it contains objectives that, for example, infringe against any laws or official regulations. In addition, each of the students says what they personally would like to do in the project and in the process, finds out what are the areas of most importance to them. The focus of the planning process is the division of tasks. The tutor should have as little involvement in this as possible. The first step is for the students to indicate what they would like to do, which tasks, jobs and roles they wish to be responsible for. A method must be chosen which permits all the students express their wishes, particularly the more reserved students. The second step is for the tasks to be specified and allocated in the form of performance specifications. It is important to consider the study forms (solitary, partner or group study). Reciprocal agreement and clarification of tasks are of critical importance in this process. Once the project plan is ready, it is examined once again in detail and checked in relation to the key question: Are we in a position to implement the planned project? The project plan is then formally recorded in writing and displayed in the room. As far as possible, it should provide a precise description of the route to the end product/project objective and include the following elements:

- a) Clear picture of the end product/project objectives
- b) Conditions for implementation, materials, space requirements
- c) Schedules, time required
- d) Responsibilities, division of tasks, allocation of roles
- e) Agreements with external parties

The tutor keeps in the background. He/she leaves the students' field of activity as open as possible, creates additional room for maneuver; however, he/she does not correct or structure. This does

not preclude him/her from taking on certain tasks required for implementation. These can be similar tasks or special tasks (e.g. monitoring, supervision, evaluation).

4. Project implementation

a) Contacts in the preliminary phase

Once the implementation of a planned project begins, it is often the case that more work is involved than expected, with concomitant changes to the time schedule and extensions out beyond the classroom. This is the point at which the project ceases to be just a matter for the students but starts to affect other parties as well. If it is to work, contact must be sought with those affected. Making queries at an early stage and ensuring a continuous flow of information can also open up additional sources of advice and unexpected assistance. Oral communication is preferable to the written form.

b) Implementation itself

This is the point at which it becomes clear whether the planning work has been well thought out and is capable of application in practice. Here it is important that the tutor is aware of some of the most common difficulties:

- Lack of planning
- Overestimation or underestimation of the group
- Unfavorable group composition
- Lack of cooperation between and within groups
- Problems with deadlines
- Different time requirements among the groups
- Objections from outside parties
- Consideration for and flow of information to outside parties
- Insufficient frustration tolerance on the part of the students or tutor
- Lack of ability to improvise on the part of the tutor
- Technical problems, poor weather, etc.

5. Project finish

The project does not “simply stop”, either in material terms or in terms of project methodology. When the product has been produced, the goal achieved, a good project finish is essential. The danger is that a surprising feeling of emptiness follows. If the high point of the project is at the same time the finish, the transition to the everyday routine again will be a hard shock. This can be quite drastic after public appearances, celebrations or the presentation of one’s own projects. The resultant frustration can then lead to a partial aversion against a new project - or precisely the opposite: Weariness of the everyday routine of the course arouses the

desire for more projects. Of particular value for a “good project finish” is a review. Here the student group undertakes an open and self-critical analysis: What did we want to achieve, what did we achieve? What was good, what was not so good? How do we continue? The transition to the everyday routine of the course must be cleverly organized.

6. The control stop

Control stops are the organizational switching points or interim stops in the project. They are for:

- a) The reciprocal exchange of information
- b) The organization of the next stages of work
- c) The visualization of the current position of the project

d) These stopping points are the points for reviewing the current position of the project. This is of importance because otherwise, additional alternatives for the work may be overlooked and opportunities therefore missed. The timing and target groups for control stops will initially depend on the speed and position of the work. In addition, it is also advisable to conduct regular control stops, for example at the end of the day of a course (as a conclusion) or at the beginning of work.

7. The “pause for thought”

The critical evaluation of the work process is a typical characteristic of the project method. Given the high educational value involved, it makes sense to incorporate “pauses for thought” in all other areas of teaching as well:

To reflect on the framework for communication (agreements, rules, arrangements, decision-making processes)

To consider what causes lack of motivation

To review a certain aspect of what has been done so far

To achieve a certain distance to the project by switching off, taking a break or pause, or repeating a project phase with different means and materials and in a different sequence

Discussion of problems in groups/pairs

Encouragement of quieter, reserved students

The most important task for the tutor in relation to “pauses of thought” is to ensure that they take place in the first place. Many people have psychologically understandable reservations about such discussions and a tendency to avoid them. The timing of such discussions should not be set in advance, therefore, but adapted to situations as they arise. With a little sensitivity and observational skill the tutor should normally be able to recognize the right moment easily in addition, the initiative for a “pause for thought” will often come from the students themselves. Evaluative statements can

also be expressed in non-verbal form and can have a particularly important function in such a form. Pantomime or illustrated forms of communication are particularly valuable in this respect. Finally, didactic approaches such as questionnaires, open questions, provocative propositions or ridiculous assertions can also initiate a “pause for thought”.

The project is a projective technique education and projects differ from each other. In the method of projects, the project is a learning tool, a means of mastering a certain educational material; in projective education - development - the purpose of learning. That is, referring to the method of the projects we have in mind a way to achieve a specific didactic (methodological) goal through the development issues and obtain practical results.

Projects designed for language learning, have both common to all design features and distinctive features, among which the main ones are the following:

- The use of language in situations as close as possible to the conditions of a real communion;
- Emphasis on independent work of students (individual and group);
- Choice of topic is of great interest to students and directly related to the conditions in which the project is carried out;
- Selection of language material, types of tasks and sequence of work in accordance with the theme and purpose of the project;
- Visual representation of results.

The outcome of the work of the student on the project could be the perfect product (made by studying the information conclusion, the findings after generating knowledge) and the product material (regional studies, collage album, tourist avenue to present his «small country», participation in landscaping the yard, the street, which may be accompanied by keeping a diary in a foreign language, writing letters to foreign peers, a newspaper, etc.).

Stages of work on the project:

- Choice of topic;
- Formulating types of problems;
- Distribution of tasks by groups;
- Group or individual project development;
- Project protection.

«You should always start with the choice of the topic of the project, its type, the number of participants. Further, the teacher needs to think through possible options for problems that are important to research within the framework of the chosen topic. The students advance the very same problems from the teacher’s submission (leading

questions, situations that help identify problems, video sequences for the same purpose, etc.). Here, a «brainstorm» is appropriate, followed by a collective discussion. Distribution of tasks by groups, discussion of possible research methods, information search, creative solutions. Independent work of project participants on their individual or group research, creative tasks. Intermediate discussions of the findings in groups (at lessons or in class in the scientific community, in-group work in the library, in the media library, etc.), followed by the protection of projects, opposition» (Polat, 2004).

Thus, the project methodology is characterized by high communicative ability and involves students expressing their own opinion, feelings, active inclusion in real activities, and acceptance of personal responsibility for progress in learning. It promotes the formation of key competences of students:

- Communicative is mastering all kinds of speech activities (oral and written) in various situations; the development and use of various sign systems in the material presentation;
- Informational is mastering the necessary knowledge, the ability to perform bibliographic searches and work with various sources of information, work with large volumes of information;
- Intellectual is the ability to analyze, compare and contrast, generalize and synthesize, assess the facts, read works;
- Organizational is the ability to formulate the purpose of their activities, plan activities, implement it; possession of skills of self-control and self-esteem.

All activities of students focus on the following stages: preparation, planning, research, results and / or conclusion, evaluation of results and process.

1) Preparation:

a) The definition of the problem and the goals and objectives that follows;

b) The hypothesis of their solution;

c) Discussion of research methods;

2) Planning:

a) Identification of sources of information;

b) Determination of ways of collecting and analyzing information;

c) Determining how the results are presented;

d) Establishment of procedures and criteria for evaluating results and processes;

e) Distribution of tasks (duties) between team members.

3) Research:

a) Information gathering;

b) Solving problems.	5) Evaluation of results and process:
4) Results and / or conclusions:	a) Formalization of the results;
a) Analysis of the data obtained;	b) Summing up, adjusting, final conclusions
b) The formulation of conclusions.	(Guzeev, 2000: 194-197).

References

- 1 Dewey J. Experience & Education. – New York: Kappa Delta Pi, 1938. – P. 21–23.
- 2 Guzeev V.V. Planning of educational outcomes and educational technology. – M.: People's Education, 2000. – P. 194–197.
- 3 Polat E.S. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М., 2004.
- 4 Zachesova E. Метод учебных проектов – образовательная технология XXI века. 2005. – P. 3–4.
- 5 Wikipedia. Project. Wikimedia Foundation, 2017. en.wikipedia.org/wiki/Project.

Сейтметова Ж.Р.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы,
e-mail: seitmetovaj@gmail.com

**НАЦИОНАЛЬНЫЙ ГЕРОЙ В ТРАКТОВКЕ
ЕГИПЕТСКОГО ДРАМАТУРГА АЛЬФРЕДА ФАРАГА**

В статье рассматривается интерпретация исторического сюжета известным египетским драматургом Альфредом Фарагом. Цель исследования – раскрыть художественное и содержательное своеобразие пьесы «Сулейман аль-Халаби» в трактовке роли личности в истории. В процессе исследования было выявлено, что автор через образ главного героя раскрывает свое понимание таких категорий, как справедливость и истина. К художественным особенностям драмы относятся монтажная композиция сюжета, прием «актерской импровизации», лицедейства, элементы «театра в театре», театральной формы «самира».

Ключевые слова: Альфред Фараг, Сулейман аль-Халаби, драма, пьеса, египетский театр.

Сейтметова Ж.Р.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
e-mail: seitmetovaj@gmail.com

Египет драматургі альфред фарагтың баяндауындағы ұлттық кейіпкер

Мақалада белгілі Египет драматургі Альфред Фарагтың тарихи сюжетті баяндауы қарастырылады. Зерттеу мақсаты – тұлғаның тарихтағы ролін айқындаудағы «Сулейман аль-Халаби» пьесасының көркемдік және мазмұндық ерекшелігін зерделеу. Зерттеу барысында автордың бас кейіпкер образы арқылы әділдік пен ақиқат деген категорияларды өзіндік пайымдауы анықталды. Драманың көркемдік ерекшелігіне сюжеттің монтажды композициясы, «актерлік импровизация», «самир» ойын-сауық формасы жатады.

Түйін сөздер: Альфред Фараг, Сулейман әл-Хәләби, драма, пьеса, Египет театры.

Seitmetova Zh.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: seitmetovaj@gmail.com

The national hero in the according to the viewpoint of egyptian dramatist Alfred Farag

The article presents interpretation of the historical narratives by the famous Egyptian dramatist Alfred Farag. The aim of the research is to open originality of artistic and contextual side of the play (composition) related to interpretation of the role of personality in history. During the research it was identified that the author elucidated his own understanding of such categories as truth and justice by means of main hero's character. The artistic peculiarities of drama: splicing together different story lines, method of «actor's improvisation» and elements of «theater in the theater».

Key words: Alfred Farag, Suleyman al-Halabi, drama, play, Egyptian theater.

Введение

В мировой драматургии есть немало примеров художественной разработки исторических тем, заимствование сюжетов из исторического прошлого. Стало общим явлением проецирование исторических сюжетов на современность,

исследование настоящего через прошлое. В исторических пьесах, в том числе и в тех, где делается особый акцент на мотивах человеческого поведения, на моральных стимулах, побуждающих героя к тем или иным действиям, нередко ставятся самые актуальные вопросы современности.

Известный египетский драматург А. Фараг (1929-2005), оказавший огромное влияние на развитие современной арабской, египетской драматургии, в своем творчестве неоднократно обращался к истории, к историческим событиям и фактам арабской истории. Драматург через их ретроспективный парафраз излагал свое понимание волнующих его вопросов действительности в определенный исторический период развития страны. Обращаясь к истории, Фараг своей драматургией подтвердил следующее высказывание Т. аль-Хакима: «никогда история, предания, сказания, легенды – все унаследованное от прошлого, не перестанет быть живительным источником для современной литературы. Однако у новой литературы иная миссия. Черпая вдохновение в новом материале, она добивается создания новой формы и передачи новых идей. Улучшай свою среду, живи в ней, служи ее целям – вот девиз современного писателя. Новая литература не регистрирует механически события прошлого. Она наделяет минувшие времена новым духом, дает новую голову старому телу» (Современная арабская литература, 1966:38).

Героика драмы

Одной из известных пьес Альфреда Фарага является драма «Сулейман аль-Халаби» (1962), где автор выразил через историческое содержание основные национальные и общественные проблемы своего времени. Постановка этой пьесы была осуществлена в 1965 году на сцене Национального театра. В основу сюжета пьесы положено подлинное историческое событие – убийство в 1800 г. Сулейманом аль-Халаби, сирийским юношей, генерала Клебера, командующего французскими войсками, оккупировавшими Египет. При написании пьесы драматург обращается к историческим хроникам Абдрахмана аль-Джабарти, крупнейшего арабского историка рубежа XVIII-XIX вв. (1754-1822), который в частности отмечает, что французы объявили, что османские власти (имеется ввиду Османская Турция, которая 400 лет владычествовала в арабских странах; Египет был более независим, но формально также входил в состав Османской империи) наняли Сулеймана аль-Халаби за 40 киршей, чтобы он убил военачальника французской армии. Драматург считает это обвинение неубедительным. В предисловии к пьесе, Фараг пишет, что университет аль-Азхар играл всегда важную роль в политической и культурной жизни египтян. Основанный еще в X веке аль-Азхар на протяжении всей долгой ис-

тории выступал как хранитель мусульманских традиций, которые он передавал из поколения в поколение. Этот университет был и остается одним из крупнейших центров мусульманского просвещения в мусульманском мире. Университет занимал важное место в египетском обществе, оказывая на общественную мысль египтян действенное влияние. С одной стороны, он был цитаделью мусульманских богословов, стремившихся сохранить монополию в области просвещения и судопроизводства. С другой стороны, в годы французской оккупации он становился центром антиколониальной активности египтян. И царившая в тот период истории Египта атмосфера борьбы и противостояния не могла не оказать свое воздействие на Сулеймана аль-Халаби. Как пишет автор: «Может ли кто-нибудь представить, что Сулейман мог действовать изолированно и не иметь связи с тем, что происходило вокруг него. Вряд ли. Вероятнее всего, что между Сулейманом и другими, не известными нам людьми, происходили горячие споры по поводу убийства Клебера. Возможно, в нем участвовали многочисленные силы. Французы, обвинив османские власти в организации убийства, хотели не дать разгореться пламени, бушевавшему в сердцах египтян, особенно молодежи» (Al-Farid Farag.Suleiman al-Halabi,1962:10-11). Своим комментарием автор хотел подчеркнуть, что убийство было совершено не в угоду личным интересам, в основе его лежала нравственная, гражданская позиция.

А. Фараг в пьесе «Сулейман аль-Халаби» попытался раскрыть, обнажить причины убийства генерала Клебера, лежащие в сфере общественного, а не только индивидуального сознания героя пьесы. Фараг показывает роль личности, причем личности простого рядового человека в истории, и роль просвещенных слоев общества, интеллигенции в сложные моменты для страны.

А. Фараг в этой пьесе пытается в духе своего времени реабилитировать Сулеймана аль-Халаби, которого французы рассматривали как террориста и подкупленного убийцу. Автор видит в образе этой исторической личности борца против чужеземных оккупантов. Он горит жаждой мщения за поруганную землю, за тяжелые условия, в которые ввергла французская оккупация египетский народ и выступает против соглашательской политики, осуждая даже азхариотов за умеренное и пассивное сопротивление. Другая идея пьесы заключена в том, что герой ищет правду и справедливость и в своих монологах поднимает морально-этические воп-

росы, связанные с предательством, лицемерием, ханжеством.

Поиск справедливости – вот проблема, которую ставит писатель через образ своего героя. В основе решения любой проблемы на первом месте должна быть справедливость. Пьеса дает однозначный ответ на вопрос что делать, если родную землю захватили чужеземцы – все методы должны использоваться в борьбе против захватчика. Писатель, исходя из реалий 60-х годов, когда он писал пьесу, и когда Египту приходилось отражать агрессию Израиля, считает, что против захватчиков должен бороться весь народ, когда речь идет об освобождении Родины. И одиночное выступление Сулеймана аль-Халаби, совершившего подвиг, и борьба азхариотов, выступающих за мирный протест и ненасильственное сопротивление, все должно быть брошено на алтарь освобождения отечества.

Как отмечает египетский литературовед Рага ан-Наккаш, наряду с основной темой пьесы – темой индивидуальной борьбы Сулейман аль-Халаби с французскими оккупантами, «в пьесе через разрозненные сцены, носящие в себе элементы повествования, показана общественно-историческая обстановка, которая предшествует вхождению Сулеймана в круг событий. Через эти элементы повествования мы узнаем о существующих в обществе позициях, об окружающей среде и социально-экономическом положении» (Рага:4).

Из трактовки Фарагом исторического события видно, что автор через образ главного героя раскрывает свое понимание таких категорий, как справедливость и истина. Для него эти категории не абстрактны. Он наполняет их актуальным смыслом, чтобы из них исходить в борьбе против современных колонизаторов и захватчиков. Фараг показал, что убийство Клебера было актом справедливости, что Сулейман аль-Халаби выразил волю народа, который изначально сопротивлялся французским колонизаторам, и убийство генерала – не изолированный террористический акт, а одно из проявлений борьбы народа.

Сулейман находится в постоянном поиске познания. Он не ограничивается тем, что видит насилие и призывает с ним бороться, он верит в торжество разума и осознанного действия. Он не приемлет методы пассивной долгой борьбы, которую предпочитают азхариоты, желающие избежать лишнего кровопролития и жертв, а сознательно в одиночку идет на борьбу со злом, которое олицетворяет генерал Клебер.

А. Фараг не индивидуализирует образ главного героя и не привязывает его к определенному месту, а придает ему некую универсальность, обобщенность. Сулейман подобен героям эпических сказаний. «Его личность раскрывается не как индивидуальная, а скорее как обобщенная, в контексте его эпохи и проливает свет на тревоги самой эпохи. Она имеет значение для любой эпохи, отмеченной насилием и захватом. Поэтому личность Сулеймана аль-Халаби выходит за рамки сугубо личного, и автор представляет нам яркий образ народного движения – движения египетского народа против французского гнета» (Hivar al-Farid Farag Ijjarida “al-Qabs”, 2003:13).

Образ Сулеймана аль-Халаби у драматурга не отличается от образа Халаби, представленного в сочинении историка аль-Джабарти. Автор взял основные черты своего героя от его исторического прототипа. Исторический Халаби отличался храбростью, опрометчивостью, был подвержен эмоциональным порывам. К этим чертам Фараг добавил элементы переживаний и сомнений, перемешанные с бунтом против условий, в которые ввергли иностранные захватчики арабскую страну. Все персонажи и все действие пьесы сосредоточены вокруг личности одного героя, и они направлены на то, чтобы высветить личность этого героя. Личность Халаби несет в себе черты характерные именно для трагедийного героя. В нем борются противоречия, он призывает и сам совершает добрые деяния, но идет на убийство. Сулейман аль-Халаби предстает человеком большой воли, самоотверженности и цельности, искателем истины и защитником справедливости. Но он направляет свою энергию и деятельность на путь одиночного терроризма. Трагизм конфликта творческой личности с действительностью толкает его на роковой шаг. Он остается в пьесе непреклонным в борьбе за свои идеи.

Египетские критики Луис Авад и Рага ан-Наккаш в своих работах указывают на сходство образов Гамлета и Сулеймана аль-Халаби (Hivar al-Farid Farag Ijjarida “al-Qabs”, 2003, Aud Luis. Maza yajri fi al-masrah al-mysry. Jarida “al-Ahram”, 1966). Они видят схожесть в трагичности образов, в неумении мириться с несправедливостью, лицемерием, фальшью. И в то же время отмечают большую разницу между двумя героями и заключают, что Сулеймана аль-Халаби толкает на действие не «желание отомстить за себя или своих близких, а единственное желание добиться справедливости; им движет чистый разум, а не обостренное чувство» (Hivar al-Farid Farag Ijja-

rida “al-Qabs”, 2003:14). Отличие они видят в том, что у Гамлета личное переживание поднялось до общечеловеческого. Что касается Халаби, то его проблема была изначально проблемой общества, народа, находящегося под оккупацией.

В трактовке драматурга герои, подобные Сулейману аль-Халаби, возникают на определенных этапах жизни, когда наступает особенный накал жизни и на сцену выступает лидер, зачастую изначально трагедийная личность, сконцентрировавший в себе устремления и настроения многих, и идущий на подвиг или на действие, в какой-то степени меняющее ход событий, и исчезающий в монотонности и суете жизни, для которой он чужд.

Как нам представляется, с точки зрения 60-х годов прошлого столетия, когда писалась пьеса, А. Фараг рассматривает поступок Сулеймана аль-Халаби как подвиг, как проявление борьбы народа. И все же то, что драматург ставит вопрос, правомерен ли насильственный акт в отношении другого человека, после убийства которого на его место придет другой, говорит о том, что Фарага как тонкого художника этот вопрос волновал глубже. Да, акт возмездия обратил внимание мировой общественности на насилие французов в Египте, но уйти из него французов заставили объективные обстоятельства, среди которых немаловажную роль сыграла позиция Англии в этом регионе, который она превратила в свою колонию к концу XIX века.

Художественное своеобразие пьесы

Пьеса Фарага «Сулейман аль-Халаби» – это не традиционная драма, фабула которой состоит из последовательной цепи событий, имеющих свою кульминацию, а затем развязку. Напротив, как эпическая пьеса, финал которой заранее известен, она состоит из сцен, которые можно выдвинуть, даже поменять местами. Автор следует принципам «эпического» театра Брехта, «который, в отличие от «драматического», должен возбуждать у зрителей интерес к ходу действия, а не к развязке. Поэтому знание фабулы и развязки наперед должно освободить зрителя от аффектов и лихорадочного беспокойства о судьбе героя и позволить ему, так сказать, «в трезвом уме и твердой памяти» наблюдать за ходом действия, критически взвешивая и оценивая поведение персонажей. Поскольку зритель уже знает, «чем все это кончится», он не будет испытывать того нетерпеливого волнения, которое подчас во время спектакля застилает пеленой его взор и разум» (Брехт, 1963:57).

Хорошо зная законы театра, Фараг при написании пьесы использовал приемы, придающие эффектность и особую напряженность действия. К художественным особенностям творческого метода драматургии Фарага относится монтажная композиция сюжета, которая ярко воплощена в этой драме. Драматург активно оперирует фрагментами действия, что служит, прежде всего, композиционным эффектам. Так, он обыгрывает прием ввода одной сцены в другую, хотя действие происходит в разное время и с разными персонажами. В пьесе одним из действующих персонажей является хор, сочетающий в себе черты античного хора и рассказчика аль-хаккавати, персонажа египетских народных представлений. Использование хора – один из приемов театра Брехта, так называемый «эффект отчуждения», «призванный разрушать гипнотическое воздействие театра, не допускать возникновения сценических иллюзий, и, с другой стороны, комментировать события на сцене, оценивать их, способствовать выработке критических суждений публики» (Брехт, 1963:22). У Фарага хор начинает действие с беспристрастного рассказа – своеобразной экспозиции – о тех событиях, которые предшествовали основному действию пьесы – о положении страны, отношении главнокомандующего генерала Клебера к египетскому народу. Свой рассказ хор заключает словами: «И отсюда начинается наш рассказ». Таким приемом, заимствованным у древнегреческого театра, зритель подготавливается к тому, что он увидит дальше. В пьесе Фараг вводит прием «актерской импровизации», лицедейства, элементы «театра в театре», что вызывает ассоциации не только с пьесами Шекспира или Л. Пиранделло, но и с народной театральной формой самир – с его персонажами масками, актерской импровизацией, вовлечением зрителя в театральное действие.

Пьеса написана на литературном арабском языке – аль-фусха и обращение драматурга в пьесе «Сулейман аль-Халаби» к литературному языку объясняется жанром пьесы и ее темой – борьбой против колониализма в масштабе не только Египта, но и всего Арабского Востока, долгое время пребывавшего в колониальной зависимости. Исторический сюжет и пафос антиколониальной борьбы соответственно требовал использования именно литературного языка с его возможностью выразить глубокие идейные и философские размышления. Второй причиной было то, что персонажи пьесы, как сам Сулейман, так и его товарищи по университету, и их ду-

ховные наставники были самыми образованными людьми в Египте, поскольку аль-Азхар был единственным университетом, где использовали литературный арабский язык и хорошо его знали. Только изредка Фараг вставляет диалектное слово или целое предложение в речь своих персонажей из низов, из необразованной среды.

Проблема использования литературного языка – аль-фусха или разговорного – аль-аммийа, постоянно встает перед арабской драматургией в связи с тем, что аль-фусха является общеарабским языком прессы и литературы, в то время как жители разных арабских регионов говорят между собой на своих диалектах.

А. Фараг по этому поводу пишет: «Я считаю, что разговорный язык годится в качестве языка литературы точно так же, как и аль-фусха – язык широких возможностей. Но я в то же время сохраняю право иметь мнение, что существует большое различие между бессмертным разговорным языком Байрама ат-Туниси и площадным, базарным языком, между литературным Тауфика аль-Хакима, аль-Мазини и Таха Хусейна и литературным в колонке о событиях в любой информационной газете. У языка литературы – все равно фусха или аммийа – свои эстетические, выразительные качества. А у сценического искусства, помимо этих общих для литературы качеств, свои собственные, как у любого искусства слова. Искусство театра предпочитает язык лаконичный, выразительный и ясный, без сложных оборотов, язык, в котором отсутствует многоступенчатые внутренние конструкции. Иначе зритель не сможет вникнуть в смысл того, что говорится со сцены» (Farag, 1966:114).

А. Фараг пытался реализовать свою языковую позицию в своих пьесах, это видно и по пьесе «Сулейман аль-Халаби». Он выбрал для своей исторической пьесы язык, в котором торжественность, величавость аль-фусха сочетается с живостью и текучестью аль-аммийа.

В своих интервью по поводу данной пьесы драматург отмечал, что не ставил перед собой цели точного воспроизведения исторических событий. Он видел свою задачу, прежде всего в создании героического образа патриота, человека, не побоявшегося пойти на большой риск и смерть во имя преданности своим идеалам и убеждениям. В интервью журналу «Аль-Масрах ва синема» Фараг на вопрос: почему вы обращаетесь к истории? Отвечает: «Близкое видится на расстоянии. Мы пишем об истории, чтобы приблизиться к действительности. Я не стремлюсь представлять социальные явления действительности прямо-

линейно, и мне важно раскрыть основные противоречия современного египтянина. В нашей литературе нет персонажей подобных Гамлету, Анне Карениной, Карамазову или Отелло. Мы должны создать свои персонажи – национально-героя. Если Гамлет представляет собой эпоху Ренессанса, то кто же Сулейман аль-Халаби? Он араб, который выступил против внешнего давления. Он живет в такой же атмосфере тревоги, в какой мы живем сегодня» (Saliha.Az-Zir Hamlet. Majalla “Ruz al-Usuf”.14/1/1991).

Известный российский исследователь В.Н. Кирпиченко пишет по этому поводу: «Возрождение в драматургии интереса к исторической тематике не означало ухода от сегодняшнего дня в прошлое, оно диктовалось потребностью более глубокого осмысления современных проблем и конфликтов путем актуализации их исторического контекста» (Кирпиченко, Сафронов, 2002:118).

Заключение

Несмотря на отнесенность драматического действия в прошлое, пьеса «Сулейман аль-Халаби» обращена к настоящему, к постижению сложных историко-политических процессов, происходивших в Египте и, в целом, в арабском мире в 50-60-е годы, в полном соответствии с концепцией драматурга, познающего современность через историю. Герой Альфреда Фарага твердо верит в свои силы, в свою инициативу, в способность добиться поставленной цели. Он проявляет свою сущность в активных поисках и решительной борьбе и цель его служению народу, обществу.

Арабские критики считают, что пьеса, написанная в конце 60-х XX века, до сих пор не теряет своей актуальности, поскольку раздробленность, противоречия, характерные для арабских племен доисламского периода, продолжают иметь место и в настоящее время между народами Арабского Востока (Rania,1998).

Творчески преобразуя мировой опыт театральной драматургии и традиций народных театральных форм, писатель вырабатывает собственную художественную манеру. Художник заимствует тот опыт, который соответствует его эстетическим воззрениям и запросам современности, трансформирует его в соответствии с новой действительностью. Драматург, наряду с широким использованием художественных и выразительных средств, применяемых в практике мирового театра, экспериментирует с целым набором собственных открытий: актерская имп-

ровизация и лицедейство, пантомима и игра с масками, театр в театре. В поисках максимальной выразительности драматургической речи Фараг обращается к языковым богатствам народного и литературного языка. Художественное своеобразие драматургии Альфреда Фарага

– это путь индивидуальных исканий писателя. Своим творчеством Фараг пытался вскрывать истинное содержание многих жизненных явления, заостряя внимание на противоречия современного мира, делая их более зримыми, конкретными, рельефными.

Литература

- 1 الفريد فرج. دليل المتفرج الذاكى الى المسرح. – القاهرة: دار الهلال، 1966. - 193 ص
- 2 الفريد فرج. سليمان الحلبي. – القاهرة: دار الكتاب العربي للطباعة و النشر، 1969. – 156 ص
- 3 النقاش رجاء. هاملت فى الازهر الشريف. مجلة "الكواكب"، 14/12/1965، ص. 14-16
- 4 عوض لويس. ماذا يجرى فى المسرح المصرى. جريدة "الاهرام"، 20/05/1966
- 5 حوار الفريد فرج لجريدة "القيس"، 16/10/1989، 18/08/2003
- 6 فتح الله رانية. الاتجاه الملحمى فى مسرح الفريد فرج. – القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1998. – 240 ص
- 7 نهاد صليحة. الزير هاملت. مجلة "روز اليوسف"، العدد 3266، 14/1/1991،
- 8 Современnaja arabskaja literatura. – M.: Vost.Lit., 1960. – 192 s.
- 9 Бертольд Брехт. Пьесы. – М.: Искусство, 1963. – Т. 1.
- 10 Kirpichenko V.N., Safronov V.V. Istorija egipetskoj literatury. XIX – XX vv. – M.: Vostochnaja literatura, 2002. T. 1. – 408 s.
- 11 Молодцова М. Луиджи Пиранделло. – Л.: Искусство, 1982. – 212 с.
- 12 Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2000. – 383 с.
- 13 Эсалнек А.Я. Основы литературоведения. Анализ художественного текста: учеб. пособие. – М.: Флинта; Наука, 2004.

References

- 1 ص 193 - 1966،الهلال دار:القاهرة –.المسرح الى الذاكى المتفرج دليل. فرج الفريد
- 2 ص 156-1969،النشر و للطباعة العربى الكتاب دار:القاهرة –.الحلبى سليمان فرج الفريد
- 3 14-16 ص، 14/12/1965، "الكواكب" مجلة. الشريف الازهر فى هاملت. رجاء النقاش
- 4 20/05/1966، "الاهرام" جريدة. المصرى المسرح فى يجرى ماذا لويس عوض
- 5 حوار الفريد فرج لجريدة "القيس"، 16/10/1989، 18/08/2003
- 6 ص 240 – 1998، للكتاب العامة المصرية الهيئة: القاهرة – فرج الفريد مسرح فى الملحمى الاتجاه. رانية الله فتح
- 7 14/1/1991، العدد، "اليوسف روز" مجلة. هاملت الزير. صليحة ادنه
- 8 Sovremennaja arabskaja literatura. – M.: Vost.Lit., 1960. – 192 s.
- 9 Bertol'd Brecht. P'esy. – M.: Iskusstvo, 1963. – T. 1.
- 10 Kirpichenko V.N., Safronov V.V. Istorija egipetskoj literatury. XIX – XX vv. – M.: Vostochnaja literatura, 2002. T. 1. – 408 s.
- 11 Molodcova M. Luidzhi Pirandello. – L.: Iskusstvo, 1982. – 212 s.
- 12 Halizev V.E. Teorija literatury. – M.: Vysshaja shkola, 2000. – 383 s.
- 13 Jesalnek A.Ja. Osnovy literaturovedenija. Analiz hudozhestvennogo teksta: ucheb. posobie. – M.: Flinta; Nauka, 2004.

Шадкам З.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
e-mail: zubaida.68@gmail.com

ҚАЗАҚ, ТҮРІК, ПАРСЫ ТІЛДЕРІНДЕГІ КЕЙБІР ОРТАҚ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ұлы Жібек Жолы машина, техникамен индустрияның пайда болып қарқынды дамуына дейін әлемде сауда-саттық, тасымалдаушылық және мәдени байланыстар тұрғысынан маңызды орны бар еді. Жібек Жолы бойындағы қалаларда саудамен бірге тілдік және мәдени қарым-қатынастар да жүзеге асты. Сол себептен Жібек жолы бойында өмір сүрген халықтарға тән ортақ мәдени, тілдік, наным-сенім және діни құндылықтар пайда болды.

Мақалада қазақ, түрік, парсы тілдерінде кейбір ортақ сөздер мен тіркестерге этнолингвистикалық талдау жасап, олардың қазақ мәдениеті мен тіліндегі орны мен қолданысына тоқталып, осы тілдердің ескі заманнан қазіргі уақытқа дейін өзара байланыста және ықпалдасуда болғанын мысалдармен көрсетілген.

Түйін сөздер: қазақ тілі, түрік тілі, парсы тілі, ортақ сөздер, этнолингвистика.

Shadkam Z.

Al-Farabi Kazakh National University

Ethno-linguistic features of some common language units in Kazakh, Turkish and Persian languages

The Great Silk Road was an important place in the world in terms of trade, transportation and cultural relations, until the advent of the rapid development of machinery, engineering and industry. Along with trade, there are also linguistic and cultural relations in the cities by the Silk Road. That is why the common cultural, linguistic, religious beliefs and religious values are peculiar for the people living on the Silk Road.

In the article, we will undertake ethno-linguistic analysis of some common words and phrases in Kazakh, Turkish and Persian languages; try to illustrate their usage and place in the Kazakh culture; show by examples that these languages were interconnected and coexisted from ancient to modern times.

Key words: Kazakh language, Turkish language, Persian language, common words, ethnolinguistic.

Шадкам З.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы

Этнолингвистические особенности некоторых общих языковых единиц в казахском, турецком, персидском языках

Великий Шелковый Путь играл важную роль в торговле и культурных связях до появления и развития машины, техники и индустрии. В городах Шелкового Пути вместе с торговлей образовались языковые и культурные взаимоотношения. Поэтому у народов, проживавших у границ Шелкового пути, появились общие культурно-языковые, религиозные ценности.

В статье делается этнолингвистический анализ некоторых общих слов и словосочетаний в казахском, турецком, персидском языках, обращается внимание на их место и употребление в казахской культуре и языке, показывается взаимосвязь и взаимодействие этих языков с давних времен по сегодняшний день посредством примеров.

Ключевые слова: казахский язык, турецкий язык, персидский язык, общие слова, этнолингвистика.

Ғасырлар бойы Шығыс пен Батысты мәдениет, экономика, дін және ғылым жағынан бір-бірімен байланыстырып келген ұлы Жібек Жолы, машина, техника, индустрияның пайда болып қарқынды дамуына дейін әлемде өте маңызды орынға ие болды. Жібек жолы бойындағы қалаларда тек қана тауар айырбастау ғана емес, саудамен бірге ой-пікір, ғылым-білім және мәдени-тілдік элементтердің алмасуы да орын алды. Бұл жол аймақ тұрғындары табысының және экономикалық байланыстарының қайнар көзі болды. Сол себептен Жібек жолы бойында орналасқан халықтарға тән ортақ мәдени-тілдік, наным-сенім құндылықтары пайда болды. Иран тілі мен мәдениеті осы орайда маңызды рольге ие болғанын ұмытпау керек.

Жібек Жолының гүлденуі, экономикалық және халықаралық қарым-қатынастағы орнымен маңыздылығы уақыт өте келе баяулап, ақыр соңында жоғалып кетті. Жібек Жолы арқылы Орта Азия халықтары арасында кең тараған мәдениеттердің ең негізгісі парсы тілі мен Иран мәдениеті болады. Парсы әдебиетінің, тілінің, ежелгі Иран дінінің ықпалын қазақ тілі мен мәдениетінде, Иран шеберлері мен сәулетшілерінің еңбектерін Орта Азиямен Азия аймағында, әсіресе Оңтүстік Қазақстандағы тарихи ғимараттарда көруге болады. Парсы тілі мен әдебиетінің ықпалын қазіргі қазақ мәдениеті мен тілінде кеңінен көре аламыз. (Пәхлеван, 1378:58)

Мәдени және әлеуметтік ынтымақтастық пен интеграцияда діни идеология негізгі және маңызды фактор болып есептеледі. Орта Азия және оған көршілес елдерде ислам дінін қабылданғаннан кейін, араб тілі ғибадат және діни сенімдердің қалыптасуы үшін ерекше маңыздылыққа ие болды. Араб тілі тек қана ғибадат тілі болып қана қоймай, мұсылман әлемі үшін дін және басқа ғылым салаларының тіліне де айналды.

Парсы тілі, Түркі тайпалары исламды қабылдаған соң да өз дәрежесін күшейтті. Себебі, ислам діні парсы тілі арқылы олардың арасына жайылды.

Парсы сөздерінің қазақ тілінде таралу себебін екі халықтың ежелгі заманнан бері тығыз байланыста болуы нәтижесінде уақыт өте кірме сөздер құрылымдық, мағналық және дыбыстық жағынан ұқсастықтар мен өзгерістерге ұшыраған деп айтуға болады.

Қазақ тілі мен парсы тілінің әртүрлі тілдік топтарда болуына қарамастан, екі тілдің сөзжасам жолдарымен құрылымының көп жерде ұқсастығы, тарихи-географиялық жақынды-

ғы араларында ортақ тілдік бірліктердің пайда болуына себеп болды деп айта аламыз.

Егер қазақ және түрік тіліндегі парсы сөздеріне талдау жасайтын болсақ, олардың зат есім және сын есім екендігін байқаймыз. Олардың арасында етістік және тұйық етістік формасы өте аз кездеседі. Қазақ халқының есімдерінде парсы, ежелгі иран тілінен енген сын есім мен зат есімдер екенін көреміз. Мысал ретінде Шынар, Анар, Дана, Бақыт, Бахт+иар, Гүл+нар, Гүл+наз, Наз+гүл, Гүл+заде, Зарина, Гүл+зара, Зере, Тахмина, Дария, Айна, Дил+ара, Дил+бәр, Дидар және т.б. Бұл сөздер қазақ халқының күнделікті өміріндегі парсы тілі мен әдебиетінің орнын және рөлін дәлелдейді. Қазақ жазушылары мен ақындарының, әсіресе Абай Құнанбаев, Шәкәрімнің әдеби және философиялық шығармаларында парсы сөздері, тіркестері және метафоралары жиі кездеседі.

Парсы тілі, тек қана Орта Азияда ғана емес, сонымен қатар көршілес елдерде, Таяу Шығыста, Үндістанда ерекше мәртебеге ие. Ғасырлардан бері парсы тілі мен әдебиетінің ықпалында болған халықтардың бірі Осман елі, яғни қазіргі Түркия. Осман империясы кезінде түріктердің парсы тіліне деген сүйіспеншілігінің артқаны соншалықты, оған ресми тіл мәртебесі берілген. (Махмуд, Абеди, 167)

Қазір де түрік тілінде парсы сөздері кеңінен қолданылады. Түрік тілінде көптеген парсы тілінің элементтерін Ханде, Ханда, Камран, Фонже, Бәрг, Бөлент, Гүл, Несрин, Назан, Налан, Нермин, Жанан, Арзу, Жале, Мехрибан және т.б. есімдерден, тәнха, пәришан, зенде, назок, саде, хәсте сияқты сын есімдерден байқауға болады.

Парсы тілі тарихта көрші жатқан елдердің тілі мен мәдениетінің ықпалында болып, мәдени синтезді бастан кешірді. Парсы тілінде кездесетін түркі сөздері ханум, хатун, аға, ғейме сияқты сөздер, ғасырлардан бері осы аймақтағы халықтар мәдениетінің арасындағы тікелей байланыс және достық қатынастар арқылы пайда болған интеграцияның белгісі деп айтуға болады.

Ежелгі заманнан бері Иран және Орта Азия халықтарының достық қарым-қатынастары негізінде туындаған интеграциямен мәдени синтез XX ғасырдың басына дейін, яғни Кеңес Одағының қалыптасуына дейін жалғасын тауып келді.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, аймақтағы барлық қоғамдық-саяси экономикалық өзгерістер Орта Азия елдерінің ұлттық және ресми тілдерінде де көрініс тапты. Осы өзгерістер нәтижесінде Орта Азия халықтары көптеген жылдар

бойы ұмытылып кеткен мәдени, ұлттық құндылықтарына қайтып оралу үдерісі басталды. Сондықтан қазақ тілінің мемлекеттік ресми тіл дәрежесіне көтерілуі, ұлттық сана, ұлттық идиология және ұлттық рухани құндылықтарымыздың жаңғыруында тіліміздің тарихын білу негізгі қажеттілік болып табылады.

Бұл жерде біз қазақ, түрік, парсы тілдерінде кейбір ортақ сөздер мен тіркестерге этнолингвистикалық талдау жасап, олардың қазақ мәдениеті мен тіліндегі орны және қолданысына шолу жасап, қазіргі таңда қолданыстағы ортақ тілдік бірліктерді лингвомәдениеттану, этнолингвистика ғылымы тұрғысынан талдап, осы тілдердің өзара байланысы мен ықпалдастығын ескі заманнан қазіргі уақытқа дейін мысалдармен көрсетуге тырысамыз.

Адам баласының қоғамдағы әр түрлі: қайғы, қуаныш, қорқу, алғыс сияқты жағдаятқа байланысты тілдерінде сөздер, тіркестер пайда болады. Бұл сөздермен тілдік бірліктердің пайда болуында; адамдардың жынысы, жасы, діні және әлеуметтік-экономикалық жағдайы негізгі факторлар болып табылады. Осы факторлар мәдени және ұлттық құндылықтар аясында адамдарға қарам-қатынаста өздерін қалай ұстау керектігін көрсетеді. Нәтижеде, әр түрлі жағдайда өзіндік ерекшеліктерге ие сөздер мен тіркестер тілімізде қалыптасады (Наховәнді, 1376: 74)

Иран мен Орта Азия халықтарының арасындағы интеграция мен мәдени синтез ғасырлардан бері келе жатқан достық, экономикалық, мәдени ынтымақтастық негізінде құрылған қарым-қатынастың жетістігі. Мысал ретінде осы күнге дейін парсы, қазақ, түрік тілдеріндегі ортақ қолданыстағы сөздер мен тіркестерді төмендегі мысалдармен көрсете аламыз:

Хош амәдән тіркесі парсы сөзі, қазақ және түрік тілдерінде «қош келу» мағынада қолданылады. «Хош амәдән» қазақ тілінде «келу», түрік тілінде «gelmek» сөзімен айтылады. Зат есім+тұйық етістік. «хош»+«амәдән»:

Ұнау, ұнату, 2-Қонаққа қош келдіңіз айту, келген кезде айтылатын қошемет сөзі.

Жақсы мағынасындағы «Хош»+ келу, жету, қайтып оралу мағынасындағы «амәдән» сөзімен бірге жасалған бұл тіркес парсы және қазақ тілдерінде бірінші мағынасында: келген кісіге, қонаққа қош келдіңіз айту, ішке кіргенде ілтипат айту, қошемет айту үшін қолданылады. Екінші мағынасы тек парсы тілінде қолданылады. (Әмид Х.1372:386, Голшири Х.1379:436, Деххода)

Бәхшидән – тұйық етістік, ескі парсы (пехлеви) сөзі. Парсы тілінде сыйға тарту, беру, ақшаны немесе басқа затты әшейін беру мағынасында айтылады. Түрік тілінде де осы мағынада «bağış-lamak» сөзі қолданылады, бірақ қазақ тілінде бұл сөз көп кездеспейді. Қазақ тілінде бұл сөз қайтыс болған кісінің рухына дұға бағыштау, кей кезде садақа беру, кешірім жасау мағынасында айтылады. Мысалы: аруақтардың рухына садақа, Құран оқып бағыштау. (Әмид, 1372:67, Голшири, 1379:23, Деххода)

Бәхшеш – зат есім, ескі парсы (пехлеви) сөзі. Парсы тілінде беру, мүлкін беру, қайырымдылық. Түрік тілінде де осы мағынаға ие, бірақ қазақ тілінде бұл сөз кездеспейді.

Намаз – зат есім, ескі парсы (пехлеви) сөзі. Парсы тілінде құлшылық ету, табыну, жалбару, тағзым ету, мінажат жасау мағынасында. (Әмид Х.1372:520, Деххода) Бұл сөз араб тіліндегі «صلاة/ салат» сөзі орнына қазақ және түрік халқы арасында таралған.

Ханум/ханым – зат есім, түрік сөзі. Ескі түрік тілінде дәрежесі жоғары, текті әйел, ханшайым мағынасында қолданылған. (Әмид Х.1372:310, TDK 2005:, Деххода) Қазіргі кезде түрік және парсы тілінде әйел кісіге құрмет ретінде айтылады. Түрік тілінде “küçük hanım / кіші ханым”, әлі балағат жасына жетпеген қыз бала, парсы тілінде осы мағынада “ханум кучулу/шазде ханум/ کوجولو شازده خانم خانم” деп те айтылады.

Ханым сөзі қазақ, түрік және парсы тілінде мағынасы бірдей. Яғни құрмет ретінде әйел есімдеріне қосып айтылады. Қазақ пен түрік тілдерінде есімнен кейін, парсы тілінде есімнің алдында да одан кейін де тіркесіп айтылады. Ресми ортада әйел кісінің тегі (фамилиясы) алдында: Хануме Резайи, Хануме Сабери. Ал ресми емес орталарда әйел кісінің есімінен кейін қолданылады: Захра ханум, Несрин ханом және т.б.

Қазақ тілінде соңғы жылдарда «ханым» сөзі қоғамда ресми ортада жоғары ресми лауазымды әйелдерге, тілдік қарым-қатынаста құрмет және дәрежені білдіретін этикет сөзі ретінде қолданыста.

Хане – зат есім, ескі парсы (пехлеви) сөзі. (Әмид, 1372:301, Деххода) Төрт қабырғасы және төбесі бар бөлме, адам өмір сүретін жер, үй, мекен. Бұрын хане сөзі бөлме мағынасында қолданылған және сарай деп ауласы бар бөлмелерден тұратын мекен жайға айтылған. Қазақ және түрік тілінде кеңінен қолданылатын бұл сөз жер және мекен атауларын жасау үшін жалғау

ретінде қолданылады. Мысалы: аурухана, дәріхана, түрік тілінде *postane* (*posta+hane*)/ *постане*, *hastane* (*Hasta+hane*)/ *хастане*, *tophane*(*top+hane*)/ *топхане*.

Мырза – сын есім. «Әмирзаде» сөзінің қысқартылған түрі. Араб сөзі «әмир»-дің қысқарған түрі «мир»-мен, парсы сөзі «заде»-нің түбірі «за»-дан жасалған (мирза/мырза). (Әмид, 1372:433, Деххода) Қазақ және парсы тілінде шахзада, бекзада, текті ер адамдарға айтылатын сын есім, лақаб. Түрік тілінде бұл сөздің орнына қазір «бей(*bey*)» сөзі құрметпен сыйлауды көрсету үшін қолданылады. «Мырза (*Miraz*)» формасы кейде жалқы есім болып кездеседі. Парсы тілінде жалқы есімнің алдында қолданылатын лақаб. Мысалы Мирза Ғалеп, Мирза Хасан, т.б. Араб сөзі «амир»-мен парсы тіліндегі «заде» сөзінен құралған күрделі зат есім. Қазіргі кезде күнделікті түрік және парсы тілінде бұл тіркес қолданыста көрінбейді. Ескі тарихи мәтіндерде және кісі есімдерінде, тектерінде (фамилияларында) кездеседі. Ал қазақ тілінде бұл сөз сын есім (жомарт) мағынасында, лауазымды ер кісілердің есімдерінен кейін құрмет сөзі және ер кісілерге қаратпа сөзі ретінде кеңінен қолданылады: «Марат мырза, ханымдар мен мырзалар, оның әкесі жомарт, мырза кісі» мысалдары сияқты.

Аға – зат есім, түрік сөзі. Қазақ тілінде жасы үлкен ер бауырға айтылатын туыстық атауы және жасы үлкен бейтаныс ер адамға қаратпа сөзі болып да қолданылады (Әмид, 1372:47, TDK 2005:25, Деххода) Қазіргі түрік тілінде құрмет мағынасында ер адам есімдерінен кейін айтылады және үлкен, қожа, ие мағынасын береді. Парсы тілінде бұл сөз қазақ тіліндегі «мырза», түрік тіліндегі «бей» сияқты қолданылады. Ресми ортада ер адамдардың тегі (фамилиясы) алдында, ал ресми емес орталарда ер кісінің есімінен кейін қолданылады. Мысалы: Ағайе Резайи, Ағайе Сабери, Әли аға, Реза аға. Бұл түрік сөзі.

Жан – зат есім, ескі парсы (пехлеви) сөзі. Жан, рух, өмір, дем, дене, өмір сүруге қажеттінің барлығы (Деххода). Бұл мағынада тек парсы тілінде ғана емес, қазақ және түрік тілдерінде осы мағынада қолданылады. Түрік тілінде зат есім ретінде ер адам есімі орнына да пайдаланылады.

Нан – сын есім, ескі парсы (пехлеви) сөзі. Бидай немесе арпа ұнынан жасалынған, тандырда немесе пеште піскен қамыр (Әмид, 1372:525, Деххода). Бұл сөз осы мағынада қазақ тілінде қолданылады. Қазақ тілінде нан сөзіне синоним жоқ. Түрік тілінде бұл сөз кездеспейді, орнына (*ekmek*) сөзі қолданылады.

Нөкер/нокэр – зат есім, монғол сөзі болғанымен парсы, түрік және қазақ тілдерінде бір мағынада қолданылады. Қызметші ер адам, жұмысшы, «но-кар» деп те айтылады. (Әмид X.1372:534, Деххода)

Ғаб/қаб – зат есім. Түрік сөзі. Қазақ және түрік тілінде ыдыс, қап мағынасында болса парсы тілінде тек сурет, айнаның қабы/рамасы мағынасында қолданылады. Қазақ тілінде қолдану аясы кеңірек.

Бағчебан/бағбан – парсы сөзі. Зат есім. Мамандық аты. Түрік тілінде “*bahçeban*” бау-бақшаны күтіп бағатын кісі. Бағбан деп те аталады (Голшири, 1379:49, Деххода)

Хаже/хоже – зат есім, парсы сөзі: қожа, қожайын, ие, үлкен, мырза, ең үлкен, шейх, бай, дәулетті кісіге айтылады. Қазақ тілінде бұл сөз қожа, қожайын мағынасында. Бұл сөз түрік тілінде қазақ тілінде болғандай кең мағынада қолданылмайды: мұғалім, оқытушы, үлкен кісі деген мағыналарда.

Хатун – зат есім. Түрік сөзі. Ескі түрік тілінде қаған әйелі не қызы, дәрежесі жоғары әйел. Парсы тілінде бану, биби, ханым, ұлы әйел ұғымын береді. Түркілерде бұрынғы заманда хан және қағандардың әйелдерінің және қыздарының есімдерінен кейін, ұлы ханым мағынасында айтылатын сөз. Бұл сөз парсы және түрік тілінде осы мағынада қолданылады. Бірақ қазіргі таңда қазақ тілінде мағынасы ауытқып кеткен (Әмид X.1372: 392, Деххода)

Черағ – зат есім, парсы сөзі. Қараңғыда жарық түсіру үшін май, газ не токпен жанатын құрал. Сонымен бірге шам, лампа, шырақ, электр қуаты деп те атайды. [1:456,7] Қазақ және түрік тілдерінде осы мағынада айтылады.

Гүл – зат есім, ескі парсы (пехлеви) сөзі. Бұршақ жару, гүлдену, бұршақ ашылу (1:548, 5:204,7). Қазақ және парсы тілінде бұл сөз бір мағынада, барлық гүл атаулыға қолданылса, түрік тілінде жалқы есім болып Раушан гүліне айтылады.

Диване – сын есім, ескі парсы (пехлеви) сөзі. Парсы тілінде ақылсыз, санасыз, жынды, ақыл-ойы кем адамға айтылса, түрік тілінде «диване» сөзі махабаттан есін, ақылын жоғалтқан кісіге айтылады (Әмид, 1372: 211, Голшири, 1379:26, Деххода). Қазақ тілінде бұл сөз морфологиялық өзгеріске ұшырап «дуана» деп құдайға деген махаббатынан есінен ауысып, жынды болып кеткен дервиштерге, сопыларға айтылады.

Дару – зат есім, ескі парсы (пехлеви) сөзі. Ауырған жерді емдейтін зат. Тәуіп емдеу

үшін ішуге, жеуге немесе жағуға нұсқау беретін зат, дауа. (Әмид, 1372:170, Деххода) «Дару/дәрі» және «дәрман/дәрмен» қазақ тілінде көп қолданылады. Түрік тілінде «deva» түрінде айтылатын сөзді кездестіруге болады. Көбінесе араб тіліндегі «ілаф» сөзі қолданылады.

Орта Азия халықтарының дәстүрлі және ұлттық құндылықтарына қайта оралуы туралы сөз қозғаған кезде, күмәнсіз ондағы парсы тілі мен әдебиетінің рөлін ескеруіміз қажет. Себебі ғасырлардан бері орнаған Иран мен Орта Азия халықтарының терең байланысының көлеңкесінде көптеген ортақ мәдени элементтер пайда болған, осы мәдени элементтерді тауып, пайдалану жаһандану дәуірінде аймақтағы халықтардың ұлттық болмысын және жеке тұлғасын сақтап қалуда маңызды аспект болып табылады. Халықтардың теңдігі мен тұтастығына ықпал ететін тағы бір фактор – ол дін. Дін тілге тікелей ықпал жасап, тілдегі жаңа сөздер мен тіркестердің пайда болуына себепкер болады. Кейде жаңа сөздердің басқа тілден енуіне негіз болады, мысалы парсы тіліндегі возу (дәрет алу), қазақ тіліндегі намаз, түрік тіліндегі абдәст сөздері.

Намаз шам – ескі парсы (пехлеви) сөзі, зат есім+ үстеуден құралған тіркес. Намаз сөзі парсы тілінде құлшылық ету, жалбарыну, тағзым ету мағынасында, шам сөзі де – кешкі уақыт, кешкі ас мағынасында. Бұл тіркесте кеш мезгілі мағынасын береді (Әмид, 1372: 325, Деххода). Бұл сөз тіркесі парсы және қазақ тілдерінде бір мағынада қолданыста. Қазақ тілінде – намаз

шам, түрік тілінде – ақшам намазы (akşam namazi) деп, парсы тілінде «намазе мағреб» деп айтылады.

Намазе пишин – ескі парсы (пехлеви) сөзі, зат есім + үстеуден құралған сөз. Намаз сөзі парсы тілінде құлшылық ету, жалбару, тағзым ету мағынасында, «пишин» сөзі де – бұрынғы, ескі, алғы, алдыңғы, тал түс, күн ортасы мағыналарында (Әмид Х.1372:302, Деххода). Бұл тіркесте тал түс, күн ортасы мағынасында қолданылып тұр.

Парсы тілінде бұл тіркес қазір қолданыста емес. «Пишин پيشين/» сөзі қазақ тілінде фонетикалық өзгеріске ұшырап «бесін» формасын алған. Қазіргі парсы тілінде бесін намазын араб сөзі «зоһр ظهر /» -мен айтады (намазе зоһр / نماز ظهر). Қазақ тілінде пехлеви тіліндегі «намазе пишин» сөзімен айтылады, яғни (бесін намазы) түрінде. Түрік тілінде бұл тіркес қолданылмайды. Бұл жерде парсы тілі мен қазақ тілі арасындағы сөздердің құрылымы мен жасалу тәртібін ұмытпауымыз керек.

Дін ұлттар тұтастығы мен теңдігін дәріптейтін тіл сияқты. Дін тікелей халықтар тіліне әсер етіп, басқа тілдерден жаңа сөздер мен тіркестердің енуіне, пайда болуына, құрылуына негіз болады. Жоғарыда келтірілген мысалдар осы мәдени және тілдік алмасудың белгілері.

Қазақ халқының рухани жаңғыруы, ұлттық санасы мен идиологиясының ежелгі мәдени байланыстар аясында қалыптасқан ортақ тілдік бірліктерді зерттейтін жұмыстардың өзіндік үлесі болатыны анық деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Әмид Хасан. «Фарханге Әмид 1-2 том». – Тигран: «Әмір Кебир» баспасы, 1372.
- 2 Пәхләван Ченгиз. Мәдениет және өркениет байланыстары саласындағы мәдениеттану. – Тигран: «Ғотре» баспасы, 1378.
- 3 Санани Мехди Наховәнди. Иранның Орта Азиядағы орны. – Әлхуда халықаралық баспасы, 1376.
- 4 Махмуд Сейед Физ, Абеди Сәид Авзирхасан. «Үнді субконтинентіндегі парсы әдебиетінің тарихы»/ аудармашы: Мариям Натәғ Шариф. – Рәхнемун баспасы, 1380.
- 5 TDK. «Türkçe Sözlük 1-5 cilt». – Ankara, 2005.
- 6 Голшири Хушәнг. Шозде Ехтежаб. – Тигран: «нилуфәр» баспасы 1379.
- 7 Деххода «Фарханг лоғат». [https://: dictionary.abadis.ir/dehkhoda/](https://dictionary.abadis.ir/dehkhoda/)

References

- 1 Amid Hasan. “Farhange Amid 1-2 celd”. Amir kabir, Tehran. 1372.
- 2 Pahlevan Changiz. “Farhangshenasi Goftarhaai dar Zamine Farhang va Tamaddon”. Forte, Tehran. 1378.
- 3 Sanaii Mehdi Nskhvandi. “Jaygahe Iran dar Asyaye Markazi”. Alkhoda, Tehran. 1376.
- 4 Mshmoood C.F., Abedi S.A. “Tarikhe Adabiyate Farsi dar shebhe gharre Hend”. Motarjem: Sharif M.N., Rahnemun, Tehran. 1380.
- 5 TDK “Turche sozluk 1-5 jilt”. Ankara, 2005.
- 6 Golshiri H. “Shazde Ehtejab”. Nilufar, Tehran 1379.
- 7 Dehkhoda “Farhang Logant”. <https://:dictionary.abadis.ir/dehkhoda/>

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Тарих	Раздел 1 История
<i>Айтенов Н. Ж.</i> «Шанхайский дух» Нового Шелкового пути 4	
<i>Аубакирова А.А.</i> Место стран АСЕАН в китайском проекте «Новый Шелковый путь» и возможные перспективы для Казахстана 9	
<i>Ахапов Е.А.</i> Жапонияның болашақтағы эко-модель қаласы: Китакюсю қаласының қоршаған орта саясаты 14	
<i>Әмірбекова С.К., Байдаров Е.У.</i> «Араб көктемі» төңкерістерінен кейінгі Тунис халқының әлеуметтік, экономикалық, саяси ахуалы 22	
<i>Жанатаева К.Б.</i> Аймақтық қауіпсіздік мәселелері және Мысыр бағыты (1980-2000 ж.) 28	
<i>Камалов А.К.</i> Шороон бумбага: памятник тюркского времени из Монголии 35	
<i>Камалов А.К.</i> «Латинский путь» в интеллектуальной истории уйгуров Средней Азии и Казахстана 40	
<i>Кренгауз И.Н.</i> Предпосылки трансформации регионального сотрудничества в интеграцию (на примере стран экономического пояса Нового Шелкового пути) 46	
<i>Надирова Г.Е., Калиева Ш.С.</i> Концепция развития религиозного образования в Казахстане как элемент социальной технологии 51	
<i>Сағымбек М., Арзыкулов А.А.</i> Қытайдағы модернизация үдерісіндегі дәстүрлі мәдениеттің орны 62	
<i>Таирова Д.Н.</i> Сотрудничество Казахстана и Индии в сфере науки 67	
2-бөлім Филология	Раздел 2 Филология
<i>Ахметбекова А.К., Коптлеуова Д.Т.</i> Особенности эксплицитного нарратора в рассказах Йусуфа Идриса 76	
<i>Бақытбекұлы Ж., Абуова А.Т.</i> Түрік тіліндегі көркем шығармаларды қазақ тіліне аудару кезінде трансформацияның жасалу ерекшеліктері 82	

<i>Кабдыгалымова А., Mustafayeva A.A.</i> The problems of formation of the persian aviation terminology	89
<i>Оразақынқызы Ф., Даулет Ф.</i> Қытай тіліндегі идиомалардың қытай мәдениетіндегі орны.....	94
<i>Садықова Р.К., Қойшыбаева Г.С.</i> Авеста – көне әдеби және тарихи құндылық	100
<i>Салқынбаев М.Б.</i> М. Көпеев шығармаларының шығыстық сипаты	103
<i>Сапарбайева Н.В., Zhenisbayeva M.S.</i> Project work types in learning foreign languages.....	110
<i>Сапарбайева Н.В., Zhenisbayeva M.S.,</i> Implementation of project conducted in foreign language classroom	116
<i>Сейтметова Ж.Р.</i> Национальный герой в трактовке египетского драматурга Альфреда Фарага	122
<i>Шадкам З.</i> Қазақ, түрік, парсы тілдеріндегі кейбір ортақ тілдік бірліктердің этнолингвистикалық ерекшеліктері.....	128

CONTENTS

Section 1 History

<i>Aitenov N.</i> «Shanghai Spirit» of the New Silk road	4
<i>Aubakirova A.A.</i> The place of ASEAN countries in the Chinese New Silk road project and possible prospects for Kazakhstan.....	9
<i>Axanov E.A.</i> The Model of Environmental Future City of Japan: Environmental Policy of Kitakyushu City	14
<i>Amirbekova S.K., Baydarov E.U.</i> Social, economic and political situation Tunisian people after the “Arab Spring”	22
<i>Zhanataeva K.B.</i> The Regional security problem and course of Egypt (1980-2000).....	28
<i>Kamalov A.K.</i> Shoroon Bumbarag: monument of turkish time from Mongolia	35
<i>Kamalov A.K.</i> «Latin Way» in the intellectual history of the Uighurs of Central Asia and Kazakstan	40
<i>Krengauz I.N.</i> Pre-requisites of transformation of regional cooperation into integration (based on example of countries Of Economic Belt of New Silk Road)	46
<i>Nadirova G.E., Kaliyeva Sh.S.</i> The concept of religious education development in kazakhstan as an element of social technology	51
<i>Sagymbek M., Arzykulov A.A.</i> The place traditional cultures in the course of modernization of China	62
<i>Tairova D.N.</i> Cooperation of Kazakhstan and India in the Field of Science.....	67

Section 2 Philology

<i>Akhmetbekova A., Koptileuova D.</i> Features of explicit narrator in the stories of the Egyptian writer Yusuf Idris.....	76
<i>Bakytbekuly Zh., Abuova A.T.</i> Special features of realization of transformation when translating fictions from Turkish into Kazakh	82
<i>Kabdygalymova A., Mustafayeva A.A.</i> The problems of formation of the persian aviation terminology	89
<i>Orazakynkyzy F., Daulet F.</i> Place Chinese idioms in Chinese culture	94

<i>Sadykova R.K., Koyshybaeva G.S.</i> Avesta – Ancient Literary and Historical Monument	100
<i>Salkynbayev M.B.</i> Eastern aspects of M.Kopeev’s works	103
<i>Saparbayeva N.B., Zhenisbayeva M.S.,</i> Project work types in learning foreign languages.....	110
<i>Saparbayeva N.B., Zhenisbayeva M.S.,</i> Implementation of project conducted in foreign language classroom.....	116
<i>Seitmetova Zh.</i> The national hero in the according to the viewpoint of egyptian dramatist Alfred Farag	122
<i>Shadkam Z.</i> Ethno-linguistic features of some common language units in Kazakh, Turkish and Persian languages.....	128